

M A U R I C E P A L É O L O G U E

A CÁR ORSZÁGA A NAGY HÁBORÚBAN

FORDÍTOTTÁK
FÓTI J. LAJOS ÉS RÉVAY JÓZSEF
I.

MÁSODIK KIADÁS

G E N I U S
K I A D Á S

ELSŐ FEJEZET.

1914 július 20—23.

Hétfő, 1914 július 20.

Délelőtt tíz órakor hagyom el Szentpétervárt az Admirális hajóján, hogy Péterhofba menjek. Szaszonov, a külügyminiszter, Izvolszkij, a franciaországi orosz nagykövet és katonai attasém, de Laguiche tábornok kísérek. A cár bennünket villásreggelire hívott a hajójára, mielőtt kimennénk Kronstadtba a Köztársaság elnöke elé. A nagykövetség személyzete, az orosz miniszterek és udvari méltóságok, vonaton mennek egyenesen Péterhofba.

Az idő borús. A lapos folyópartok között hajónk nagy sebességgel siklik a Finn-öböl felé. A nyílt tenger felől a hűvös szél hirtelen kemény záport zúdít ránk. De éppily hirtelen kibukkan a nap és újra kisüt. Az égen itt is, ott is napsugarakkal áttört gyöngyszürke felhők úsznak, mint megannyi arannyal átszőtt selyemkendő. És a tiszta napfényben a Neva torkolata kitárja a végtelenbe vesző selymes, lomha, zöld vizét, amely Velence lagunáit juttatja eszembe.

Féltizenkettőkor megállunk a kis peterhofi kikötőben, ahol a cár kedvelt hajója, az *Alexandria*, indulásra készen áll.

Csaknem egyidejűleg feltűnik II. Miklós tengerügyi egyenruhája a beszállóindnál. Átmegyünk az *Alexandriá-ra*. Azonnal felszolgálják a villásreg-

gelit, A *France* megérkezéséig még legalább egy és háromnegyed óránk van. De a cár szereti elnyújtani az étkezéseket: az egyes fogások között hosszú szünetet tart, miközben beszélget és cigarettázik.

Én a jobboldalán ülök, Szaszonov a balján, Frederiks gróf, a személye körüli miniszter, szemben.

Mérni általánosságok után a cár kifejezi előttem örömét, hogy fogadhatja a Köztársaság elnökét:

— Komoly megbeszélni valóink lesznek — mondja. — Biztosra veszem, hogy mindenben meg fogunk egyezni... De van egy kérdés, amely különösen foglalkoztat: megegyezésünk Angliával. Rá kell vennünk, hogy szövetségre lépjen velünk. Mekkora záloga volna ez a békének!

— Igen, sire, ha a Hármass Entente fenn akarja tartani a bókét, sohasem lehet elég erős.

— Úgy hallottam, fiogy ön egyénileg nyugtalankodik Németország szándékai miatt?

— Nyugtalankodom? Igen, sire, nyugtalankodom, ámbár egyelőre semmi különös okom nincs, hogy közvetlen háborút jósoljak. Azonban Vilmos császár és kormánya Németországban olyan hangulatot teremtett, hogyha valami viszály támadna Marokkóban, a Keleten vagy bárhol, már sem visszavonulni, sem kiegyezni nem tudnánk. Akármilyen áron is, valami sikerre lesz szükségük. És hogy ezt elérjék, belevetik magukat valami kalandba.

A cár egy pillanatra elgondolkodik:

— Nem tudom elhinni, hogy Vilmos császár a háborút akarná... Ha ön úgy ismerné őt, mint én! Ha tudná, mennyi szemfényvesztés van a viselkedésében! ...

— Csakugyan, talán túlbecsülném Vilmos császárt, ha képesnek hinném arra, hogy akarja, vagy csak elfogadja cselekedeteinek következményeit. Mégis, ha a háború veszedelme fenyegetne, vájjon

akarná-e és tudná-e megakadályozni? Nem, sire, őszintén szólván, nem hiszem.

A cár nem felel, néhányat szippant cigarettájából; aztán határozott hangon ezt mondja:

— Annál fontosabb, hogy válság esetén számíthassunk az angolokra. Németország, hacsak nem ijesztette el tökéletesen az esztét, sohasem meri megtámadni az egyesült Orosz-, Francia- és Angolországot.

Alighogy a kávét felszolgálták, jelentik a francia hajórajt. A cár fölvisz magával a parancsnoki hídra.

A látvány nagyszerű. A *France* ragyogó, ezüstös fényben, lassan közeledik a türkiz és smaragd hullámokon, hosszú barázdát hagyva maga mögött. A félelmetes cirkáló, amely a francia Állam fejét hozza, ékesszólón igazolja nevét: valóban Franciaország közeledik Oroszország felé. Érzem a szívem dobogását.

A kikötő néhány percig egetverő zúgástól visszhangzik: a hajórajok és a parti ütegek ágyuin'ak dörgése, a legénység hurrái, az orosz himnuszra rázendülő *Marseillaise*, a Pétervárról kiránduló hajókon érkezett ezernyi néző éljenzése stb.

A Köztársaság elnöke végre átszáll az *Alexandriá-ra*. A cár a bejárónál fogadja.

Mihelyt a bemutatások véget érnek, a cári hajó megindul Peterhof felé.

A cár és az elnök a hajó hátsó részébe vonulnak és azonnal beszélgetésbe, mondhatnám inkább tanácskozásba mélyednek, mert szemmel látható, hogy államügyekről beszélnek. Kérdéseket adnak föl egymásnak és vitatkoznak. Természetesen Poincaré viszi a szót. Nemsokára már csak ő maga beszél. A cár egyebet sem tesz, csak bólogat, de egész arca elárulja, hogy őszintén helyesel, hogy bizalmat és rokonszenvet érez.

Hamarosan megérkezünk Peterhoiba. A nagy-szerű fák és szökőkutak közt kivillan a hosszú párkány fölületén II. Katalin kedvelt lakhelye, ahonnan nagy méltóságosan tájékozó vízesés hull alá.

Hintóink sebes ügetésben kapaszkodnak föl a faszorban, amely a palota főkapujához vezet. Minden fordulónál új és tovatűnő kilátások nyílnak: csupa szobor, szökőkút és kőkorlát. Bármily mesterséges is ez a dísz, a csókos napfényben mintha Versailles friss és bódító illatát szívónók magunkba.

Félnyolckor díszebéd az Erzsébet cárnő-teremben.

A csillogó egyenruhák, a pazar toilette-ek, a dús libériák, a ragyogó pompa, a fényűzésnek és a hatalomnak minden káprázata oly felséges látványt nyújt, amilyenel a világ egyetlen udvara sem vetekedhet. Még sokáig a szemeim előtt marad a káprázat, amit a hölgyek vállain elhintett drágakövek sugárzása keltett. Gyémánt, gyöngy, rubin, zafír, smaragd, topáz, berill fantasztikus szikrázása ez, a tűz és fény zuhataga.

E tündéri keretben Poincaré fekete frakkja szérenyen hat. De mellén a Szent András-rend azúrkék nagyszalagja és ez emeli tekintélyét az oroszok szemében. És hamarosan észreveszik, hogy a cár komoly figyelemmel, ragaszkodó figyelemmel hallgatja.

Az estebéd alatt megfigyelem Ale^{xan}dra-Feodorovna éárnét, akivel szemben ülök. Bár a hosszas szertartások kínos megpróbáltatást jelentenek számára, ő mégis itt akart lenni ma este, hogy megtisztelje a szövetséges Köztársaság elnökét. Gyémántokkal körülcstillagozott fejével, kivágott fehér brokátruhájában szemre elég szép. Negyvenkétéves, de arca és vonásai még kellemesek. Az első fogástól kezdve szívélyesen társalog Poincaréval,

aki a jobbján ül. De a mosolya hamar megfagy, a két arca szederjesre válik. Minden pillanatban az ajkait harapdálja. És lihegő lélegzésétől megszikrázik a mellét borító gyémántháló. Szegény asszony a hosszú estebéd alatt szemlátomást küzdöködik hisztérikus szorongásával. Egyszerre csak kisimulnak a vonásai, mikor a cár fölkel, hogy elmondja pohárköszöntőjét.

A cár szavait áhítatosan hallgatják végig; de különösen a választ várják kíváncsian. Poincaré nem olvassa a beszédét, mint a cár, hanem elmondja. Soha még nem volt világosabb, pontosabb, élesebb az előadása. Az, amit mond, nem egyéb elcsépelet hivatalos szólamoknál; de szájában a szavak jelentése erőt nyer, a tekintélynek különös hangsúlyát kapja. A zsarnoki hagyományban és udvari fegyelemben nevelkedett hallgatóságra érezhető hatást tett. Bizonyos vagyok benne, hogy a sok-sok aranyujtásos főméltóság közül nem egy ezt gondolta magában: „Íme, így kellene beszélnie egy autokratának!”

Az estebéd után a cár cercle-et tart. Az a buzgóság, amellyel az emberek Poincarénak bemutatgatják magukat, meggyőz arról, hogy sikert aratott. Még a német árnyalat, az ultra-reakciós klikk is keresi az elnök megtisztelő közelségét.

Tizenegy órakor menet alakul. A cár elkíséri a Köztársaság elnökét a lakosztályába.

Poincaré néhány percre ott tart magánál. Közöljük egymással benyomásainkat, amelyek kitűnőek.

Éjjel háromnegyed egykor vasúton térek vissza Pétervárra és arról értesülök, hogy délután, minden ok nélkül, valami ismeretlen helyről megadott jelre, a legjelentékenyebb gyárak munkásai sztrájkba léptek és több helyen összetűztek a rendőrséggel. Megbízottam, aki a munkásköröket jól is-

meri, azt állítja, hogy a mozgalmat német ügynökök szították.

Kedd, 1914 július 21.

A Köztársaság elnöke ezt a napot Szentpétervár megtekintésére fordítja.

Mielőtt elhagyná Peterhofot, tanácskozott a cárral. Szemlét tartottak mindama kérdések fölött, amelyek ezidőszert a diplomáciai sakktáblán mutatkoznak: a feszült viszony Görögország és Törökország között; a bolgár kormány mesterkedései a Balkánon; Wied herceg trónfoglalása Albániában; az angol-orosz megegyezések életbeléptetése Perzsiában; a skandináv államok politikai orientációja stb. Szemlájüket az osztrák-szerb viszály problémájával végezték, azzal a problémával, amely Ausztria kihívó és rejtélyes magatartása miatt napról-napra nyugtalanítóbbá válik. Poincaré nyomatékosan hangsúlyozta, hogy az általános béke föntartásának egyetlen eszköze, széles vitát nyitni valamennyi nagyhatalom között és óvakodni attól, hogy szembeállítsák egyik csoportot a másikkal: „Ez az a módszer, amely már 1913-ban kitűnő szolgálatokat tett nekünk — mondotta. — Alkalmazzuk ezt!...” II. Miklós ehhez teljes mértékben hozzájárult.

Félkettőkor megvárom az elnököt a cári kikötőhídnál, a Miklós-híd mellett. A tengerészeti miniszter, a rendőrfőnök, a térparancsnok és a városi hatóságok is ott vannak a fogadtatására.

Ősi szláv szokás szerint a főváros polgármestere, Tolsztoj Iván gróf, kenyeret és sót kínál fel.

Aztán hintóba szállunk, hogy a Szent Péter és Pál-erődbe juthassunk, amely a Romanovok Bas-

tille-ja és Saint Denise-je. Az elnök koszorút helyez III. Sándor, a Szövetség atyjának sírjára.

Kozák testőrök kíséretében, akiknek vörös dolmánya lángol a napfényben, hintóink sebes ügésben röpülnek a Neva mentén.

Mikor Szaszonovval néhány nappal ezelőtt megállapítottam az elnöki látogatás utolsó részleteit, mosolyogva mondta:

— A kozák testőröket jelölték ki az elnök kíséretéül. Majd meglátja, milyen mutatósak lesznek. Pompás, hatalmas fickók. Azután a ruhájuk vörös. És azt hiszem, hogy Viviani úr nem irtózik ettől a színtől.

— Nem — feleltem rá —, nem irtózik tőle, azonban művészember létére a szeme csak akkor gyönyörködik benne igazán, ha ott van mellette a fehér és a kék.

A szakállas, hosszáhajú, torzonborz kozákok skarlátvörös egyenruhájukban csakugyan ijesztők. Mikor hintóinkat benyeli az erődítmény kapuja, valami ironikus szemlélő, aki szereti a történelmi ellentéteket, fölvehetné a kérdést, vajjon nem az állami börtönbe kísérik-e ezt a két vérbeli és tizenhárompróbás „forradalmárt”, Poincarét és Vivianit, nem is szólva magamról, a cinkosukról. Soha még az erkölcsi ellentét, a titkos kétértelműség, amely a francia-orosz Szövetség mélyén rejlik, nem ütközött ily kirívóan szemembe.

Három órakor az elnök a szentpétervári és az oroszországi francia lakosok küldötteit fogadja. Ezek Moszkvából, Oharkovból, Odesszából, Kievből, Rosztovból, Tifliszből sereglettek össze. Miközben bemutatom őket Poincarénak, teljes őszinteséggel mondhatom neki a következőket:

— Az a melegség, amellyel az ön üdvözlésére siettek, egyáltalán nem lep meg engem; mert napról-napra látom, hogy az oroszországi francia te-

lepek milyen buzgalommal és milyen kegyelettel üzik távoli hazájuk kultuszát. Elnök úr, ősi Franciaországunk egyetlen tartományában sem talál ön jobb franciákat, mint ezek, akik itt állnak ön előtt.

Négy órákor a menet újra megalakul, hogy elkísérje az Elnököt a Téli-palotába, ahol diplomáciai cercle-et tart.

A fogadtatás az egész úton lelkes. Ezt a rendőrség parancsolta így. Minden utcasarkon egy rendőrbiztos felügyelete alatt egy csoport szegény ördög hurrázik,

A Téli-palotában játszódik le a nagy ünnepségek egész pompája.

Az etikett úgy kívánja, hogy a nagyköveteket egyenkint vezessék be az Elnökhöz, akinek balján ott áll Viviani. A külföldi kollégákat én mutatom be.

Elsőnek Pourtalès gróf, a német nagykövet, a diplomáciai testület doyenje lép be. Az elnök feltűnő szívélyességgel fogadja. Kikérdezi családjának francia eredete felől, fölemlíti feleségének rokonságát a Castellane-okkal, beszél az autóútról, amelyet a gróf és grófnő tervez a Provence-on át éppen Castellane-ba, stb. Politikáról szó sem esik.

Aztán bemutatom japán kollégámat, Motono bárót, akit Poincaré már Parisból ismert. A beszélgetés rövid, de jelentőségteljes. Néhány mondatban megállapítják az elvet és lényegét és megegyeznek, hogy Japán belép a Hármas Entente-ba.

Motono után bevezetem sir George Buchanant, angol kollégámat. Poincaré biztosítja őt, hogy a cár eltökélt szándéka a legmesszebbmenő engedékenységet tanúsítani Perzsia ügyeiben és ismételten sürgeti, hogy a brit kormány lássa be végre annak szükségességét, hogy a Hármas Entente-ot Hármas Szövetséggé kell átalakítani.

Egészen jelentéktelen beszélgetés az olasz és spanyol nagykövettel.

Végre megérkezik osztrák-magyar kollégánk, Szapáry gróf, tipikus magyar főúr, megjelenése te-tőtől-talpig elegáns. Két hónap óta távol volt Pé-tervártól, mert beteg felesége és fia mellett tar-tózkodott. Tegnapelőtt váratlanul visszaérkezett. Ebből arra következtettem, hogy az osztrák-szerb súrlódás elmérgesedik, ki fog robbanni és a nagy-követnek helyén kell lennie, hogy állja a vitát és magára vegye az őt illető felelősséget. Poincaré, akit erre figyelmeztettem, ezt felelte:

— Mindjárt megpróbálom tisztázni a dolgot.

Az elnök, miután néhány szóval kifejezte rész-vétét Ferenc Ferdinánd főherceg meggyilkolása fölött, megkérdezi Szapáry tói:

— Kapott híreket Szerbiából?

— A bírói vizsgálat folyamatban van — feleli hidegen Szapáry.

Poincaré folytatja:

— Ennek a vizsgálatnak az eredményében nem nagyon bízom, nagykövet úr; mert emlékszem két megelőző vizsgálatra, amelyek éppenséggel nem javították meg az önök viszonyát Szerbiához... Emlékszik, nagykövet úr... a Friedjung- és a Prohászka-ügyre!

Szapáry szárazon felel:

— Elnök úr, nem tűrhetjük, hogy egy külföldi kormány megengedje, hogy területén merényleteket készítsenek elő szuverénitásunk ellen!

Poincaré a legbarátságosabb hangon igyekszik bizonyítani, hogy Európa jelenlegi hangulatában minden kormánynak meg kell kettőztetnie óva-tosságát.

— Ezt a szerb ügyet egy kis jóakarattal könnyű rendbehozni. De éppoly könnyen el is mérgesed-hetik. Az orosz népet meleg barátság fűzi Szerbia-

hoz. És Oroszországnak van egy szövetségese: Franciaország, Mekkora bonyodalmaktól kell tartani!

Aztán megköszöni a nagykövetnek a látogatást. Szapáry meghajol és szótlanul távozik.

Mikor hármásban magunkra maradunk, Poincaré így szól:

— Nem tett rám jó benyomást ez a beszélgetés. A nagykövetnek nyilván az az utasítása, hogy hallgasson ... Ausztria valami meglepetést tartogat számunkra. Szaszonovnak erősnek kell lennie és nekünk támogatnunk kell őt...

Aztán átmegyünk a szomszéd terembe, ahol a másodrangú hatalmak követei sorakoznak kor szerint.

Poincarénak kevés az ideje, gyorsan ellép előttük s közben kezet fog velük. Csalódás tükröződik az arcukon. Valamennyien azt remélték, hogy egy-egy jelentős és homályos szót intéz majd hozzájuk, amelyről hosszú jelentésben számoltak volna be kormányaiknak. Csupán Spalajkovics szerb követ előtt áll meg, akihez két vagy három rokon-szenves, biztató mondatot intéz.

Hat órákor látogatás a francia kórházban, ahol az elnök leteszi egy orvosi rendelőintézet alapkövét.

Nyolc órákor díszebéd a nagykövetségen. Nyolcvanhat teríték. A palota, amelyet tökéletesen újjáalakítottak, előkelő benyomást kelt, A nemzeti bútorgyűjtemény egy sor csodálatos gobelint engedett át, köztük Na töire művei: *Marcus Antonius Diadala* és *Mardocheus Diadala*, amelyek pazar ékességei a díszteremnek. És az egész nagykövetség csupa rózsza és orchidea.

A meghívottak egymásután érkeznek, egyik ragyogóbb öltözetben, mint a másik. Megnevezésükbe

belefájdult a, fejein, amit még fokozott a versengés és féltékenykedés, ami át meg átszövi az udvari életet. A helyek kijelölése az asztalnál még ennél is súlyosabb probléma. De titkárim oly ügyesen jártak el, hogy az ebéd és az estély simán folyt le.

Mikor tizenegyet üt az óra, az elnök visszavonul.

Én elkísérem a városházára, ahol a pétervári Duma estélyt ad a francia hajóraj tisztjeinek. Ez az első eset, hogy egy külföldi állam feje megtiszteli jelenlétével a községtanács fogadóestélyéi. Ennek megfelelően a fogadtatás is rendkívül meleg.

Éjfélkor az elnök hajóra száll és Peterhofba indul.

A lázongó tüntetések ma is folytatódtak Pétervár ipari negyedeiben. A rendőrfőnök megnyugtatót, hogy a mozgalmat elfojtották és hogy a munka holnap megkezdődik. Végül közölte velem, hogy a letartóztatott vezetők között fölsímték néhány notórius német kémét. A Szövetség szempontjából érdemes elgondolkodni ezen ííz incidensen.

Szerda, 1914 július 22.

Délben a cár villásreggelit ad a köztársasági elnök és a francia hajóraj tisztjeinek tiszteletére a peterhoi palotában. Sem a cárné, sem más hölgy nincs jelen. Tíz-tizenkétszemélyes kis asztaloknál terítettek. Odakint tikasztó a hőség; de a nyitótí ablakokon át az árnyas fák: és a hatalmas szökőkutak friss levegőt árasztanak ránk.

Én a cár és az elnök asztalánál foglalok helyet Vivianival, Le Bris tengernaggyal, a francia hajóraj parancsnokával, Goremykin miniszterelnökkel, Frederiks-szel, a cár személye körüli miniszterrel; ott ül még Szaszonov és Izvolszkij.

Viviani baloldalán ülök, akinek jobbján Frederiks gróf ül.

Frederiks gróf, aki idestova betölti hetvenedik évét, szembetűnő módon személyesíti meg az udvari életet. A cár valamennyi alattvalója közt az ő személyében halmozódik össze a legtöbb tisztség és cím. Ő a cári udvar és az évjáradékok minisztere, a cár főhadsegéde, lovassági tábornok, a birodalmi Tanács tagja, a császári lovagrendek kancellárja, Őfelsége kabinetjének és a császári katonai irodának főnöke, stb. Egész hosszú élete a palotákban és szertartások között, fölvonulásokban és hintókban, hímzett és sujtásos ruhákban folyt le. Hivatalánál fogva megelőzi a birodalom legmagasabb méltóságait és be van avatva a cári család minden titkába. Ő osztogat a cár nevében minden kegyet és minden adományt, minden rendreutasítást és minden büntetést. A nagyhercegek és a nagyhercegnők elhalmozzák figyelmes-ségekkel, mert ő szabja meg az évjáradékaikat, ő simítja el a botrányaikat, ő fizeti ki az adósságait. Bármily nehéz is a föladata, annyira udvarias és tapintatos, hogy nincs egyetlen ellensége sem. Különben a maga korában egyike volt a legszebb férfiaknak, a legelegánsabb gavalléroknak és a nőknél aratott sikereinek se szeri, se száma. Máig is megtartotta sudár termetét, hosszú, selymes bajuszát, lebilincselő modorát. Testileg és lelkileg hivatásának tökéletes típusa, korlátlan döntőbíró a szertartásokban és rangsorozatokban, illendőség és hagyomány, udvariasság és nagyvilági modor dolgában.

Félnégykor a cári vonaton a krasznojeszeloí táborba indulunk.

Lángoló nap ragyogja be a hullámos, hatalmas, de kopár síkot, amelyet a láthatáron erdős magas-

latok zárnak el. Mialatt a cár, a cárné, a Köztársaság elnöke, a nagyhercegiek, a nagyhercegnők és az egész cári vezérkar megszemléli a csapatok táborozását, én a polgári méltóságokkal és a miniszterekkel egy magaslaton várakozom, amelyen zászlók vannak fölvonva. Néhány tribünön a pétervári társaság színe-java szorong. A hölgyek világosi ruhái, a fehér kalapok, a napernyők úgy ragyognak, mint azaleas virágágyak.

De íme, itt a cári menet. Daumont-fogatban a cárné jobbján ott ül a Köztársaság elnöke, szemben pedig a cárné két legidősebb leánya. A cár a hintó jobboldalán üget, nyomában a nagyhercegek és a szárnysegédek csillogó csapata. Valamennyien leszállnak és elhelyezkednek a síkságból kiemelkedő kis földhalmon. A csapatok fegyvertelenül fősorakoznak a sátrak láncolata előtt, ameddig csak a szem ellát; soruk egészen a magaslat lábáig ér.

A nap lehanyatlik a láthatáron, az égbolt bíbor és arany, a megdicsőülés fényében ragyog. A cár intésére a tüzérség sortűzzel jelzi az esti imát. A zenekarok vallásos himnuszt játszanak. Mindenki leveszi a kalapját. Egy altiszt fönhangon elmondja a *Miatyánk-ot*. Ezer meg ezer ember a cárért és a szent Oroszorszáért imádkozik. A tömegnek a némasága és magábaszállása, a tér végtelensége, az óra költőisége, a szövetség víziója, amely ott lebeg az egész tábor fölött, megható fenséget kölcsönöz a szertartásnak.

A táborból visszatérünk Krasznoje-Szelo városba, ahol Nikolajevics Miklós nagyherceg,* a cári testőrség és a szentpétervári katonai kerület

* Született 1856 november 6-án. Atyja, Nikolajevics Miklós nagyherceg, harmadik fia volt I. Miklós cárnak és főparancsnoka az orosz, hadaknak az 1877—1878. évi török háborúban.

parancsnoka, az orosz hadak esetleges fővezére, ebédet ad a Köztársaság elnöke és az uralkodócsalád tiszteletére. Három hosszú asztal van fölállítva félig nyitott sátrak alatt, a virágoktól pompázó' kertben. A virágágyakat épp az imént öntözték meg, a fülledt levegőbe friss növényillatot lehelnek, amelyet ily tikkasztó nap estéjén gyönyörűség be-
lélegzeni.

Én az elsők között érkezem. Anasztázia nagyhercegnő és nővére, Milica, kitörő örömmel fogadnak. A két montenegrói hercegnő egyszerre beszél:

— Tudja-e, hogy történelmi napokat, szent napokat élünk!... Holnap a csapatszemlén a zenekarok csak a *Lotharingiai-indulót* és a *Sambre-et-Meuse-indulót* fogják játszani. Atyámtól táviratot kaptam ma, a megszokott stílusban; arról értesít, hogy még a hónap vége előtt meglesz a háború. Milyen hős az én atyám!... Beleillem az *Iliászba*! Nézze csak ezt a bonbonnière-t, amelyet mindig magammal hordok; lotharingiai föld van benne, igen, lotharingiai föld, amelyet a határon túl szedtem, mikor férjemmel két évvel ezelőtt Franciaországban voltam. És aztán nézzen csak oda, a főasztalra; csupa szegfű; nem akarom, hogy másféle virág is legyen rajta. Nos hát! Ez mind lotharingiai szegfű. Szedtem belőle néhány szálát az elcsatolt területen; elhoztam ide és a magvait elvetettem kertemben... Milica, beszéljess csak tovább a nagykövettel; mondd el neki, hogy mi mindent jelent nekünk ez a mai nap, amíg én a cár fogadására megyek...

Az ebédnél Anasztázia nagyhercegnő baloldalan van a helyem. És folytatódik az áradozás, amelyet jóslatok szakítanak meg: „A háború kitör ... Ausztria eltűnik a föld színéről... önök visszakapják Elzászt és Lotharingiát... A sere-

geink Berlinben találkoznak „Németországot összetörjük...” Aztán egyszerre csak ezt mondja:

— Mérsékelnem kell magamat, mert a cár ide-néz.

A montenegrói szibilla a cár szigorú tekintetétől egyszerre lecsillapodik.

Ebéd után megnézünk egy balettet a csinos cári tábori színházban.

*

Csütörtök, 1914 július 23.

Ma délelőtt csapatszemle Krasznoje-Szelóban. Hatvanezer ember vett részt benne. A hatalom és a ragyogás fenséges látványa. A gyalogság a *Sambre-et-Meuse*- és a *Lotharingiai-induló*ra lépdel.

Milyen jelentőségteljes ez a katonai pompa, amelyet a minden oroszok cárja a szövetséges Köztársaság elnöke, Lotharingia fia előtt kifejt!

A cár lóháton ül a magaslat tövében, ahol a császári lobogó leng. Poincaré a cárné jobbján ül a zászló előtt; mikor néha-néha találkozik a tekintetünk, érzem, hogy mind a ketten ugyanarra gondolunk.

Ma este búcsúebéd a *France* fedélzetén. Rögtön utána indul a francia hajóraj Stockholmba.

A cárné kötelességének tartotta, hogy elkísérje a cárt. Valamennyi nagyherceg és valamennyi nagyhercegnő jelen van.

Hét óra tájban futó szélroham kissé megtépázta a födélzet virágdíszét. Az asztal mégis gyönyörű látványt nyújt; sőt van valami borzalmas fenség abban, mikor az ember megpillantja a 304 milliméteres gigászi ágyúkat, amelyek a vendégek fölé meresztik roppant csövüket. Az égbolt már

derült; könnyű szellő fodrozza a hullámokat; a láthatáron felbukkan a hold.

A cár és az elnök között megszakítás nélkül folyik a társalgás.

Messziről Anasztázia nagyhercegnő ismételten felém emeli pezsgőspoharát és széles kézmozdulattal rámutat a harcias fölszerelésre, amely körülvesz bennünket.

Mikor a második fogást felszolgálják, az egyik inas Viviani üzenetét hozza, amelyet egy étlapra írt: *Készítsen gyorsan közleményt a sajtó számára.*

Grigorovics tengernagy, tengerészeti miniszter, aki mellettem ül, a fülembe súgja:

— Hát egy pillanatra sem hagyják önt békében!

A magam és szomszédaim étlapjára sebtében megszerkeszték egy közleményt az Havas-ügynökség számára, az efféle írásműveket jellemző színtelen és üres frazeológiával. A végén mégis célzást teszek Szerbiára ezekben a szavakban:

— *A két kormány megállapította szempontjainak és szándékainak tökéletes azonosságát az európai egyensúly jentartása tekintetében, különösen a Balkán-félszigeten.*

Odaküldöm a szövegemet Vivianinak, aki, miután elolvasta, az asztalon át rosszalóan csóválja felém a fejét.

Következnek a pohárköszöntők. Poincaré ajkán mint valami harsonaszó, úgy csattan az utolsó mondat:

*A két országnak ugyanaz az eszménye:
béke az erőben, a becsületben és a méltóságban.*

Ezek az utolsó szavak, amelyeket csakugyan ideje volt már hallani, viharos tapsot keltenek. Nikolajevics Miklós nagyherceg, Anasztázia nagyhercegnő, Mihajlovics Miklós nagyherceg lángoló tekintetet vetnek rám.

Asztalbontáskor Viviani odajön hozzám:

— Az ön jegyzékének az utolsó mondata nem nagyon tetszik nekem: úgy érzem, hogy kissé túlságosan leköt bennünket Oroszország balkáni politikája mellé... Nem volna jobb elhagyni ezt a mondatot?

— Csakhogy ön nem adhat ki útjáról hivatalos jelentést úgy, mintha nem tudná, hogy súlyos nézeteltérés és veszedelmes konfliktus van Ausztria és Szerbia között. Még azt hihetnék, hogy Ön itt valamit szőtt, amiről nem mer beszélni.

— Ez igaz. Szíveskedjék tehát más fogalmazványt készíteni.

Néhány perccel később ezt a formulát viszem neki:

Az a látogatás, amelyet a Köztársaság elnöke tett az orosz cár Őfelségénél, alkalmid szolgált a két baráti és szövetséges kormánynak orra, hogy megállapítsák szempontjaik tökéletes azonosságát a különféle kérdések tekintetében, amelyeket a világbéke és az európai egyensúly megóvása állít a hatalmak elé, főképen a Keleten.

— Kitűnő! — mondja rá Viviani.

Rögtön meg is beszéljük a Köztársaság elnökével, a cárral, Szaszonovval és Izvolszkijjal. Mind a négyen fentartás nélkül jóváhagyják az új szöveget, amelyet nyomban elküldök az Havasügnökségnek.

Közeledik az indulás. A cár azt az óhaját nyilvánítja Poincaré előtt, hogy hosszabbítsák meg néhány perccel beszélgetésüket:

— Talán fölmennénk a parancsnoki hídra, elnök úr ... Ott nyugodtabban beszélgethetnénk.

Így azon veszem észre magamat, hogy egyedül maradtam a cárnéval, aki helyet mutat balján egy karosszékbén. A szegény carné kimerültnék

látszik. Kényszeredett mosollyal, halk hangon mondja:

— Boldog vagyok, hogy eljöttem ez este... Nagyön féltem a vihartól... A hajó díszítése felesleges ... Az elnök gyönyörű, időben fog átkelni...

De hirtelen két kezével füleihez kap. Aztán félénken, fájdalmas és könyörgő tekintettel odamutat a hajóraj zenekarára, amely egészen közel hozzánk a rézfúvók és a nagydobok hatalmas zúgásával éppen belevágott valami eszeveszett allegróba:

— Nem tudná ön ...? — suttogja.

Kitalálom, mi az oka kellemetlen érzésének és hirtelen odaintek a karmesternek, aki semmit sem ért a dologból és egyszerre elhallgattatja zenekarát.

— Ó, köszönöm, köszönöm! — mondja a cárné sóhajtván.

A fiatal Olga nagyhercegnő, aki a fedélzet másik felében ült a cári család többi tagjával és a francia misszió tagjaival, már néhány perce nyugtalan szemmél figyel bennünket. Egyszerre csak fölkel, bájos ügyességgel anyjához suhan és hal-kan két-három szót súg a fülébe. Aztán hozzám fordul és ezt mondja:

— A cárné kissé fáradt, de kéri önt nagykövet úr, hogy maradjon mellette és beszélgessen vele tovább.

Miközben könnyű, gyors, apró léptekkel távozik, én újra fölveszem a társalgás fonálát. Ebben a pillanatban lomha báránýfelhők között felbukkan a hold; az egész Finn-öböl megvilágosodik. Megvan a témám; magasztalom a tengeri utazás gyönyörűségét. A cárné szótlánul hallgat, üres és merev tekintettel, arca szederjes, az ajkai meredtek és duzzadtak. Körülbelül tíz pere múlva.

amely nekem végtelenségnek tetszett, a cár és a köztársaság elnöke lejön a parancsnoki hídról.*

Tizenegy óra. Készülnek az indulásra. A testőrség fegyvert fog; rövid vezényszavak pattognak; az *Alexandria* naszádja a *France* mellé áll. Az orosz himnusz és a *Marseillaise* hangjai mellett búcsúüdvözeteket váltanak: a cár végtelen szívélyességet tanúsít a Köztársaság elnöke iránt. Magam is elbúcsúzom Poincarétól, aki meleg hangon említi a viszontlátást, Parisban, két hét múlva.

Mikor a bejárónál köszöntöm a cárt, így szól hozzám:

— Nagykövet úr, kérem, jöjjön velem. Kényelmesen elbeszélgethetünk a hajómon. Aztán majd visszaviszik önt Pétervárra.

A *France*-vól átszállunk az *Alexandriá*-ra. Csak a cári család kíséri Őfelségeiket. A miniszterek, a méltóságok, a vezérkar és az én személyzetem egyenesen visszamennek Pétervárra az admirális egyik hajóján.

* Hogy pontosan meghatározzuk és igazoljuk azoknak a beszélgetéseknek a jellegét, amelyek e látogatás alkalmával a Köztársaság elnöke és a cár között lefolytak, talán nem fölösleges itten emlékeztetni arra a levélre, amelyet II. Miklós intézett Poincaréhoz 1916 május 13-án, mikor Viviani úr újból Oroszországba ment:

„Nagy örömömmre szolgált, hogy viszontláthattam Viviani igazságügyminiszter urat, akit már ismertem és ez alkalommal emlékembe idézhettem önnel való utolsó találkozásomat.

Akkor egyetlen gondunk az volt, hogy biztosítsuk országaink békés fejlődését, miközben az ellenség már szövögette merényletét Európa békéje ellen, abban a reményben, hogy magához ragadja a világ hegemoniáját...”

Az éjszaka ragyogó. A tejút élesen és tisztán hajlik le a végtelen éterben. Leheletnyi szél sincs. A *France* és a kísérő hajóosztág sebesen távolodik nyugat felé és maga mögött hosszú, tajtékos szalagokat hasít, amelyek úgy csillognak a holdfényben, mint ezüst patakok.

Mikor az egész cári kíséret a fedélzeten van, Nilov tengernagy parancsért jelentkezik a cárnál, aki így szól hozzám:

— Felséges az éjszaka. Talán tegyünk egy kis sétahajózást a tengeren! ...

Az *Alexandria* megindul a finn part irányában.

A cár maga mellé ültet a hajó hátsó részén és elmondja Poincaréval épp az imént folytatott beszélgetését:

— El vagyok ragadtatva az elnökkel folytatott beszélgetéstől; pompásan megértettük egymást. Én éppoly békeszerető vagyok, mint ő, neki pedig éppoly eltökélt szándéka, mint nekem, mindazt megtenni, ami szükséges, hogy ne engedjük kockáztatni a békét. Ő Szerbia ellen irányuló osztrák-német cselvetéstől tart és úgy gondolja, hogy erre diplomáciánk bensőséges és szilárd egyetértésével kell válaszolnunk. Magamnak is ez a véleményem. Szilárdaknak és egységeseknek kell mutatkoznunk a lehetséges tárgyalások és a szükséges kiegyezések keresésében. Minél súlyosabbá válik a helyzet, annál egységesebbeknek és szilárdabbaknak kell lennünk.

— Szerintem ez a politika a megtestesült okosság ... Félek, hogy hamarosan alkalmaznunk kell.

— Ön még mindig nyugtalan?

— Igen, sire.

— Vannak újabb okai a nyugtalanságra?

— Egy okom legalább is van, — Szapáry kollégám váratlan visszaérkezése és az a hideg, ellen-

séges tartózkodás, amelybe tegnapelőtt a köztársasági elnök úr előtt burkolódzott... Németország és Ausztria valami meglepetést tervez ellenünk.

— Mit akarhatnak¹?... Diplomáciai sikert aratni Szerbia rovására?... Csapást mérni a Hármas Entente-ral!... Nem, nem ... minden látogatás ellenére is Vilmos császár sokkal óvatosabb, semhogy országát valami ostoba kalandba dobja. És Ferenc József császárnak már csak egy kívánsága van: hogy békességben hallasson meg.

Egy percre elhallgat, elmereng, mintha valami homályos gondolatot fűzne tovább. Aztán fölkel s néhány lépést tesz a fedélzeten.

Körülöttünk ott állnak a nagyhercegek és lesik a pillanatot, amikor végre urukhoz közeledhetnek, aki fukarul néhány semmitmondó szót juttat nekik. Egymásután megszólítja őket s úgy látszik, mintha tökéletes őszinteséget, szíves bizalmasságot tanúsítana valamennyi iránt, talán hogy feledtesse velük azt a távolságot, amelyben maradniok kell és azt a szabályt, hogy sohasem beszél velük politikáról.

Nikolajevics Miklós nagyherceg, Mihajlovics Miklós nagyherceg, Alexandrovics Pál nagyherceg, Mária Pavlovna nagyhercegnő körém sereglenek és gratulálnak egymásnak és nekem, hogy az elnöki látogatás ilyen pompásan sikerült. Udvari nyelven ez annyit jelent, hogy az uralkodó meg van elégedve.

Közben Anasztázia és Milica nagyhercegnő, „a két montenegrói”, félrevon:

— Ó! Az elnök pohárköszöntője, ez az, amit ki kellett mondani, ez az, amit már oly régóta vártunk! Béke *az erőben, a becsületben és a méltóságban!* Emlékezzék jól ezekre a szavakra, nagy-

követ úr; ezek a szavak fordulópontot jelentenek majd a világ történetében...

Éjfél után háromnegyed egykor az *Alexandria* horgonyt vet a peterhofi kikötőben.

Miután elbúcsúztam a cártól és a cárnétól, átmegyek a *Strela* kíséőhajó fedélzetére, amely visszavisz Pétervárra, ahol hajnali félháromkor partraszállók. Mikor visszafelé megyek a Néván a csillagos ég alatt, a montenegrói szibillák tüzes jóslatára gondolok.

MÁSODIK FEJEZET.

1914. július 24 — augusztus 12.

Péntek, 1914 július 24.

A négynapos szakadatlan feszültségtől teljesen kimerülve, reméltem, hogy kissé kipihenhetem magam és megparancsoltam inasomnak, hogy hagyjon aludni. Reggel hét órakor azonban, telefoncsöngetés riasztott föl álmomból: jelentik, hogy Ausztria tegnap este ultimátumot küldött Szerbiának.

Az első pillanatban és félálomban a hír a meglepetés és hitelesség különös hatását tette rám; az esemény valótlannak és egyúttal bizonyosnak, agyrémnek és igaznak tűnik föl. Ügy rémlik, hogy folytatom tegnapi beszélgetésemet a cárral, hogy föltevéseket és sejtelmeket öntök szavakba; egyúttal föltámad bennem a befejezett tény erős, határozott, megmásíthatatlan érzése.

A délelőtt folyamán szállingóznak a részletek afelől, hogy mi történt Belgrádban...

Délután félegykor Szaszonov és Buchanan találkoznak nálam, hogy megbeszéljük a helyzetet. Megbeszélésünket félbeszakítja a villásreggeli, aztán nyomban folytatjuk. A cár és az elnök kölcsönös pohárköszöntői, a két külügyminiszter kölcsönös nyilatkozatai, végül pedig az Havas-ügynökséggel tegnap közölt jegyzék alapján — habozás nélkül — a szilárdság politikája mellett nyilatkozom.

— De hátha ez a politika a háborúba sodor bennünket!... — mondja Szaszonov.

— Csak akkor sodor háborúba, ha a germán hatalmak már most el vannak szánva arra, hogy erőszakos eszközöket alkalmaznak a Kelet hegemóniájának megszerzésére. A szilárdság nem zárja ki az engesztelékenységet, De még így is szükség van rá, hogy az ellenfél beleegyezzék a tárgyalásba és az alkudozásba. Ön ismeri egyéni véleményemet Németország szándékairól. Úgy látom, hogy az osztrák ultimátum megindítja a veszedelmes válságot, amelyet már régóta előre látok. Mától kezdve számolnunk kell azzal, hogy a háború egyik pillanatról a másikra kitörhet. És ennek a lehetőségnek kell vezérelnie egész diplomáciai akciónkat.

Buchanan föltételezi, hogy kormánya semleges óhajt maradni; ennek következtében attól tart, hogy Franciaországot és Oroszországot összetöri a Hármasszövetség.

Szaszonov ellenveti:

— A jelen körülmények között Anglia semlegessége egyértelmű volna az öngyilkosságával!

— Nekem is ez a meggyőződése — mondja rá szomorúan sir George. — Csakhogy félek, hogy a mi közvéleményünk még nem jutott el annak megértéséig, amit nemzeti érdekünk olyan világosan parancsol.

Én hangsúlyozom azt a döntő szerepet, amelyet Anglia játszhat Németország harcias hevének a lelohasztásában; idézem azt a véleményt, amelyet Miklós cár négy nappal ezelőtt kifejezett előttem: „Németország, hacsak nem vesztette el tökéletesen az eszét, sohasem meri megtámadni az egyesült Orosz-, Francia- és Angolországot”. Sürgős tehát, hogy a brit kormány ügyünk mellett nyi-

latkozzék, mert ez a béke ügye. Szaszonov melegen szól ugyanebben az értelemben.

Buchanan megígéri, hogy sir Edward Greynél energikusan támogatni fogja a német követelődzésekkel szemben az ellenszegülés politikáját.

Három órakor Szaszonov távozik, hogy a Jelagin-szigetre menjen, ahová Goriemykin miniszterelnök összehívta a kormányt.

Este nyolc órakor a külügyminisztériumba megyek, ahol Szaszonov német kollégámmal tanácskozik.

Néhány perc múlva látom, amint Pourtalès magából kikelt arccal, szikrázó szemekkel itávozik. Bizonyosan forró volt a vita. Futólag kezet fog velem, miközben bemegyek a miniszter dolgozószobájába.

Szaszonov még reszket a kiállott vitától, a mozdulatai idegesek, hangja száraz és szaggatott.

— Nos — szólítom meg —, mi történt¹?

— Amint előre láttam, Németország föntartás nélkül támogatja az osztrák álláspontot. Szó sincs engesztelékenységről. Így hát kereken kijelentettem Pourtalèsnek, hogy nem hagyjuk magára Szerbiát Ausztriával szemben a viszályuk elintézésében. Beszélgetésünk nagyon éles hangon végződött.

— Á! Nagyon éles hangon?

— Igen... Tudja mit merészelt mondani! Szememre vetette, nekem és minden oroszoknak, hogy nem szeretjük Ausztriát, hogy nem átvesszük megzavarni tiszteletreméltó császárának utolsó éveit. Én visszavágtam: „Nem, annyi bizonyos, nem szeretjük Ausztriát... De hát miért is szeretnők? Nekünk mindig csak bajt okozott. Ami tiszteletreméltó császáráról illeti, hát nekünk köszönheti, hogy még mindig fején van a koronája. Emlékezzék csak vissza, hogyan mutatta ki irántunk

háláját 1855-ben, 1878-ban, 1908-ban ... Szemünkre vetni, hogy nem szeretjük Ausztriát! Ez több a soknál!

— Ez bizony baj, miniszter úr. Ha Pétervár és Berlin között ezen a módomban folyik tovább a megbeszélés, akkor nem fog sokáig tartani. Hamarosan látni fogjuk Vilmos császárt főlegyenenedni *csillogó fegyverzetében*. Az Isten szerelméért, őrizze meg nyugalma; merítse ki a megegyezés minden eszközét! Ne feledje, hogy kormányom a közvélemény kormánya és csak akkor tudja önt hathatóságain támogatni, ha a közvélemény vele érez. Végül gondoljon az angol közvéleményre.

— Minden lehetőt elkövetek a háború kikerülésére. De mint ön, én is nagyon nyugtalan vagyok ama fordulat miatt, amelyet a dolgok vesznek.

— Megnyugtathatom-e kormányomat afelől, hogy önök még nem rendeltek el semmiféle katonai intézkedést?

— Kijelentem önnek: semmiféle. Csupán annyit határoztunk el, hogy titokban hazahozatjuk azt a nyolcvanmillió rubelt, amelyet német bankokban tartunk letétben.

Hozzáteszi még, hogy minden erővel igyekszik Berchtold gróftól kieszközölni az ultimátumban Szerbiának adott határidő meghosszabbítását, hogy a hatalmaknak idejük legyen véleményalkotni maguknak a konfliktus bírói vizsgálatának anyaga felől és keresni a megbékélés útját.

Az orosz miniszterek holnap a cár elnöklete alatt összeülnek. Én Szaszonovnak figyelmébe ajánlom, hogy kiadandó közleményeiben legyen végtelenül óvatos.

Beszélgetésünk elegendő volt arra, hogy lecsillapítsa idegeit. És most már nagyon nyugodtan mondja rá:

— Ne féljen semmit! Különbön ön ismeri a cár

okosságát... Berchtold jogtalan lépésre ragadtatta magát: rá kell hárítanunk minden felelősséget azért, ami bekövetkezik. Sőt én azon az állásponton vagyok, hogy ha a bécsi kabinet a cselekvés terére lép, a szerbeknek túrniök kell, hogy a területükre támadjanak és be kell érniök azzal, hogy a művelt világ elé tárják Ausztria hitványságát.

*

Szombat, 1914 július 25.

Tegnap a párisi és londoni német nagykövetek jegyzéket adtak át a francia és brit kormánynak, amelyben az a kijelentés foglaltatik, hogy az osztrák-szerb viszályt kizárólag Bécs és Belgrád dolga elsimítani. A jegyzék így végződik: *A német kormány forrón óhajtja, hogy a konfliktus elhatároltassék, mert egy harmadik hatalom mindennemű közbelépése, a szövetségek szerkezetének természeténél fogva, okvetlenül kiszámíthatatlan következményeket vonna maga után.*

íme a megfélemlítési módszer kezdete!

Délután három órakor Szaszonov fogad engem és Buchanant. Közli velünk, hogy ma délelőtt Krasznoje-Szelóban a cár elnöklete alatt rendkívüli minisztertanácsot tartottak és hogy Őfelsége elvben elhatározta, hogy mozgósítja azt a tizenhárom hadtestet, amely az Ausztria-Magyarország elleni esetleges hadműveletekre van kijelölve.

Aztán Buchananhoz fordul és nagyon komolyan, minden erejével igyekszik rávenni, hogy Anglia haladéktalanul álljon Oroszország és Franciaország oldala mellé ebben a válságban, amelynek tétje nem csupán az európai egyensúly, hanem Európának a szabadsága»

Én támogatom Szaszonov sürgetését és egy

argumentum ad hominem-mel végzem: odamutatók Gorcsakovnak, a nagy kancellárnak arcképére, amely a dolgozószoza falán lóg, ahol tárgyalunk.

— Kedves sir George, 1870 július havában Gorcsakov herceg ugyanezen a helyen jelentette ki az ön édesatyjának,* aki figyelmeztette őt a germán nagyravágyás veszedelmére, hogy: *A német hatalom megnövekedésében nincs semmi, ami nyugtalaníthatná Oroszországot.* Bárcsak a mai Anglia ne követné el azt a hibát, amelyet az akkori Oroszország olyan drágán fizetett meg!

— Ön jól tudja, hogy nyitott ajtókat dönget — mondja rá Buchanan csüggedt kézmozdulattal.

A közönség izgalma óráról-órára nő. A sajtóban a következő közlemény jelenik meg:

A császári kormány élénk figyelemmel kíséri az osztrák-szerb konfliktus fejleményeit, amelyek Oroszországot nem hagyhatják közömbösen.

Körülbelül ugyanekkor Pourtalès értesíti Szaszonovot, hogy Németország, mint Ausztria szövetségese, természetesen támogatja a bécsi kormánynak Szerbiával szemben támasztott jogos követeléseit.

Szaszonov a maga részéről azt a tanácsot adja a szerb kormánynak, hogy haladéktalanul sürgetse a brit kormány közvetítését.

Este hét órakor a varsói pályaudvarra megyek, hogy elbúcsúzzam Izvolszkijtől, aki siet vissza állomáshelyére. A perronokon élénk sürgés-forgás: a vonatok zsúfolva vannak tisztekkel és katonákkal. Ez már a mozgósítás előszele. Sebtében közöljük egymással benyomásainkat és ugyanazt a megállapítást tesszük:

* Sir Andrew Buchanan, aki akkor szentpétervári nagykövet volt.

— Ez már a háború.

Amint visszatérek a nagykövetségre, értesülök, hogy a cár épp most rendelte el az előzetes mozgósítási intézkedéseket a kievi, odesszai, kazáni és moszkvai katonai kerületekben. Ezenfölül Szentpétervár és Moszkva városára és kormányzóságára kihirdették az ostromállapotot. Végül a krasznojeszelói tábornok föloszlatták és a csapatokat ma este óta visszaszállítják rendes helyőrségeikbe.

Félkilenckor katonai attasémat, de Laguiche tábornokot Krasznoje-Szelóba kérték tanácskozássra Nikolajevics Miklós nagyherceggel és Szucomlinov tábornok hadügyminiszterrel.

*

Vasárnap, 1914 július 26.

Ma délután, mikor Szaszonovhoz megyek, kellesebb a beinyomásom.

Éppen most fogadta osztrák-magyar kollégámat, Szapáry grófot és fölkérte „nyílt és őszinte magyarázatra”.

Aztán cikkelyről-cikkelyre újra elolvasta a Belgrádba küldött ultimátum szövegét, miközben kiemelte a főbb követelések túrhetetlen, abszurd, jogtalan jellegét. Mindezt igen barátságos hangon mondta.

— Az a szándék, amely ezt az okmányt sugalta, jogos, ha önöknek nem volt más céljuk, mint megvédeni területüket a szerb anarchisták üzelmeitől; de a formája menthetetlen...

Meleg hangon így végezte:

— Vonják vissza az ultimátumot; módosítsák a szövegét és én jótallok az eredmény felől.

Szapáryn meglátszott, hogy meghatotta, úgyszólván meggyőzte ez a beszéd; mégis föntartotta kormányának a véleményét.

A német nagykövet várja, míg rákerül a sor. Tartózkodás nélkül megszólítom:

— Nos, tehát rászánták végre magukat, hogy lecsillapítsák szövetségesüket? Csak önök vannak abban a helyzetben, hogy Ausztriát okos tanácsok meghallgatására bírják.

Azonnal visszavág, pattogó hangon:

— De hiszen itt kell lecsillapodni és itt kellene abbahagyni Szerbia izgatását!

— Szavamra kijelentem önnek, hogy az orosz kormány teljesen nyugodt és hajlandó minden békés megoldásra. De ne kívánják tőle azt, hogy tűrje Szerbia megsemmisítését. Ez lehetetlen kívánság volna.

Erre szárazon odaveti:

— Nem hagyhatjuk cserben szövetségesünket.

— Engedje meg, kedves kolléga, hogy őszintén beszéljek önnel. Az óra meglehetősen súlyos és azt hiszem, eléggé becsüljük egymást ahhoz, hogy jogunk legyen teljes nyíltsággal kimagyarázkodnunk ... Ha egy nap alatt, ha legföljebb két nap alatt az osztrák-szerb konfliktus nem simul el, akkor itt a háború, az általános háború, olyan katasztrófa, amilyent a világ talán még sohasem élt át. Nos, ezt a szerencsétlenséget talán még el lehet hárítani, mert az orosz kormány békés, a brit kormány békés és az ön kormánya szintén békésnek mondja magát.

Ezekre a szavakra Pourtalès kitör:

— Igen, úgy van, Isten a tanúm! Németország békés! Immár negyvenhárom éve tartjuk fönn Európa békéjét! Negyvenhárom éven át becsületbeli kötelességünknek tekintettük, hogy ne éljünk vissza erőnkkel! És ma minket vádolnak azzal, hogy háborút akarunk!... A történelem igazolni fogja, hogy nekünk van igazunk és hogy lelkiismeretünket semmi sem terheli.

— Hát már annyira vagyunk, hogy a történelem ítéletét kell fölidéznünk'? Nincs más lehetősége a kibontakozásnak!

Pourtalèst olyan fölindulás fogja el, hogy már nem is tud beszélni. Kezei reszketnek; szemeit könnyek fátyolozzák. A fojtott haragtól remegve ismétli:

— Nem hagyhatjuk el, nem fogjuk elhagyni szövetségünket... Nem, nem fogjuk elhagyni!

Ebben a pillanatban az angol nagykövet kilép Szaszonov dolgozószobájából. Pourtalès dült arc-cal berohan s még futtában sem fog kezét Buchan-nal.

— Milyen állapotban van! — mondja sir George. — A helyzet még rosszabbodott... Többé nem kételkedem, hogy Oroszország teljesen beleveti magát a dologba: *she is thoroughly in earnest*. Épp most kértem meg Szaszonovot, hogy ne járuljon hozzá semmiféle katonai intézkedéshez, amelyet Németország kihívásnak magyarázhatna. A német kormányra kell hárítani minden felelősséget és a támadás minden kezdeményezését. Az angol közvélemény csak akkor fogadja el a háborúban való részvétel gondolatát, ha a támadás kétségbevonhatatlanul Németországtól indul ki... Nagyon kérem, beszéljen ugyanilyen értelemben Szaszonovval.

— Mindig ebben az értelemben beszélek vele.

Ebben a pillanatban megérkezik az osztrák nagykövet. Sápadt. A feszesség, amelyet velünk szemben mutat, élénk ellentétben van szokásos sima és udvarias előzékenységével.

Buchanan és én megpróbáljuk szóra bírni.

— Kapott-e ön jobb híreket Bécsből? — kezdem. — Biztathat-e bennünket valamelyest?

— Nem, nem tudok semmi újságot... A gép forog.

Bővebben nem akar magyarázkodni s megismétli apokaliptikus metaforáját:

— A gép forog.

Belátom, hogy hiábavaló minden igyekezet, távozom Buchanan-nel. Különben is szívesebben megyek be azután a miniszterhez, ha már fogadta Pourtalès-t és Szapáryt.

Negyedóra múlva bejelentetem magam Szaszonovnál. Sápadt és reszket:

— Nagyon rossz a benyomásom — mondja —, nagyon rossz. Most már világos, hogy Ausztria nem akar tárgyalni velünk és hogy Németország titokban uszítja.

— Hát nem tudott semmit kivenni Pourtalèsből?

— Semmit, legfeljebb annyit, hogy Németország nem hagyhatja cserben Ausztriát. De hát azt kívánom-e én tőle, hogy cserbenhagyja¹? Egyszerűen csak azt kívánom, hogy segítsen békés eszközökkel megoldani a válságot... különben Pourtalès már nem volt ura magának; már nem találta a szavakat; dadogott; az arca rémült volt. Honnan ez a rémület? ... Sem ön, sem én sohasem vagyunk ilyenek; mi megőrizzük hidegvérünket, a *self-control*-t.

— Pourtalès elveszti a lélekjelenlétét, mert kétségtelenül tudatában van személyes felelősségének. Félek, hogy ő is hozzájárult ahhoz, hogy kormányát ebbe a szörnyű kalandba sodorja, azzal az állításával, hogy Oroszország nem áll helyt és hogyha minden várakozás ellenére hajthatatlan volna, Franciaország cserbenhagyja az orosz szövetséget. Most látja már, hogy milyen mélységbe taszította hazáját.

— Bizonyos ön ebben!

— Körülbelül... Pourtalès még tegnap is azt hangoztatta a németalföldi követ és a belga ügy-

vivő előtt, hogy Oroszország meghátrál és hogy ez a Hármas Szövetség diadala lesz. Ezt a legjobb forrásból tudom.

Szaszonov lemondón legyint és nem felel. Én folytatom.

— Berlin és Bécs elvetette a kockát. Most önnek mindenekelőtt Londonra kell gondolnia. Kérem önt, ne foganatosítson semmiféle katonai intézkedést a német fronton, sőt még az osztrák fronton is legyen nagyon óvatos, mindaddig, míg Németország nem fedi fel a kártyáját. A legkisebb elhamarkodottság az önök részéről eljárászna Anglia segítségét.

— Magam is ezen a véleményen vagyok; csak-hogy vezérkarunk türelmetlenkedik és már csak nagy ügyyel-bajjal tudom fékentartani.

Ezek az utolsó szavak nyugtalanítanak; ötletem támad:

— Bármily súlyos is a veszély, bármily gyengék is már a békés megoldás lehetőségei, önnek és nekem még a lehetetlent is meg kell próbálnunk, hogy megmentjük a békét. Kérem önt, gondolja meg, hogy én olyan helyzetben vagyok, amilyenben nagykövet még sohasem volt. Az Állam feje és a kormány feje a tengeren van; csak közvetve és nagyon bizonytalan úton-módon tudok velük érintkezni; egyébként pedig, mivel nem ismerik alaposan a helyzetet, nem adhatnak nekem semmiféle utasítást. Parisban a minisztérium fejetlen; érintkezése a Köztársaság elnökével és a miniszterelnökkel éppoly rendszertelen és hiányos, mint az enyém. Felelősségem tehát óriási. Ezért arra kérem, kötelezze magát, hogy ezentúl elfogad minden előterjesztést, amelyet Franciaország és Anglia javasol a béke fenírtására.

— De hisz ez lehetetlen!... Hogyan kívánhatja.

hogy előre elfogadjak olyan előterjesztéseket, amelyeknek sem a tárgyát, sem a föltételeit nem ismerem?

— Épp az imént mondtam önnek, hogy még a lehetetlent is meg kell próbálnunk a háború elhárítására. Ragaszkodom tehát kérésemhez.

Rövid habozás után ezt feleli:

— Hát jó! Igen, elfogadom!

— Ezt az ígéretét hivatalosnak tekintem és megtáviratozom Parisba.

— Megtáviratozhatja.

— Köszönöm! ön súlyos terhet vett le a lelkemről.

*

Szerda, 1914 július 29.

Úgy veszem észre, hogy a dráma előjátéka elkezdett az utolsó jelenethez.

Tegnap este az osztrák-magyar kormány elrendelte a hadsereg általános mozgósítását; a bécsi kormány tehát visszautasítja a közvetlen tárgyalást, amelyet az orosz kormány javasolt neki.

Ma délután három órakor Pourtalès kijelenti Szaszonovnak, hogy ha Oroszország nem hagyja abba haladéktalanul katonai készülődéseit, Németország is mozgósítja hadseregét. Szaszonov azt feleli neki, hogy az orosz vezérkar készülődéseit a bécsi kabinet makacs hajthatatlansága indokolja és az a tény, hogy már nyolc osztrák-magyar hadtest harcrakész állapotban van.

Este tizenegy órakor Bazilij Alexandrovics Miklós, a külügyminisztérium helyettes államtitkára jelentkezik a nagykövetségen. Jelenti nekem, hogy az a parancsoló hang, amelyen a német nagykövet ma délután beszélt, arra bírta az orosz kormányt, hogy: 1. még ma éjjel elrendelje az Ausztria-Magyarország elleni hadműveletekre ki-

jelölt tizenhárom hadtest mozgósítását; és hogy 2. titokban megkezdje az általános mozgósítást. Ezekre az utolsó szavakra felpattanok:

— Hát nem lehetséges legalább egyelőre beérni a részleges mozgósítással?

— Nem. A kérdést alaposan megvitatta a legmagasabbrangú katonai parancsnokok tanácsa. Úgy találták, hogy a jelen körülmények között az orosz kormánynak nincs módja választani a részleges mozgósítás és az általános mozgósítás között; mert a részleges mozgósítás technikailag csak azon az áron valósítható meg, ha felbomlasztjuk az általános mozgósítás egész gépezetét. Tehát ha ma csak az Ausztria elleni hadműveletekre szánt tizenhárom hadtest mozgósítására szorítkozunk és holnap Németország arra határozza magát, hogy katonailag támogatja szövetségését, nem volna módunkban védekezni Lengyelország és Kelet-Poroszország felé ... Franciaországnak nem éppoly érdeke-e, mint nekünk, hogy azonnal felléphessünk Németország ellen?

— Ön súlyos szempontokat hoz fel. Mégis azt hiszem, hogy az önök vezérkarának nem szabad semmiféle intézkedést sem foganatosítania, mielőtt meg nem tárgyalta a francia vezérkarral. Szíveskedjék átadni Szaszonov úrnak azt az üzenetemet, hogy erre a pontra felhívom legkomolyabb figyelmét és hogy még az éjszaka folyamán szeretném megkapni a választ.

*

Az események pontos chronologie ja kötelességemmé teszi, hogy megemlítsek itt egy fontos okmányt, amely csak félévvel később került nyilvánosságra.

Ugyanezen a július 29-én Miklós cár, szíve sugallatát követve és anélkül hogy bárkinek a tanácsát is kikérte volna, táviratozott Vilmos császárnak és azt javasolta neki, hogy az osztrák-szerb viszályt

Csütörtök, 1914 július 30.

Alighogy Bazilij visszatért a külügyminisztériumba, Szaszonov telefonon arra kér, hogy küldjem el hozzá első titkáromat, Chambrunt, „mert igen sürgős közlendője van”. Ugyanekkor katonai attasémat, de Laguiche tábornokot a nagy vezérkarhoz hívják. Éjfél után háromnegyed egy.

Miklós cár, aki este magántáviratot kapott Vilmos császártól, csakugyan elhatározta, hogy felüggeszti az általános mozgósítást; mert Vilmos császár közli vele, hogy „minden erejét latba veti, hogy közvetlen megegyezést hozzon létre Ausztria és Oroszország között. A cár ezt a döntést a maga felelősségére hozta meg, a tábornokok tiltakozása ellenére, akik újból hangoztatták előtte a részleges mozgósítás hátrányait, sőt veszedelmeit. Én tehát csupán az Ausztria elleni esetleges hadműveletekre kijelölt tizenhárom orosz hadtest mozgósítását jelentem Parisba.

Ma reggel, mikor fölébredek, az újságokból arról értesülök, hogy az osztrák-magyar hadsereg megkezdte a Szerbia elleni támadást Belgrád bombázásával.

Ez a hír, amely hamarosan elterjed a közönség körében, viharos izgalmat idéz fel. Mindenfelől telefonálnak hozzám és azt kérdezik, tudok-e résztterjesszék a hágai döntőbírótság- elé. Kérte, hogy a Kaiser fogadja el ezt a döntőbírószági eljárást és akkor a háború végleg el volna hárítva; ő azonban nem is felelt a cár javaslatára.

Ezután az események oly rohamosan tódultak egymásra, hogy II. Miklós elmulasztotta megemlíteni Szaszonov úrnak ezt a személyes kezdeményezést, amelyet a legjobb hiszemben tett.

A június 29-iki táviratot csak 1915 január 30-án találták meg a cár iratai között; azonnal közzétették a *birodalmi hivatalos lapban* (lásd alább, 1915 jan. 31),

leteket az esetről, el van-e szánva Franciaország Oroszország támogatására, stb. Izgatott csoportok vitatkoznak az utcákon. Az ablakom alatt a Néva partján négy *muzsik*, akik fát raknak le, abba-hagyják munkájukat és hallgatják a gazdájukat, aki fölolvassa nekik az újságot. Aztán mind az ötten hosszasan szónokolnak, kemény mozdulatokkal és felháborodott arccal: a tanácskozás azzal végződik, hogy keresztet vetnek magukra.

Délután két órakor Pourtalès a külügyminisztériumba megy. Szaszonov, aki azonnal fogadja, már az első szavai után kitalálja, hogy Németország nem akarja kimondani Bécsben azt a mérséklő szót, amely megmenthetné a békét.

Különben Pourtalès magatartása nagyon is jellemző: valósággal megtört; mert már észreveszi annak a hajthatatlan politikának a következményeit, amelynek ő volt az eszköze, ha ugyan nem a szítója; látja a kikerülhetetlen katasztrófát és összeroskad felelősségének súlya alatt:

— Az Istenért — mondja Szaszonovnak —, tegyen nekem bármilyen javaslatot, amelyet kormálynomnak ajánlhatnék. Ez az utolsó reménységem.

Szaszonov azonnal ezt az ügyes formulát rögtönzi:

Ha Ausztria abban a felismerésben, hogy az osztrák-szerb kérdés az európai kérdés jellegét öltötte, hajlandónak nyilatkozik arra, hogy kiküszöböli ultimátumából azokat a pontokat, amelyek sértik Szerbia felségjogait, Oroszország kötelezi magát, hogy abbahagyja katonai készülődéseit.

Pourtalès leverten, tétova szemekkel, néhány dadogó szóval, imbolygó léptekkel távozik.

Egy óra múlva Szaszonov megjelenik a peterhofi palotában, hogy jelentést tegyen a cárnak. Az uralkodót igen rossz hangulatban találja, amit az a távirat okozott, amelyet Vilmos császártól

kapott az éj folyamán s amelynek a hangja szinte fenyegető:

Ha Oroszország mozgósít Ausztria - Magyarország ellen, akkor az a közvetítő szerep, amelyet sürgető kérésedre vállaltam, kockán forog, ha ugyan nem válik lehetetlenné. A döntés egész súlya ebben a pillanatban a te vállaidra nehezedik s neked kell viselned a felelősséget a háborúért vagy a békéért.

Szaszonov, miután ismételten elolvasta ezt a táviratot, lemondón legyint:

— Nem fogjuk már elkerülni a háborút. Németország szemlátomást lerázza magáról azt a közvetítő szerepet, amelyre felkértük és most már nincs egyéb gondja, csak hogy időt nyerjen, hogy titokban befejezhesse támadó készülődéseit. Ilyen körülmények között azt hiszem, hogy Felséged nem halaszthatja tovább az általános mozgósítás elrendelését.

Nagyon sápadtan és fuldokló hangon feleli a cár:

— Gondolja meg, hogy ha tanácsát megfogadom, mekkora felelősséget veszek magamra! Gondolja meg: arról van szó, hogy ezer meg ezer embert a halálba küldjek!

Szaszonov folytatja:

— Sem Felséged lelkiismeretét, sem az enyémet nem fogja terhelni semmi abban, ha a háború kitör. Felséged és kormánya meg fog tenni minden lehetőt, hogy megkímélje a világot ettől a szörnyű megpróbáltatástól... Azonban az a meggyőződésem, hogy a diplomácia munkája ma véget ért. Ezentúl már a birodalom biztonságára kell gondolni. Ha Felséged megállítja az előzetes mozgósítási intézkedéseket, csupán annyit ér el vele, hogy megbomlasztja katonai szervezetünket és zavarba hozza szövetségeseinket. A háború azért mégis ki

fog törni, abban a pillanatban, amikor Németország akarja és bennünket tökéletes fejtelenségben fog találni.

A cár egy pillanatra magába mélyed, aztán hatar ózott hangon kijelenti:

— Dimitrievics Szergej, telefonáljon a vezérkari főnöknek, hogy elrendelem az általános mozgósítást.

Szaszonov lemegy a palota előcsarnokába, ahol a telefonfülke van és közli Jannuskevies tábornokkal a cár rendeletét,

Az óra pontosan négyet mutat.

A *France* cirkáló, amely a Köztársaság elnökét és a miniszterelnököt viszi, tegnap érkezett Dunquerquebe, miután Kopenhágában és Krisztiániában, a megállapított tervtől eltérőleg, nem állt meg.

Hat órakor táviratot kapok Viviani aláírásával, amelyet ma reggel adtak fel Parisban. Viviani, miután mégegyszer hangsúlyozza a francia kormány békés szándékait és újból óvatosságra inti az orosz kormányt, hozzáteszi: *Franciaország el van szánva, hogy minden szövetségi kötelezettségét teljesíti.*

Bemutatom a táviratot Szaszonovnak, aki kérészetlenül ezt feleli rá:

— Biztos voltam Franciaország felől.

*

Péntek, 1914 július 31.

Kora rögigei közhírré tették az általános mozgósítás elrendelését.

A lelkesedés az egész városban, a szegényebb részekben éppúgy, mint a gazdag és arisztokrata-

Téli-palota előtti téren és a Kazáni Mária-templom előtt harcias hurrázás folyik.

Miklós cár és Vilmos császár folytatják távirati beszélgetésüket. Ma reggel a cár ezt táviratozta a Kaisernek:

Technikailag lehetetlen felfüggesztenem katonai készülődéseimet. Mindaddig azonban, míg a megbeszélések Ausztriával nem szakadnak meg, csapataim minden támadástól tartózkodni fognak. Erre becsületszavamat adom neked.

Vilmos császár erre így felel:

A béke fentartására irányuló erőfeszítéseimben elmentem a legvégső határig. Tehát nem én fogom viselni a felelősséget azért a szörnyű katasztrófáért, amely most az egész művelt világot fenyegeti. Most már csak tőled függ, hogy ezt megakadályozd. Irántad és birodalmad iránt érzett barátságom, amelyet nagyatyám halálóságyán hagyott rám örökségül, mindig szent előttem és én hű voltam Oroszországhoz, mikor bajban volt, különösen az utolsó háború alatt. Ebben a pillanatban megmentheted még Európa békéjét, ha abbahagyod katonai intézkedéseidet.

Szaszonov, aki szüntelenül ügyelt arra, hogy megnyerje az angol közvéleményt s aki abban fáradozott, hogy az utolsó percig mindent elkövessen a háború elhárítására, ellenvetés nélkül elfogad bizonyos változtatásokat, amelyeket sir Edward Grey kíván eszközölni azon a javaslaton, amellyel tegnap meglepte a berlini kabinetet. íme az új szöveg:

Ha Ausztria beleegyezik abba, hogy megállítja hadseregeinek fölvonulását szerb területen és ha elismeri, hogy az osztrák-szerb konfliktus az európai érdek-kérdés jellegét öltötte, ha hozzájárul ahhoz, hogy a nagyhatalmak vizsgálat tárgyává tegyék, milyen elégtételt adhatna Szerbia

az osztrák-magyar kormánynak, anélkül hogy sérelem esnék állami szuverenitásának jogain és függetlenségén, akkor Oroszország kötelezi magát, hogy továbbra is várakozó állásponton marad.

Délután három órakor a német nagykövet kihallgatásra jelentkezik a cárnál, aki azonnal Peterhofba kéri.

Pourtalès, aki a legszívélyesebb fogadtatásban részesül, arra szorítkozik, hogy kifejti a Kaiser utolsó táviratában érintett témát: „Németország mindig a legőszintébb barátja volt Oroszországnak ... Ha Miklós cár hajlandó visszavonni katonai intézkedéseit, akkor meg van mentve a világ békéje...”

A cár feleletében kiemeli a megbékélésnek azokat az eszközeit, amelyeket a sir Edward Greytől átdolgozott Szaszonov-féle javaslat kínál a konfliktus tisztas elsimítására.

Este tizenegy órakor Pourtalès bejelenteti magát a külügyminisztériumban. Azonnal fogadják s ő kijelenti Szaszonovnak, hogy ha tizenkét óra leforgása alatt Oroszország nem hagyja abba mozgósítási intézkedéseit mind Németország, mind Ausztria-Magyarország felé, akkor a német hadsereget teljes egészében mozgósítják.

Aztán odapillant az órára, amely tizenegy óra huszonöt percet mutat és hozzáteszi:

— A határidő holnap délben jár le.

Annyi időt sem hagy Szaszonovnak, hogy valami megjegyzést tegyen, máris újra megszólal, felindult és remegő hangon:

— Járuljon hozzá a mozgósítás visszavonásához!... Járuljon hozzá a mozgósítás visszavonásához! ...Járuljon hozzá a mozgósítás visszavonásához!...

Szaszonov nagyon nyugodtan ezt feleli rá:

— Én csak megerősíthetem ön előtt azt, amit a cár Őfelsége mondott. Mindaddig, míg az eszmecsere Ausztriával folyamatban van, mindaddig, míg egyetlen lehetőség is van a háború elhárítására, mi nem fogunk támadni. De a mozgósítást visszavonni technikailag lehetetlen anélkül, hogy fel ne bomlasztanók egész katonai szervezetünket. Ennek a szempontnak jogosságát még az önök vezérkara sem vonhatja kétségbe.

Pourtalès kétségbeesett gesztusokkal távozik.

*

Szombat, 1914 augusztus 1.

A tegnapi nap folyamán Vilmos császár kihirdette, hogy Németország „háborús veszedelemben van”. A *Kriegsgefahrzustand* kihirdetése módot ad a tartalékosok haladéktalan behívására és a határok elzárására; ha ez még nem is a hivatalos mozgósítás, legalább is az előjátéka és a kísérlete.

A cár, amint ezt a hírt megkapta, ezt táviratozta a Kaisernek:

Megértem, hogy kénytelen vagy mozgósítani, de ugyanazt a biztosítékot szeretném megkapni tőled, amit én adtam, neked, tudniillik, hogy ezek az intézkedések nem jelentik a háborút és hogy folytatni fogjuk tárgyalásainkat az általános béke érdekében, amely oly drága a szívünknek. Hosszú kipróbált barátságunknak Isten segítségével okvetlenül sikerül megakadályozni a vérontást. Bizalommal várom válaszodat.

Az ultimátumban megszabott határidő ma délen járt le; Pourtalès azonban csak este hét óra-kor jelentkezett a külügyminisztériumban.

Kipirultín, kimeredt szemmel, az izgalomtól fuldokolva, ünnepélyesen átadja Szaszonovnak a hadüzenetet, amely ezzel a színpadias és hazug frázissal végződik: „Felséges uram, Őfelsége a csá-

szár a birodalom nevében elfogadja a kihívást és Oroszországgal hadi állapotban lévőknek tekinti magát.

Szaszonov ezt feleli rá:

— Önök ezzel bűnös politikát űznek. A népek átka száll önökre.

Miközben hangosan elolvassa a hadüzenetet, döbbsen vesz észre benne, zárójelek között, két, egyébként teljesen jelentéktelen változatot. Tudniillik e szavak után: *Tekintettel arra, hogy Oroszország visszautasította érvényt szerezni...* ez következik: *(mivel nem tartotta szükségesnek válaszolni...)* És alább e szavak után: *Oroszország e visszautasítással kinyilvánította...* ez következik: *(ezzel a magatartásával...)* Valószínű, hogy ezeket a variánsokat Berlinből adták meg és a másoló figyelmetlenségből vagy kapkodásból mind a kettőt beleszötte a hivatalos szövegbe.

Pourtalès annyira megdöbbsen, hogy sehogy sem tudja kimagyarázni ezt a furcsa formát, amely *in aeternum* a nevetségesség bélyegét üti erre a történelmi okmányra, amelyből majd annyi szerencsétlenség fakad. Szaszonov, miután befejezte az olvasást, ismétli:

— Önök most bűnös útra lépnek!

— A becsületünket védelmezzük!

— Az önök becsülete nem forgott kockán, ön egyetlen szavával megakadályozhatta volna a háborút: nem akarta. Mindabban, amit a béke megmentése érdekében megkíséréltem, a legcsekélyebb támogatást sem tapasztaltam az ön részéről. De van isteni igazság!

Pourtalès fojtott hangon, tétova tekintettel ismétli:

— Ez igaz ... Van isteni igazság ... Isteni igazság!

Még néhány érthetetlen szót mormog, aztán

imbolyogva megindul az ablak felé, amely a bejárattól jobbra van és a Téli-palotára néz. Ott a faburkolathoz támaszkodik és hirtelen kitör belőle a zokogás.

Szaszonov igyekszik csillapítani, megveregeti a hátát. Pourtalès ennyit dadog:

— Íme, ez az eredménye küldetésemnek!

Végül hirtelen az ajtóhoz rohan, amelyet alig

tud kinyitni, úgy reszket a keze, és távozás közben ezt suttogja:

— Isten önnel!... Isten önnel!...

Néhány perc múlva belépek Szaszonovhoz, aki elmeséli a jelenetet. Ezenfelül értesít, hogy Buchanan kihallgatást kért a cártól, hogy átadja neki uralkodójának magántáviratát. Ebben a táviratban. György király még egyszer és utoljára hivatkozik a cár békés hajlandóságára és könyörög, hogy folytassa a kiengesztelődésre irányuló erőfeszítéseit. Ez a lépés most már, miután Pourtalès átadta a hadüzenetet, tárgytalan. A cár mégis fogadja Buchanant ma este tizenegy órakor ...

*

Vasárnap, 1914 augusztus 2.

A francia hadsereg általános mozgósítása. A rendeletet ma éjjel két órakor kaptam meg táviratilag.

Tehát a kocka el van vetve!... Az a kis okosság, amely a népeket kormányozza, oly gyenge, hogy egyetlen hét elég volt az egyetemes őrültség felszabadítására !... Nem tudom, hogyan fogja megítélni a történelem azt a diplomáciai munkát, amelyet Szaszonovval és Buchanan-nel együtt végeztem; de mind a hárman teljes joggal állíthatjuk, hogy a világ békéjének megmentése érdekében lelkiismeretesen megtettünk minden tő-

lünk telhetőt, azonban abba nem mehetünk bele, hogy feláldozzuk érte két még drágább javunkat, országaink függetlenségét és becsületét.

E döntő hét alatt követségem kemény munkát végzett; az éjszakák éppoly lázas munkában teltek, mint a nappalok. Személyzetem maga volt a megtestesült buzgóság és hidegvér. Valamennyiben, Doulcet követségi tanácsosban, katonai attaséimban, de Laguiche tábornokban és Wehrlin őrnagyban, Chambrun, Gentil, Dulong és Robien titkáraimban, éppoly tevékeny és intelligens, mint szíves és kitartó segítőtársakat találtam.

Ma délután három órakor a Téli-palotába megyek, ahol a cár a hagyományos szokásnak megfelelően kiáltványt intéz népéhez. Én vagyok az egyetlen külföldi, aki részt vesz az ünnepségen, mint a szövetséges hatalom képviselője.

A látvány felséges. A roppant Szent György-galériában, amely a Néva-part mentén húzódik, öt- vagy hatezer ember van együtt. Az egész udvar díszruhában van, a helyőrség minden tisztje tábori egyenruhában. A terem közepén oltárt állítottak és a Nevszkij-Proszpekten lévő nemzeti szentélyből néhány órára idehozták a Kazáni Szűz csodatévő ikonját. 1812-ben Kutusov herceg tábornagy, mikor a szmolenszki hadsereghez utazott, hosszasan imádkozott e szentkép előtt.

A cári menet áhítatos csöndben halad át a galérián és az oltár baloldalán felsorakozik. A cár odaüzen hozzám, hogy vele szemben foglaljak helyet, mert ezzel, mint mondotta, „nyilvánosan akar hódolni a szövetséges Franciaország hűségének”.

Nyomban megkezdődik az istentisztelet, amelyet az ortodox liturgia elnyújtott, patetikus

énekei kísérnek. II. Miklós forró buzgósággal imádkozik, amely a misztikum valami megdöbentő kifejezését nyomja sápadt arcára. Alexandra Feodorovna cárné mellette van, egyenes testtartásban, emelt fővel; az ajkai lilák, tekintete merev, szemgolyói üvegesek; egy-egy pillanatra behunyja a szemeit s fakó arca ilyenkor halotti maszokra emlékeztet.

Az utolsó imák végeztével az udvari lelkész felolvassa a cár kiáltványát népéhez, — egyszerű felsorolása ez azoknak az eseményeknek, amelyek kikerülhetetlenné tették a háborút, lelkes felhívása minden nemzeti energiának, segítségül hívása a Legmagasabbnak, stb. Azután a cár oda lép az oltárhoz, jobbkezét az evangélium felé emeli, amelyet felé nyújtanak. Még komolyabb, még elmélyedtebb, mint ha áldozáshoz járulna. Lassan, kimért hangon, minden szót hangsúlyozva ezt mondja:

— Testőrségem tisztjei, akik itt jelen vagytok, köszöntöm és megáldom benneteket egész hadseregemet. Ünnepelesen esküszöm, hogy nem kötök addig békét, míg egyetlen ellenség áll a haza földjén.

Hurrá-zúgás felel erre a nyilatkozatra, amely másolata I. Sándor cár 1812-ben elmondott esküjének. Az egész teremben majdnem tíz percig viharzik a lárma, amelyet hamarosan felfokoz a Néva partján szorongó tömeg kiáltozása.

Egyszerre csak Miklós nagyherceg, az orosz hadak főparancsnoka, szokott szenvedélyességével odarohan hozzám és megölel, majdnem össze-roppant. Erre megkettőződik a lelkesedés, amelyből ez a kiáltozás hangzik ki: „Éljen Franciaország!... Éljen Franciaország!...”

A tomboló tömegen keresztül, amely engem éljenez, csak nagy ügyel-bajjal tudok utat vágni

magamnak a felségek nyomában és eljutni a kijáratig.

Végre kiérek a Téli-palota terére, ahol végeláthatatlan sokaság szorong, zászlókkal, lobogókkal, ikonokkal, a cár arcképeivel.

A cár megjelenik az erkélyen. Hirtelen mindenki letérdel és fölzendül az orosz himnusz. Ebben a percben a földre borult ezernyi ember szemében a cár csakugyan az Istentől kijelölt uralkodó, népének katonai, politikai és vallási feje, testek és lelkek korlátlan ura.

Miközben visszatérek a nagykövetségre s még szemeimben káprázik ez a felséges látvány, nem tudom visszafojtani, hogy ne gondoljak 1905 január 22-ének gyászos napjára, amikor Pétervár munkásnépe, amelyet Gapon pópa vezetett, s amelynek élén akkor is szentképeket vittek, összesereglett a Téli-palota előtt, úgy mint ma, hogy irgalomra kérje „atyuskáját, a cárt”, és akkor ezt a tömeget könyörtelenül halomra lőtték.

HARMADIK FEJEZET.

Augusztus 3—17.

Hétfő, 1914 augusztus 3.

Maklakov Alexejevics Miklós belügyminiszter kijelenti előttem, hogy az általános mozgósítás a birodalom egész területén tökéletes szabályszerűséggel és élénk hazafias lendülettel folyik.

Ebben a tekintetben nem volt semmi aggodalmam; inkább bizonyos helyi incidensektől tartottam.

Egyik megbízottam, B..., aki haladó körökbe tartozik, ezt közli velem:

— Ebben a pillanatban semmiféle sztrájktól, semmiféle rendzavarástól nem kell tartani. A hazafias lelkesedés sokkal erősebb ... Például a szocialista párt vezetői minden gyárban kihirdették, hogy eleget kell tenni a katonai kötelezettségnek; különben pedig meg vannak győződve róla, hogy ez a háború a proletariátus diadalával fog végződni.

— A proletariátus diadalával... még győzelem esetén is?

— Igen, mert a háború minden társadalmi osztályt összeolvaszt; közelebb hozza a parasztot a munkáshoz és a diákhoz; megint rá fog világítani bürokráciánk gyalázatosságaira s a kormány emiatt kénytelen lesz számot vetni a közvéleménnyel; végül pedig a tisztek nemesi kasztjába liberális, sőt demokratikus elemet visz be: a tar-

talékos hadnagyokat. Ez az elem már a mandzsúriai háború alatt is nagy politikai szerepet játszott ... Enélkül az 1905. évi katonai lázadások nem lettek volna lehetségesek.

— Előbb csak győzzünk. Aztán majd meglátjuk.

Rodzianko Vladimirovics Mihály, a Duma elnöke, ugyancsak a legbizakodóbb hangon beszél velem...

— A háború — mondja — egy csapásra véget vetett minden belső széthúzásnak. A Duma valamennyi pártja csak a Németország elleni harcra gondol. Az orosz nép 1812 óta nem élt át ekkora hazafias megrázkódtatást...

Nikolajevics Miklós nagyherceget kinevezték ideiglenes főparancsnokká, mert a cár íőntartotta magának, hogy alkalmas időpontban személyesen és közvetlenül átveszi hadseregeinek vezényletét.

Ez a kinevezés nagyon izgatott vitára adott okot abban a tanácskozásban, amelyet Őfelsége tartott minisztereivel. A cár haladéktalanul csapatai élére akart állni. Goremykin, Krivosein, Grigorovics tengernagy és különösen Szaszonov tiszteletteljes határozottsággal ellene vetették, hogy nem szabad kockára vetnie személyének fényét és tekintélyét egy olyan háború vezetésében, amely nagyon keménynek, nagyon veszedelmesnek ígérkezik és amelynek a kezdete igen bizonytalan.

— Számolnunk kell azzal a lehetőséggel — mondta Szaszonov —, hogy az első hetekben kénytelenek leszünk hátrálni. Felségednek nem szabad kitennie magát azoknak a bírálatoknak, amelyeket ez a hátrálás bizonyosan maga után vonna a nép, sőt a hadsereg körében is.

A cár ezzel szemben hivatkozott ősenek, I. Sán-

dornak 1805-ben és 1812-ben adott példájára. Szaszonov okosan ezzel vágott vissza:

— Kegyeskedjék Felséged elolvasni az egykorú emlékiratokat és levelezéseket. Ezekből meggyőződik majd, mennyire helytelenítették és kárhoztatták, hogy felséges őse személyesen vezényelte a hadműveleteket. Meggyőződik majd ezekből, hogy minden szerencsétlenséget el lehetett volna kerülni, ha a fővárosban maradt volna, hogy ott felülről gyakorolja legfelsőbb hatalmát.

A cár végül is csatlakozott ehhez a felfogáshoz.

Szuchomlinov tábornok hadügyminiszter, aki már régóta sóvárgott a díszes főparancsnoki állásra, dühös, hogy Miklós nagyherceg miatt mellőzték. Sajnos, ő bosszúálló ember ...

*

Kedd, 1914 augusztus 4.

Tegnap Németország megüzente a háborút Franciaországnak.

Az általános mozgósítás az egész birodalomban serényen és a legkisebb incidens nélkül folyik. Sőt a határvédő csapatok számára a megállapított menetrenddel szemben öt vagy hat órát nyertek.

Szaszonov, akinek kiváló önzetlenségét és becsületességét oly gyakran értékeltem, az utóbbi időben olyan oldaláról mutatkozott meg, amely még magasabbra emeli szememben. A jelen világban nem csupán megoldandó politikai problémát lát, hanem ezenfelül főképen erkölcsi problémát, amelyben még a vallásnak is szerepe van. Egész belső munkáján lelkiismeretének és hitének titkos parancsszavai uralkodnak. Ismételten mondta nekem:

— Ausztriának és Németországnak ez a politikája éppoly bűnös, mint amilyen képtelen: nincs benne az erkölcsösségnek legkisebb paránya sem; lábbal tipor minden isteni törvényt.

Ma reggel, amint látom, hogy milyen kimerült a fáradtságtól, hogy milyen lázasak és karikásak a szemei, megkérdem tőle, hogy gyenge egészségével hogyan bírja ezt az óriási munkát; ezt feleli rá:

— Az Isten segít.

Égész nap menetek vonulnak el a nagykövetség előtt, zászlókat és ikonokat visznek és ezt kiáltozzák: „Éljen Franciaország!... Éljen Franciaország! ...”

Nagyon vegyes tömeg: munkások, pópák, *muzsikók*, diákok, diákleányok, cselédek, kishivatalnokok stb. A lelkesedés látszólag őszinte. Csak-hogy ezekben a sűrű tüntetésekben, amelyek oly szabályszerű időközökben ismétlődnek, mekkora részt kell a rendőrség működésének tulajdonítani! ...

Ezt a kérdést ma este tíz óra tájban tettem föl magamban, amikor jelentik, hogy a néptömeg megrohanta a német nagykövetséget és fenekestül feldúlta.

A német nagykövetség, amely a város legfontosabb terén, a Szent-Izsák-székesegyház és a Mária-palota között emelkedik, „kolosszális” építmény. Tömör, finnországi gránitból faragott homlokzat; roppant kőgerendák; ciklopsi falazat. A tetején levő két óriási bronzparipa, amelyeket gigászok tartanak féken, szinte agyonnyomja az épületet. Az épület mint művészi munka ízléstelen, de hatalmasan szimbolikus; durva és rikító ékesszólással hirdeti Németországnak azt a becsvágyát, hogy túlsúlyra jusson Oroszországban.

A csöcselék megtámadta a palotát, beverte az

ablakokat, leszaggatta a falkárpitokat, kilyuggatta a képeket, kihajigálta az ablakokon az egész berendezést, beleértve azokat a renaissance-kori márványokat és bronzokat, amelyek Pourtalès remek magángyűjteményét alkották. Befejezésül pedig a támadók ledobták a járdára a homlokzatot koronázó lovascsoportot. A dúlás körülbelül egy óra hosszat tartott, a rendőrség pedig összetett kezekkel nézte.

Vájjon ennek a vandál cselekedetnek is van valami szimbolikus jelentősége? Vájjon az oroszországi német befolyás összeomlását jelenti-e¹?...

Osztrák-magyar kollégám, Szapáry gróf még mindig Pétervárott van, és fogalma sincs róla, hogy kormánya miért nem siet megszakítani összeköttetését az orosz kormánnyal.

Szerda, 1914 augusztus 5.

A pétervári francia kolónia ma a Nôtre-Dame de France-ban ünnepélyes misét szolgáltat, hogy Isten áldását kérje hadseregeinkre.

Reggel öt órakor Buchanan azt telefonálta, hogy az éjjel táviratot kapott a Foreign-Office-től, amely bejelenti, hogy Anglia résztvesz a háborúban. Elrendelem tehát, hogy a brit zászlót tűzzék oda a francia és orosz zászló mellé, amelyek a főoltárt díszítik.

A templomban elfoglalom rendes karosszéket a jobboldali oszlopközben. Buchanan majdnem egyidőben érkezik velem:

— Szövetségesem! Drága szövetségesem!... — mondja megindultan.

Középütt az első sorban két karosszék áll, az egyik Bjelosszelszkij herceg cári főhadsegéd számára, aki őfelségét képviseli, a másik Krupen-

szidj tábornok, Miklós nagyherceg hadsegéde számára, aki a főparancsnokot képviseli.

A baloldali oszlopközben ott vannak az összes orosz miniszterek és mögöttük vagy száz hivatalnok, tiszt, stb.

A templom egészen telve van és csupa áhítat.

Minden érkező személy arcán ugyanaz a vidám meglepetés tükröződik. Az *Union-Jack*, amely az oltár fölött lobog, mindenkinek tudomására hozza, hogy Anglia immár szövetségesünk.

A három nemzetnek lobogói jelentőséges harmóniában vannak egymással. Mind a három ugyanazokból a színekből áll, kék, fehér és vörösből; festői és meglepő módon fejezik ki a három szövetséget nép egységét.

A mise után a kar egymásután énekl:

Domine, salvam fac Rempublicam...

Domine, salvum fac Imperatorem Nicolaum...

Domine, salvum fac Regem Britannicum...

Mikor a miséről távozunk, Szaszonov közli velem, hogy a cár ma délutánra Peterhofba kéret.

Amint három órakor megérkezem a kis Alexandria-nyaralóba, haladéktalanul bevezetnek Őfelsége dolgozószobájába.

Az etikett értelmében díszruhámat vettem magamra; de a szertartást egyszerűsítették: egy szertartásmester, aki Pétervárról Peterhofba kísér, egy szárnysegéd, hogy bejelentsen és a cári ház elmaradhatatlan futárja, tizennyolcadik századbeli kosztümben.

A cár dolgozószobájába, amely az első emeleten van, széles ablakokon át árad be a világosság. A kilátás a távolba vesző Finn-öböl felé nyílik. Az egész bútorzat két iratokkal zsúfolt asztal, egy díván és hat bőrkarosszék, néhány katonai jelenetet ábrázoló metszet. A cár tábori egyenruhában, állva fogad:

— Kifejezésre akartam juttatni ön előtt — szó-
 lal meg — végtelen hálámat, végtelen csodálato-
 mat az ön hazája iránt. Franciaország, amikor ily
 hűséges szövetségesnek mutatkozott, a hazafiság
 és a lovagiasság feledhetetlen példáját adta a vi-
 lágnak. Kérem, tolmácsolja a Köztársaság kor-
 mányának legszívélyesebb köszönetemet.

Ezt az utolsó mondatot csengő, kissé remegő
 hangon tagolja. Megindultsága szemmel látható;
 ezt felelem rá:

— A Köztársaság kormánya meghatottan fogja
 fogadni Felséged köszönetét. Megérdemli ezt azért
 a készségért és határozottságért, amellyel szövet-
 ségesi kötelességét teljesítette akkor, amikor kény-
 telen volt fölismerni, hogy a béke ügye vissza-
 vonhatatlanul elveszett. Azon a napon egy pilla-
 natig sem habozott. És ettől fogva nem volt egyéb
 dolgom, mint hogy támogatásunkat hangoztas-
 sam Felséged miniszterei előtt s együttérzésünk-
 ről biztosítsam őket.

— Tudom, tudom!... Különben mindig bíztam
 Franciaország szavában.

Azután a meginduló küzdelemről beszélgetünk.
 A cárnak az a sejtelme, hogy nagyon kemény, na-
 gyon hosszú, nagyon veszedelmes lesz:

— Bátorsággal és türelemmel kell vértelnünk
 magunkat. Ami engem illet, én a végsőig küz-
 deni fogok. Föl fogom áldozni utolsó rubeletem és
 utolsó katonámat is, hogy megszerezsem a győzel-
 met. Mindaddig, míg egyetlen szál ellenség áll
 orosz területen vagy francia területen, nem fogom
 aláírni a békét.

És ezt a legnyugodtabb, a legkeresetlenebb han-
 gon mondja, amely ünnepélyessé avatja nyilat-
 kozatát. A hangjában s különösen a tekintetében
 sajátságosan vegyül a határozottság a szelídség-
 gel, valami megnevezhetetlen rendíthetlenség a

szenvtelenséggel, a bizonytalanság a szilárdsággal, mintha nem is egyéni akaratát juttatná kifejezésre, mintha inkább valami külső erőnek, a Gondviselés vagy a Végzet valami parancsának engedelmeskednék.

Én, aki nem vagyok olyan járatos a fatalizmus útjain, mint ő, a tőlem telhető legnagyobb energiával kifejem előtte, hogy milyen szörnyű veszélyben forog Franciaország a háború első szakaszában:

— A francia hadseregnek huszonöt német hadtest rettenetes előretörését kell majd kiállnia. Kérem tehát Felségedet, parancsolja meg csapatainak a haladéktalan offenzívát. Különben a francia hadsereget a megsemmisülés veszedelme fenyegeti. És akkor az egész német tömeg Oroszország ellen fordulna.

Minden szót hangsúlyozva, feleli:

— Mihelyt a mozgósítás befejeződik, elrendelem az előnyomulást. Csapataim teli vannak lelkesedéssel. A támadást a lehető legnagyobb erővel indítjuk meg. Különben ön tudja, hogy Miklós nagyhercegben milyen rendkívüli lendület van.

A cár azután katonai és technikai kérdések, a német hadsereg létszáma, a francia és orosz vezérkar közösen megállapított tervei, az angol hadsereg és flotta segítsége, Törökország és Olaszország várható magatartása stb. felől érdeklődik; úgy veszem észre, hogy valamennyi kérdésben pontosan tájékozott.

A kihallgatás egy óra hosszánál tovább tart. Egyszerre csak a cár elhallgat. Mintha zavarban volna, komolyan néz rám, kissé félszegen, tétova kézmozdulattal. És hirtelen magához ölel:

— Nagykövet úr, engedje meg, hogy megöleljem az ön személyében az én drága és dicső Franciaországomat!

A szerény Alexandria-nyaralóból átmegyek a szomszédos pompás Znamenka-palotába, amelyben Miklós nagyherceg lakik.

A főparancsnok hatalmas dolgozószobájában fogad, amelynek minden asztala kitergetett térképekkel van borítva. Hosszú, gyors és határozott léptekkel jön eléem, éppen úgy, mint három nappal ezelőtt a Téli-palotában, úgy megölel, hogy majdnem összeroppantja a vállaimat:

— Velünk az Isten és Jeanne d'Arc! —kiáltja. — Győzni fogunk!... Nem gondviselészerű dolog-e, hogy a háború ilyen nemes ügy miatt tört ki? Hogy népeink ekkora lelkesedéssel tettek eleget a mozgósítási rendeletnek! Hogy a körülmények ilyen kedvezők ránk nézve¹?

Tőlem telhetőleg magam is ezt a dagályos és misztikusan dagályos hangnemet használom, amelynek naiv formája mögött is megérezem a nemes sugallatot; mégis óvakodom Jeanne d'Arc emlegetésétől, mert ma nem arról van szó, hogy „kikergetjük az angolokat Franciaországból”, hanem arról, hogy behozzuk őket, mégpedig a lehető leggyorsabban.

Minden átmenet nélkül a legsúlyosabb kérdéssel kezdem:

—Hány nap múlva rendeli el Fenséged az offenzívát?

—Az offenzívát azonnal elrendelem, mihelyt a hadművelet végrehajtható lesz és akkor teljes erővel fogok támadni... Talán még azt sem várom meg, hogy valamennyi hadtestem összpontosítása befejeződjék. Mihelyt elég erősnek érzem magam, támadni fogok ... Valószínűleg augusztus 14-én.

Azután kifejti előttem általános haditervét:

1. egy hadseregcsoport a porosz fronton operál;
2. egy hadseregcsoport a galíciai fronton; 3. egy hadsereg Lengyelországban, amelynek az a hiva-

tása, hogy Berlin ellen menjen, mihelyt a eléli hadseregeknek sikerül „lekötni” és „megbénítani” az ellenséget.

Miközben, ujjával a térképen, így fölfedi előttem terveit, egész lényéből valami vad energia sugárzik. Éles és pattogó beszédében, szikrázó szemeiben, ideges mozdulataiban, kemény és összeszorított szájában, gigászi termetében az a fölényes és magával ragadó vakmerőség testesül meg, ami a nagy orosz hadvezéreknek, a Szuvarovoknak és a Szkobeleveknek jellemző tulajdonsága volt. Nikolajevics Miklósban valamivel több van, valami meghatározhatatlan lobbanékonyság, zsarnokiság, engesztelhetetlenség, amely őt a tizenötödik és tizenhatodik századbeli moszkvai vojvodák örökösévé avatja. És nem közös-e azokkal együgyű, jámborsága, babonás hiszékenysége, szenvedélyes és erőteljes életszeretete? Akármekkora is ennek a történeti vonatkozásnak az értéke, annyit merek állítani, hogy Miklós nagyhercegnek helyén van a szíve és hogy az orosz seregek legfőbb parancsnokságát nem is lehetett volna hűségesebb és erősebb kezekre bízni.

Beszélgetésünk vége felé ezt mondja:

— Szíveskedjék tolmácsolni Joffre tábornoknak legmelegebb üdvözetemet és azt a meggyőződésemet, hogy föltétlenül hiszek a győzelemben. Mondja meg neki azt is, hogy főparancsnoki zászlóm mellett ott fogom vitetni azt a zászlót is, amelyet tőle kaptam két évvel ezelőtt, amikor résztvettem a francia hadgyakorlatokon.

Ezután hevesen megrázza kezemet s az ajtóig kísér:

— És most — kiált föl —, Isten velünk!

Félhatkor fölszállok a cári vonatra, amely viszszavisz Pétervárra.

Egy német hadsereg tegnap benyomult belga területre.

Csütörtök, 1914 augusztus 6.

Osztrák-magyar kollégám, Szapáry, ma délelőtt hadüzenetet adott át Szaszonovnak. Ez a hadüzenet két okra hivatkozik: 1. arra a magatartásra, amelyet az orosz kormány az osztrák-szerb konfliktusban tanúsított; 2. arra a tényre, hogy Oroszország, a berlini kormány közlése szerint, jónak látta Németország ellen megkezdeni az ellenségeskedéseket.

A németek bevonulnak Lengyelország nyugati részébe. Tegnapelőtt óta elfoglalták Kalist, Csensztochovát és Bendint, Ez a rohamos előnyomulás mutatja, mennyire igaza volt az orosz vezérkarnak 1910-ben, amikor határhelyőrségeit és főlvonulási zónáját mintegy száz kilométernyire visszavonta kelet felé, — pedig akkoriban ezt az intézkedést élesen bírálták Franciaországban.

Délben Carszkoje-Szelóba megyek, ahol Alexandrovics Pál* nagyhercegnél és morganatikus feleségénél, Hohenfelsen grófnőnél ebédelek, akikkel évek hosszú sora óta baráti viszonyban vagyok.

Autóm az egész úton egyre-másra éri utol és hagyja el a tábori felszerelésük kíséretében vonuló gyalogezredeket. Minden ezred nyomában a szekerek végtelen sora: lőszerkocsik, podgyászoszekerek, élelmiszereskocsik, betegszállító kocsik, mozgókonyhák, *telegák*, *linejkák*, paraszt-fuvaroszekerek stb. A kocsik találomra, rendetlenül, néha az út mentén, furcsa és festői összevisszaságban következnek egymásután, ami holmi ázsiai

* III. Sándor öccse, született 1860 szeptember 21-én; a bolsevikiek 1919 január 30-án agyonlőtték.

hordákra emlékeztet. A közkatonák magatartása kitűnő, bár az eső és a sár gátolja menetelésüket. Sok asszony beállt a menetoszlopba, hogy elkísérje férjét az első szakaszon, a végleges búcsúzásig; sokan gyermeket visznek a karjukon. Egyikük végtelenül megindít. Nagyon fiatal, az arca kedves, nyaka finom, lenszőke haja piros és fehér kendővel van bekötve, derekán bőrvön fogja össze kék gyapjúmellényét és kis babát szorít a melléhez. Olyan hosszúkat lép, amekkorákat csak tud, hogy lépést tartson azzal a csinos, barna és izmos legénnyel, ott az utolsó sorban. Egy szót sem szólnak egymáshoz; de égő, kisírt szemekkel nézik egymást; és látom, amint a fiatal anya háromszor egymásután csókra nyújtja a katonának gyermeküket.

Pál nagyherceg és Hohenfelsen grófnő rajtam kívül csupán Sztachovics Mihályt, az oreli *zemsztvó* birodalmi gyűlési képviselőjét hívta meg, aki egyike a francia eszméktől legmélyebben áthatott oroszoknak. így bensőséges és melegen szimpatikus légkörben érzem magamat.

Amint belépek, mind a hárman ezt kiáltják felém: „Éljen Franciaország!” A nagyherceg az őt jellemző őszinte és keresetlen módon kifejezi csodálatát azon az egyhangú lelkesedésen, amellyel a francia nép szövetségesének segítségére jött.

— Tudom, hogy az önök kormánya percnyi habozás nélkül segítségünkre sietett, amikor Németország rákényszerített a védekezésre. Már ez is nagyon szép... De az, hogy az egész nemzet azonnal megértette szövetségesi kötelességét, hogy a társadalom egyik osztályában, egyik politikai pártban sem volt a legcsekélyebb ingadozás, a legcsekélyebb tiltakozás sem, ez rendkívüli, ez fenséges!

Sztachovics veszi át a szót:

— Igen, fenséges!... Különben a mai Franciaország csupán hű marad történelmi hagyományához; Franciaország mindig a fenség országa, volt. Én elismerem ezt és hangsúlyozom:

— Ez így van. A francia nép, amelyet annyi-szor vádoltak szkepticizmussal és léhasággal, kétségtelenül az a nép, amely legtöbbször vetette magát küzdelembe önzetlen okokból, amely legtöbbször szegődött eszményi célok szolgálatába.

Azután elbeszélem házigazdáimnak az események hosszú sorát, amely ezt az utolsó két hetet betöltötte. Ők maguk egész sor bizonyítékot vagy epizódot közölnek velem, amelyek igazolják valamennyi orosznek egységét abban az elhatározásban, hogy megmentsék Szerbiát és leverjék Németországot.

— Oroszországban — mondja Sztachovics senki, de senki nem tartaná megengedhetőnek, hogy tűrjük a maroknyi szerb nép megsemmisítését.

Ekkor megkérdezem tőle, hogyan gondolkodnak a háborúról a Birodalmi Tanács és a Duma szélsőjobboldali képviselői, ez a nagyszámú és tekintélyes párt, amely Mescserszkij herceg, Scseglovitov, Rosen báró, Puriskievics, Markov szavaival szüntelenül a német imperializmussal való megértést hirdette. Megnyugtat, hogy ezt az irányzatot, amelyet főképen belpolitikai megfontolások sugalltak, gyökeresen megsemmisítette Szerbia megtámadása és ezzel fejezi be:

— A most kezdődő háború a szlávság és a germánság élet-halálharca. Nincs egyetlen orosz sem, aki ezzel ne volna tisztában.

Asztalbontás után csak annyi ideig maradok, míg elszívok egy cigarettát és aztán gyorsan viszatérek Pétervárra.

Pulkovónál találkozom egy gárdaezreddel, amely

a határra indul. Az ezredparancsnok-tábornok vadászom libériájáról megismeri a francia nagykövet kocsiját; odaküldi hozzám egyik tisztjét azzal a kéréssel, hogy szálljak ki, hadd vonultassa el előttem csapatát.

Kiszállok és odamegyek a tábornokhoz, aki lehajol lováról és megölel.

Az ezred rövid vezényszóra megáll, a sorok összezárulnak és igazodnak, a zenekar az oszlop élére áll. E készülődések közben a tábornok átszellemülten kiált oda hozzám:

— Tönkreverjük ezeket a piszkos poroszokat!... Vesszen Poroszország, vesszen Németország!..., Szent-Ilonára Vilmost!...

A díszmenet megindul. A katonák arca kemény és büszke. Valahányszor egy-egy század elvonul, a tábornok fölegyenesedik kengyelében és ezt vezényli:

— *Francuszki Paszol!* Franciaország nagykövete! Hurrá!

A katonák teli torokkal ismétlik:

— Hurrá! Hurrá!

Mikor az utolsó sor is elvonult, a tábornok még egyszer lehajol hozzám, hogy megöleljen és komolyan ezt mondja:

— Boldog vagyok, hogy találkoztam önnel, nagykövet úr. Minden katonám éppúgy tudja, mint én, milyen jó előjel az, hogy mindjárt utunk legelején Franciaországgal találkoztunk.

Aztán sarkantyúba kapja lovát, hogy elérje az ezred élet s miközben kocsimba szállok, messziről röpíti felém harci kiáltását:

— Vilmost Szent-Ilonára!... Vilmost Szent-Ilonára! ...

Négy óraker hosszasan tanácskozom olasz kollégámmal, Carlotti di Riparbella marchese-vel;

igyekszem bebizonyítani neki, hogy a jelenlegi válság váratlan alkalmat ad hazájának nemzeti aspirációi megvalósítására:

— Bármily bizonyos vagyok is benne egyénileg — mondom —, mégsem mernék jótállni önnek arról, hogy a Hármas Entente seregei és hajóhadai győzni fognak. Annyit azonban merek állítani, különösen a cárral folytatott tegnapi beszélgetésem után, hogy mind a három hatalmat egy akarat lelkesíti, az a hajthatatlan akarat, hogy megsemmisítsék Németországot. Mind a három egységes abban az elhatározásban, hogy véget kell vetnünk a német zsarnokságnak. Ha a problémát így állítjuk föl, mérlegelje ön maga, hogy melyik oldalon van kilátás a sikerre és vonja le belőle a következtetéseket.

Együtt távozunk és én a. külügyminisztériumba megyek, ahol rengeteg kérdést kell elintéznem: blokád-, repatriálás-, a távirati érintkezés-, sajtó-, rendőri stb. kérdéseket, nem is szólva a diplomáciai kérdésekről.

Szaszonov közli velem, hogy magához kérette Románia követét, Diamandit, hogy a román hadsereg azonnali segítségét kérje tőle Ausztria ellen. Ennek fejében följajánlja, hogy elismeri a bukaresti kormánynak azt a jogát, hogy annektálja mindazokat az osztrák-magyar területeket, amelyeknek ezidőszerint román a lakossága, vagyis Erdély nagyobb részét és Bukovina északi vidékét; ezenfölül a Hármas Entente hatalmai garantálják Eománia területi integritását.

Végül Szaszonov táviratozott a szófiai orosz követnek, hogy eszközölje ki Bulgária jóindulatú semlegességét, annak az ígéretnek fejében, hogy a macedóniai szerb területből megkap néhány kerületet, ha Szerbia közvetlen utat nyer az Adriai-tengerhez.

Péntek, 1914 augusztus 7.

A németek tegnap bevonultak Lüttiehbe; néhány erőd még ellentáll.

Szaszonov azt javasolja a francia és brit kormánynak, hogy sürgősen tárgyaljanak Tokióval Japánnak a szövetséghez való csatlakozása tárgyában: a szövetkezett hatalmak elismerik Japánnak azt a jogát, hogy annektálhatja a kiao-csau német területet; Oroszország és Japán kölcsönösen garantálják ázsiai birtokaik integritását.

Ma este a Yacht-Klubban ebédelek a Morszkáján. Ebben a kiváltképen konzervatív környezetben megtalálom az igazolását annak, amit tegnap Sztachovics mondott a szélsőjobbnak Németország iránti hangulatáról. Azok, akik a múlt héten még a legerélyesebben hangoztatták, hogy az ortodox cárizmust a porosz tekintélyuralommal való szoros szövetség révén kell megerősíteni, kijelentik, hogy Belgrád bombázása végig sérti az egész szláv világot és most ők a legharciasabbak. A többiek hallgatnak, vagy annak a kijelentésére szorítkoznak, hogy Németország és Ausztria halálos csapást mért a monarchikus elvre Európában.

Mielőtt visszamennék a nagykövetségre, benézek a külügyminisztériumba, ahol Szaszonov beszélni kíván velem.

— Nyugtalanítanak azok a hírek — mondja, —, amelyeket Konstantinápolyból kapok. Nagyon félek, hogy Németország és Ausztria szokásuk szerint valami módon rászednek bennünket.

— Ugyan hogy?

— Félek, hogy az osztrák-magyar flotta a Márvány-tengerre menekül. Majd meglátja ennek a következményeit!

Szombat, 1914 augusztus 8.

Tegnap egy francia hadsereg bevonult Belgiumba, hogy segítségére siessen a belga hadseregnek. Vájjon Franciaország sorsa megint a Sambre és a Meuse között dől el?

Ma a Birodalmi Tanács és a Duma ülést tart. A cár már augusztus 2-án kijelentette azt a szándékát, hogy rendkívüli ülésre hívja össze a törvényhozótestületeket, „hogy tökéletes egységbe forrjon népével”. Ezt az összehívást, amely minden más országban egészen természetesnek és szükségesnek tűnt volna, itt úgy magyarázták, mint az „alkotmányosság” megnyilvánulását. Liberális körökben rendkívül hálásak érte ia cárnak, mert tudják, hogy Goremykin miniszterelnök, Maklakov belügyminiszter, Scseglovitov igazságügyminiszter és a Szent Szinódus főprokurátora, Szabler, szeretik a Dumát az állam holmi alsóbbrendű és jelentéktelen szervének tekinteni.

Én sir George Buchanan-nel a diplomáciai páholy első sorában foglalok helyet.

Rodzianko elnök lendületes szónoklattal nyitja meg az ülést. Szónokias és zengő előadása lelkesedést kelt a gyülekezetben.

Azután imbolygó léptekkel az öreg Goremykin megy föl a szószékre. Alig-alig tud hangosan beszélni, gyöngye hangja időnkint kimerül, mintha elhalna; előadja, hogy „Oroszország nem akarta a háborút”, hogy a császári kormány mindent megkísérelt a béke megmentésére „s még a legcsekélyebb lehetőséget is megragadta, hogy gátat vessen a vérözönnnek, amely elöntéssel fenyegeti a világot”; szavait azzal zárja, hogy Oroszország nem hátrálhat meg a kihívás elől, amelyet a germán hatalmak vetettek eléje. „Különben is, ha engedtünk volna, megalázkodásunk sem változtatta volna meg az eseményeket.” Mikor ezeket

az utolsó szavakat tagolja, a hangja némileg megerősödik és kiégett tekintetében föllobban a láng. Szinte azt mondhatná az ember, hogy ez a szkeptikus, munkával, kitüntetésekkel és tapasztalattal túlhalmozott aggastyán valami kaján örömet érez, hogy ily ünnepélyes gyülekezetben hirdetheti elkopott fatalizmusát.

Utána Szaszonov megy a szószerkekre. Sápadt és ideges. Mindjárt az elején könnyít a lelkiismereten: „Meggyőződése, hogy a történelem, mikor elérkezik számára a részrehajlatlan igazmondás napja, igazolni fog bennünket...” Erélyesen utal arra, hogy „nem az orosz politika döntötte veszélybe a világbékét” és hogy Németország, ha akarta volna, „egyetlen szavával, egyetlen parancsszavával”, föltartóztathatta volna Ausztriát a háború útján. Aztán meleg hangon magasztalja „a nagylelkű Franciaországot, a lovagias Franciaországot”, amely velünk együtt kél a jog és az igazság védelmére”. Erre a mondatra a képviselők mind fölemelkednek és felém fordulva, hosszasán éljenzik Franciaországot. Mégis megfigyelem, hogy a baloldali padok nem nagyon vesznek részt az éljenzésben: a liberális pártok sohasem bocsátották meg nekünk, hogy pénzügyi támogatással meghosszabbítottuk a cárizmus életét. A taps újból kitör, amikor Szaszonov kijelenti, hogy maga Anglia is belátta, hogy erkölcsileg lehetetlen közömbösen maradnia a Szerbiával szemben elkövetett erőszakosság láttára. A befejezés pontosan megfogalmazza azt az elvet, amely az utolsó hetekben minden gondolatunkat és minden cselekvésünket irányította: „Nem akarjuk elfogadni Európában Németországnak és szövetségének ígáját.” Lelkes ünneplés közepette száll le a szószerkekről.

Az ülés fölfüggesztése után minden pártvezér

bizonyoságot tesz hazafiságáról s kijelenti, hogy kész minden áldozatra, hogy megmentse Oroszországot és a szláv népeket a germán hatalmi többségtől. Mikor az elnök szavazásra bocsátja a kormánytól kért hadihiteleket, a szocialista párt kijelenti, hogy tartózkodni fog a megszavazásuktól, mert a cárizmus politikájában semmiféle felelősséget nem hajlandó vállalni. Fölszólítja azonban az orosz demokráciát, hogy védelmezze meg szülőföldjét a külső támadás ellen: „Munkások és parasztok, szedjétek össze minden erőteket a haza védelmére, hogy azután majd fölszabadíthassuk!” A hadihiteleket, a szavazástól tartózkodó szocialisták kivételével, egyhangúlag megszavazták.

Mikor Buchanan-nel távoztam a Taurisz-palotából, kocsink alig tud utat vágni a tömegben, amely közrefog és éljenez bennünket.

A benyomás, amelyet ebből az ülésből magammal vittem, kielégítő. Az orosz nép, amely nem akarta a háborút, sőt amelyet meglepett a háború, szilárdan el van tökélve, hogy állja a háború megpróbáltatásait. Másrészt a kormány és a, vezető osztályok tudatában vannak, hogy Oroszország sorsa immár egybe van kötve Franciaország és Oroszország sorsával. Ez a második pont legalább is olyan fontos, mint az első.

Vasárnap, 1914 augusztus 9.

Tegnap a francia csapatok bevonultak Mühlhausenbe.

Miklós nagyherceg, aki még nem helyezte át főhadiszállását a hadsereg frontjára, elküldi hozzám vezérkari főnökét, Jannuskevics tábornokot, azzal az üzenettel, hogy a mozgósítás a legjobb körülmények között közeledik befejezéséhez és hogy a csapatszállítások tervszerűen folynak.

Hozzáteszi, hogy a kormány föltétlenül bízik abban, hogy Szentpétervárott semmi sem zavarja meg a rendet, s ezért a fővárosban és a környékén lévő csapatokat mától kezdve elindítják a határra.

Aztán a készülő hadműveletekről beszélgetünk. Jannuskevics tábornok tájékoztat: 1. hogy a vilnai hadsereg Königsberg irányában indítja meg az offenzívát; 2. hogy a varsói hadsereget haladéktalanul a Visztula balpartjára vetik a vilnai hadsereg fedezésére; 3. hogy az általános offenzíva augusztus 14-én indul meg.

Félhétkor autón Carszkoje-Szelóba megyek, ahol Mária Pavlovna nagyhercegnőnél ebédelek.*

A nagyhercegnő társaságában ott van legidősebb fia és menyje, Vladimirovics Cirill nagyherceg és Viktória Feodorovna nagyhercegnő; veje és leánya: Miklós görög herceg és Heléna Vladimirovna nagyhercegnő, udvarhölgyei és benső barátai.

A kertben terítettek, sátor alatt, amelynek három oldala nyílt. A levegő tiszta és ízes. A rózságyak balzsamos illatot árasztanak. Az idő estére jár, de a nap még fenn van a látóhatár peremén s szelíd fénnel és halvány árnyakkal von be mindent.

A társalgás általános, csupa bizakodás és elevenség; természetesen egyetlen tárgya a háború. De van egy kérdés, amely minduntalan fölbukkan: a főparancsnokságok kiosztása és a vezérek összehelyezése; bírálják a már ismert választásokat; próbálják találgatni azokat a kinevezéseket, amelyekben a cár még nem döntött. Az udvarnak és a szalonoknak minden vetélkedése nap-

* II. Frigyes Ferenc mecklenburg-sehwerini nagyherceg leánya; született 1854 május 14-én, férjhezment Alexandrovics Vladimir nagyhercegihez (aki 1909 február 17-én halt meg) 1874 augusztus 28-án.

fényre kerül az eszmecserében. Időnkint úgy érzem, mintha Tolsztoj *Háború és Béké*-jének valamelyik fejezetét élném.

Az ebéd végeztével Mária Pavlovna nagyhercegnő magával visz a kert végébe és maga mellé ültet egy padra.

— Most — kezdi — beszéljessünk egészen zavar-talanul ... Az az érzésem, hogy a cár és Oroszország a döntő játszmát játsszák. Ez nem politikai háború, amilyen már annyi volt; ez a szlávság és germánság párbaja; a kettő közül egyiknek el kell pusztulnia ... Sok embert láttam ezekben az utolsó napokban; tábori kórházaim és betegszállítóvonataim révén összeköttetésbe kerültem mindenféle rendű és rangú emberekkel. Biztosíthatom önt, hogy mindenki mélyen meg van győződve a küszöbön álló küzdelem súlyosságáról. Éppígy a cártól kezdve egészen az utolsó *muzsikig*, mindenki el van szánva, hogy hősieen teljesíti kötelességét; nem fogunk visszariadni semmiféle áldozattól ... Ha — amitől Isten mentsen! — eleinte balszerencse üldöz is, majd meglátja: föl fognak támadni 1812 csodái.

— Csakugyan valószínű, hogy eleinte nagy nehézségekkel kell majd megküzdenünk. Mindenre el kell készülnünk, még a katasztrófára is. Én nem kérek egyebet Oroszországtól, csak kitartást.

— Ki fog tartani. Ne kételkedjék ebben!

Hogy a nagyhercegnőt egy kényesebb tárgyban

nyilatkozatra bírjam, gratulálok neki előttem tanúsított lelkes bátorságához; mert föltételezem, hogy lelki szilárdságát kegyetlen belső tépelődések kísérik. Ezt feleli rá:

— Boldog vagyok, hogy kiönthetem a lelkemet ön előtt... Ezekben a napokban több ízben is megvizsgáltam lelkiismeretemet; belenéztem lelkem legmélyébe. Sem szívemben, sem eszemben

nem találtam semmit, ami nem volna mindenes-
tül orosz hazámé. És hálát adok érte az Isten-
nek! ... Vájjon onnan van-e ez, hogy Mecklenburg
első lakói és első uralkodói, az én őseim, szlávok
voltak! Lehetséges. De inkább azt hiszem, hogy
negyvenéves oroszországi tartózkodásom — mindaz
a boldogság, amit itt szőttem, mindaz a szívesség
és jóság, amit irántam itt tanúsítottak — ízig-
vérig orosz származék. Úgy érzem, hogy csak egy
tekintetben vagyok mecklenburgi: Vilmos császár
iránt érzett gyűlöletemben. Ő annak a valaminek
a képviselője, amit gyermekkorom óta leginkább
megtanultam gyűlölni: a Hohenzollernek zsarnok-
ságának ... Igen, ők azok, a Hohenzollernek, akik
megrontották, demoralizálták, lefokozták, lezül-
lesztették Németországot, akik lassan-lassan ki-
ölték belőle az idealizmus és a nemeslelkűség, a
finomság és a szelídség minden eszményét.

Így enged szabad folyást haragjának egy hosszú
vádbeszédben, amelyből kiérzem azt a megrögzött
haragot, azt a fojtott és szívós gyűlöletet, amelyet
az egykor független kis német államok táplálnak
Poroszország zsarnoki uralkodóháza iránt.

Tíz óra tájban elbúcsúzom a nagyhercegnőtől,
mert a nagykövetségen kemény munka vár rám.

Az éjszaka világos és meleg; a sápadt holdfény-
ben, a végtelen és egyhangú égboltozaton imitt-
amott ezüst fátylak úsznak. Nyugaton, a Finn-öböl
irányában, a láthatárt rézvörös párák fátyolozzák.

Mikor féltizenkettőkor megérkezem, egész ha-
lom táviratot adnak át, ami mind az este érkezett.

Majdnem hajnali két óra, mire lefekszem.

Sokkal fáradtabb vagyok, semhogy aludni tud-
nék; előveszek egy könyvet, egyikét azoknak a
könyveknek, amelyeket a világfölfordulásnak és
a történelmi vergődésnek ebben az órájában föl

lehet nyitni: a Bibliát. Az apokalipszist olvasom és ezeken a részleteken akad meg a szemem:

„Akkor más pejlo jöve ki és a rajta ülőnek adaték, hogy a békességet elvegye a földről és hogy egymást öljék és nagy kard adaték neki... És íme, egy halvány színű ló és aki rajta ide, annak neve Halál és a Pokol kíséré azt. És hatalom adaték neki a föld négy része fölött, hogy öljön fegyverrel, éhséggel és döghalállal s a földi vadakkal”

Ma maguk az emberek fogják betölteni a földi vadak szerepét...

*

Hétfő, 1914 augusztus 10.

Szaszonov sürgeti az olasz kormányt, hogy csatlakozzék szövetségünkhöz. A következő alapon ajánl neki megegyezést.

1. Az olasz hadsereg és hajóhad haladéktalanul megtámadja az osztrák-magyar hadsereget és hajóhadat; 2. a háború után Trento tartomány, Trieszt és Valona kikötője Olaszországhoz csatolódik.

Szófiát illetőleg a benyomások nem biztatók. Ferdinánd cár minden gyalázatosságra és minden árulásra képes, ha hiúságáról vagy gyűlölködéseiről van szó. Nos, én három országot ismerek, amelyek iránt engesztelhetetlen gyűlöletet táplál, ezek: Szerbia, Románia; és Oroszország, Kifejtem ezt Szaszonov előtt; a szavamba vág:

— Hogyan... Ferdinánd cár haragszik Oroszországra¹? És miért?

— Először is azzal vádolja az orosz kormányt, hogy 1913-ban Szerbiának, sőt Romániának a pártját fogta. Aztán van rengeteg régi sérelme...

— Miféle sérelme!... Hiszen mi mindig elhalmoztuk őt kegyeinkkel. Mikor 1910-ben itt járt, a cár éppoly kitüntetéssel, épp olyan tisztelettel

bánt vele, mintha valami nagy birodalom uralkodója lett volna. Mit tehattünk volna még?

— Éppen ez az 1910. évi látogatás egyik legfájóbb sérelme... Mikor visszatért Szófiába, másnap magához kéretett a palotába és így szólt hozzám: „Kedves követ úr, kérettem önt, mert szükségem van az ön felvilágosításaira, hogy tisztázzuk azokat a benyomásokat, amelyeket Szentpétervárról hoztam magammal. Valóban nem tudom fölérni ésszel, hogy mit gyűlölnék ott jobban: népemet, munkámat, vagy személyemet?”

— De hisz ez örűlség!

— Ebben a szóban nincs semmi túlzás ... Ebben az emberben kétségtelenül mutatkoznak a dégenérait idegrendszer és a fölbillent lelki egyensúly jelei: ösztönök, iszonyok, rögeszmék, búskomorság, nagyzási hóbort, üldözési mánia. Ami annál veszedelmesebb, mert tökéletes ügyességét, páratlanul ravasz és körmönfont eszességet mind az ambícióinak és gyűlöleteinek szolgálatába állítja.

— Nem tudom, mi maradna meg az ügyességéből, ha elvennők belőle az alattomoságot... Akárhogy is van a dolog, sohasem lehetünk eléggé résen Ferdinánd cselekedeteivel és mozdulataival szemben. Jónak láttam értesíteni őt, hogyha Ausztriával fondorkodik Szerbia ellen, Oroszország végkép megvonja barátságát a bolgár néptől. Szófia-i követünk, Szavinszkij, nagyon ügyes ember; ezt a megbízatását a megkívánható legnagyobb tapintatossággal fogja teljesíteni.

— Ez nem elég, vannak egyéb érvek is, amelyek iránt a bolgár politikusok klikkjének különös érzéke van; haladéktalanul ezekhez kell folyamodnunk.

— Magam is ezen a véleményen vagyok. Majd beszélünk még erről.

Úgylátszik, hogy a háború az egész orosz népben csodálatos hazafias lelkesedést keltett.

Azok a hivatalos és magánértesülések, amelyeket egész Oroszországból kapok, egyértelműek. Moszkvában, Jaroszlavban, Kazánban, Szimbirszkben, Tulában, Ki évben, Charkovban, Odesszában, Rosztovban, Szamarában, Tiflisben, Orenburgban, Tomszkban, Irkuckban, mindenütt ugyanazok a tömegtüntetések, ugyanaz a komoly és jámbor lelkesedés, ugyanaz a fölsorakozás a cár körül, ugyanaz a hit a győzelemben, a nemzeti öntudatnak ugyanaz az emelkedettsége. Semmi ellentmondás, semmi széthúzás. Mintha 1905 gonosz napjai mindenkinek az emlékéből kivesztek volna. A Szent Oroszország egyetemes lelke 1812 óta nem fejeződött ki ily hatalmasan.

*

Kedd, 1914 augusztus 11.

A francia csapatok kénytelenek voltak kiüríteni Mühlhausent, amelyet oly ragyogó lendülettel foglaltak el.

A németek elleni gyűlölet egész Oroszországban tovább is erőszakosságokban és pusztításokban nyilvánul meg. Az a fölény, amelyet Németország az orosz élet minden gazdasági területén szerzett s amely a leggyakrabban fölért valami monopóliummal, nagyon is érthetővé teszi a nemzeti érzésnek ezt a durva reakcióját. Nehéz dolog pontosan fölbecsülni az Oroszországban megtelepedett német alattvalók számát; de talán nem sokat tévedünk, ha 170.000-re becsüljük, 120.000 osztrák-magyar, 10.000 francia és 8000 angol mellett. Az egyes nemzetek importstatisztikája még ékesszólóbban beszél. Az utolsó év folyamán a Németországból importált áruk értéke összesen 643 millió rubel, míg az angol áruk csupán 170, a

francia áruk 56, az osztrák-magyar áruk pedig 35 milliót képviselnek.

Ezenfölül az oroszországi német befolyás egyik elemének kell tekinteni azt a nagyszámú német bevándorolt lakosságot, amely németül beszél, őrzi a német hagyományokat és amely legalább 2 millióra főre rúg és a balti tartományokban, Ukrajnában és a Volga alsó völgyében telepedett meg.

Végül és főképen itt vannak a „balti bárók”, akik lassan-lassan valamennyi magas udvari méltóságot, a hadsereg, a közigazgatás és a diplomácia valamennyi magas állását magukhoz kaparintották. Százötven év óta a balti tartományok feudális kasztja adja a cárizmusnak legodaadóbb szolgálait, a reakció legfélelmetesebb harcosait. A balti nemesség segítette diadalra az autokrata abszolutizmust, azzal, hogy elfojtotta az 1825 decemberi fölkelést; ez irányította a liberális vagy forradalmi szellem minden ébredésének elnyomását; ez járult hozzá legnagyobb mértékben ahhoz, hogy az orosz állam hatalmas rendőri bürokráciává változott, amelyben valami furcsa vegyülekben egyesülnek a tatár zsarnokság és a porosz fegyelem módszerei; ez alkotja az uralom legfőbb fegyverzetét.

Hogy kellő fogalmat alkossak magamnak arról az ellenszenvről, amelyet a „balti bárók” keltenek az igazi oroszokban, csupán E... szertartásmestert kell meghallgatnom, akivel bizalmas lábon állok s akinek túlzott nacionalizmusa mulattat. Mikor tegnap valami szolgálati ügyben fölkerestt, több szenvedéllyel, mint joggal szidalmazta az udvar németjeit: Frederiks grófot, aki a császári ház minisztere, Korff bárót, aki főszertartásmester, Grünewaldt tábornokot, aki főlovászmester, Benckendorff grófot, aki főmarsall és mind

a Meyeudorffokat, Budbergeket, Heydeueket, Stackelbergeket, Nierothokat, Kotzebueket, Knorrin-gokat stb., akik csak úgy hemzsegnek a cári palotákban. Végezetül, miközben szavait kifejező mozdulattal támogatta, ezt mondta:

— A háború után minden balti bárónak kitekerjük a nyakát.

— De biztos ön abban, hogy ha kitekerte a nyakukat, nem fogja megbánni?

— Hogy-hogy? ... Mit akar ezzel mondani? ... Hát azt hiszi ön, hogy az oroszok nem képesek önmagukat kormányozni?

— Én elhiszem, hogy minden tekintetben képesek rá... De veszedelmes dolog kivenni valamely gerendázatnak a főoszlopát, ha nincs kéznél a pótkerenda ...

*

Szerda, 1914 augusztus 12.

Miközben a katonai erőket mozgósítják, egyúttal minden társadalmi szervezet is a háborúhoz alkalmazkodik. A jeladás, mint mindig, Moszkvából indult ki, amely a nemzeti életnek igazi gócpontja és ahol a kezdeményezés szelleme élénkebb és izmosabb, mint bárhol. Valamennyi *zemsztvo* és valamennyi orosz törvényhatóság kongresszusra gyűlik itt össze, hogy megszervezze a háborús társadalmi tevékenység sokféle munkálkodását; a sebesültek ápolását; a szegény néposztályok támogatását; a munkafelosztást; élelmicikkek, gyógyszer, ruhák előállításét stb. A vezető gondolat az, hogy segítségére siessenek a kormánynak azoknak a bonyolult feladatoknak elvégzésében, amelyeket a túlságosan lomha, túlságosan idegen bürokrácia képtelen egymagában betölteni. Csak ne tudnák megghiúsítani a *csinovnikok* bizalmat-

lanságukkal és ügyeskedésükkel ezt az önkéntes és szép szervezkedési mozgalmat!

A Nevszkij-Proszpekten, a Litejnin, a Szadovaján egész nap ezredekkel találkozom, amelyek a varsói pályaudvar felé igyekeznek. Az izmos, jól felszerelt, komoly és elszánt arcú, keményen és ütemesen menetelő katonák a legkitűnőbb benyomást teszik rám. Amint elnézem őket, arra gondoltam, hogy sokan közülük már el vannak jegyezve a halállal. De azok, akik életben maradnak, vajjon milyen érzelmekkel térnek majd vissza? Milyen gondolatokat, milyen követeléseket, milyen új szellemet, milyen új lelket hoznak majd vissza otthonukba¹?... Az orosz népben, lelke legmélyén, minden nagy háború mélységes válságot okozott. Az 1812-iki szabadságharc előkészítette a fõlszabadításnak azt a titkos munkáját, amely 1825 decemberében majdnem elsodorta a cárizmust. A szomorú krími háború a jobbágyság eltörlését eredményezte és kikényszerítette az 1860. évi „nagy reformokat”. Az 1877—1878. évi balkáni háború drágán megfizetett győzelmeinek a nihilista terror kirobbanása volt a következménye. A bűnös mandzsúriai háború az 1905. évi forradalmi megrázkódtatásokkal tetőződött be. Mik lesznek a mostani háborúnak a következményei?... Az orosz nép faji és erkölcsi összetétele oly változatos; annyi elütő és idejét múlt elemből alakult, annyi logikátlansággal, annyi következtetlenségen, annyi rázkódtatáson és ellentmondáson keresztül fejlődött, hogy történelmi kialakulását semmiképen sem lehet megjósolni.

Ma este P.-nével és E... grófnővel ebédelek, akiknek férjei épp most utaztak a hadsereghez és akik maguk is vöröskeresztes-ápolónői minőségben készülnek bevonulni az egyik segélyhelyre, a galíciai front első vonalába. Ama számos levél

alapján, amelyeket a vidékről és a táborból kaptak, azt hangoztatják előttem, hogy a mozgósítás mindenütt a hazafias bizakodásnak és a hősiességnek lélekemelő hangulatában folyt le.

Arról a szörnyű megpróbáltatásról beszélgetünk, amelyet az új hadviselés módszerei tartogatnak a harcosok erkölcsi ereje számára; soha még ekkora megfeszülésre nem kényszerítettek emberi idegeket. P.-né ezt mondja:

— Ebben a tekintetben jótállok az orosz katonáért. Nincs párja abban, ahogy érzéketlen tud maradni a halállal szemben.

Eközben R... grófnő, akinek szelleme mindig* oly élénk, a szava oly fürge, hallgatásba mélyed. Hátradől a karosszékében, kezeit összefonja térdén, szemöldökeit összeráncolja, tekintetét a földre szegezi, mintha valami megerőltető elmélkedésbe mélyedt volna. P.-né ezt a kérdést intézi hozzá:

— Mire gondolsz, Darja? Olyan vagy, mint valami szibilla a háromlábú székén. Talán jósolni fogsz?

— Nem, nem a jövőre gondolok; a múltra gondolok, vagy inkább arra, ami történhetett volna. Nagykövet úr, ön majd megmondja erről a véleményét ... Tegnap látogatóban voltam Tanejev-nénél, hisz ismeri: Vyrubov Anna anyjánál, őt vagy hat személy volt ott, a Rasputin-rajongók színe-virága. Nagyon komolyan, nagyon izgatott arccal vitakoztak... valóságos zsinat volt! Megérkezésem megfagyasztotta a hangulatot, mert én nem tartozom a társaságukba. Dehogy is tartozom, szó sincs róla! Némi kínos hallgatás után Vyrubov Anna újra fölvette a társalgás fonalát. Ellentmondást nem tűrő hangon és mintha engem akarna leckéztetni, azt hangoztatta, hogy a háború bizonyosan nem tört volna ki, ha Rasputin Pétervárott van, nem pedig éppen Pokrovszkojé-

ben haldoklik abban a percben, amikor a viszonyunk kezdett elmérgesedni Németországgal.* Többször ismételte: „Ha a *sztárec*** itt lett volna, nem volna háború. Nem tudom, mit tett volna, mit tanácsolt volna; de az Isten sugalt volna neki valamit, holott a miniszterek semmit sem tudtak meglátni és megakadályozni. Ah! Nagy baj, hogy nem volt itt mellettünk, hogy fölvilágosítsa a cárt!... Látja, mitől függ birodalmak sorsa: egy utcalány bosszút akar állni egy piszkos *muzsikon*; s a minden oroszok cárja egyszerre elveszti a fejét. És íme, az egész világ tűzbe és vérbe borul!”

P.-né éles hangon a szavába *vág'*

— Darja, még tréfából se beszélj ilyen dolgokat a nagykövet előtt. Még gondolatnak is szégyenletes, hogy ilyen hangon beszélnek a Felségek környezetében!

E... grófnő elkomolyodik s így felel:

* Rasputint, aki 1914 június 29-én falujába, a Tobolszk melletti Pokrovszkójába érkezett, a hasán készsúrással megsebesítette egy pétervári félvilági nő, Chinia Gusszeva, aki a szeretője volt. Két hétig élet és halál közt lebegett. Úgy látszott, hogy a fölgyógyulása hosszú ideig fog tartani. A cárné naponta táviratozott neki. Chinia Gusszevát elme-gyógyintézetbe zárták. Miikor Rasputint leszúrta, ezt kiáltotta: „Megöltem az Antikrisztust!” Aztán öngyilkosságot kísérelt meg. Huszonötéves, eléggé csinos nő volt, tipikus íépviselője az orosz prostituálnak; hisztérika, alkoholista és rajongó, nagyon jól beleillenek Tolsztoj vagy Dosztojevszkij valamelyik regényébe.

** Szó szerint: „az öreg”. Ámbár Rasputin alig volt negyvenhároméves, hívei így nevezik, tiszteletből, mint ahogy a szerzeteseket szokták. A *sztarcc* pontos jelentése inkább ez: „Atya” vagy „Tiszteendő”. Különben az elnevezés még ebben az értelemben is megtévesztő, mert Rasputin egyszerű *muzsik*, aki semmiféle egyházi rendet nem vett föl.

— Jó, hagyjuk abba .a tréfát. Hiszi ön, nagykövet úr, hogy a háborúi kikerülhetetlen volt és hogy semmiféle emberi befolyás nem tudta volna elhárítani?

Ezt felelem rá:

— Abban a fogalmazásban, ahogy Németország akarata a problémát beállította, a háború elkerülhetetlen volt. Pétervárott éppúgy, mint Parisban és Londonban, minden lehetőt elkövettek a béke megmentésére. Nem lehetett messzebb menni az engedmények útján; már nem volt egyéb hátra, mint megalázkodni a germán hatalmak előtt és megadni magunkat. Vájjon Rasputin ezt tanácsolta volna a cárnak?

— Szó sem lelhet róla! — vágja rá P.-né fölháborodott tekintettel.

*

Csütörtök, 1914 augusztus 13.

Nikolajevics Miklós nagyherceg arról értesít, hogy a vilnai és varsói hadseregek holnap korán reggel megkezdik a támadást. Az Ausztria elleni hadműveletekre kijelölt hadseregek ugyancsak hamarosan megindulnak. A nagyherceg ma este indul Pétervárról. Magával viszi első katonai attasét, de Laguiche tábornokot és az angol katonai attasét, Williams tábornokot. A főhadiszállás Baranoviciben van, Minszk és Breszt-Litovszk között. Második katonai attasém, Wehrlin őrnagy és tengerészeti attasém, Gallaud fregattkapitány, velem marad.

A román kormány elhárította az orosz kormány javaslatát, hivatkozással arra a régi és benső baráti viszonyra, amely Károly királyt Ferenc József császárhoz fűzi, de tudomásul veszi ezeket a javaslatokat, amelyeknek rokonszenves jellegét nagyra értékeli; végül azt mondja, hogy az *Euró-*

pát megosztó konfliktus jelen állásában minden erőfeszítését a balkáni egyensúly fentartására kell korlátoznia.

Az a figyelmeztetés, amelyet tengerészetünkhöz eljuttatnom Szaszonov egy héttel ezelőtt megkért, hiábavaló volt. Két nagy német cirkálónak, a *Göben-nek* és a *Breslau-nak*, sikerült a Márvány-tengerbe menekülnie. Egyáltalán nem is lehet vitás, hogy a török kormány összejátszott velük.

Az admiralitáson nagyon izgatottak; félnek az anyagi károktól s még inkább az erkölcsi hatástól, amelyet a Fekete-tenger orosz partjai ellen intézett támadás okozhat.

Szaszonov messzebbre lát:

— Ezzel a meglepő csínnyel — mondja — a németek megtízszerezték tekintélyüket Konstantinápolyban. Ha haladéktalanul nem teszünk ellene valamit, Törökország elveszett számunkra ... Hát még ha megüzeni nekünk a háborút! Akkor kénytelenek leszünk szétszórni haderőinket a Fekete-tenger partjain, az örmény és a perzsa határon!...

— Ön szerint tehát mit kellene tenni!

— Gondolataim még nem alakultak ki... Első pillanatra úgy gondolom, hogy Törökországnak, semlegessége fejében, területi integritásának ünnepestélyes garanciáját kellene följánlanunk; hozzátehetnénk ehhez azt az ígéretet, hogy Németország rovására nagy pénzügyi előnyöket juttatunk neki.

Biztatom, hogy ezen az úton keresse a megoldást, amely nagyon sürgös.

— Most pedig — kezdi újra Szaszonov — titkot, nagy titkot akarok elárulni önnek... A cár elhatározta, hogy visszaállítja Lengyelországot les autonómiát ad neki... Szándékait kiáltványban jelenti be a lengyeleknek, amelyet legközelebb

Miklós nagyherceg fog kihirdetni és amelynek az elkészítésével Őfelsége engem bízott meg.

— Bravó! Ez nagyszerű elhatározás és nem csupán a lengyelek között, hanem Franciaországban, Angliában, az egész világon roppant visszhangot fog kelteni... Mikor hozzák nyilvánosságra a kiáltványt?

— Három-négy nap múlva ... Bemutattam tervezetemet a cárnak, aki teljes egészében jóváhagyta; ma este küldöm el Miklós nagyhercegnek, aki talán a részletekben néhány módosítást fog kívánni.

— De miért bízza a cár a kiáltvány kihirdetését a nagyhercegre? Miért nem hirdeti ki ő maga, mint uralkodói akaratának közvetlen tényét! Így sokkal erősebb volna az erkölcsi hatása.

— Nekem is ez volt az első gondolatom. Azonban Goremykin és Maklakov, akik ellenségei Lengyelország visszaállításának, fölhívták a figyelmét, mégpedig helyesen, arra, hogy a galíciai és poseni lengyelek még osztrák és porosz uralom alatt vannak; hogy ennek a két tartománynak a meghódítása még csupán sejtelen, reménység; és ennél fogva nem fér össze a cár méltóságával, hogy személyesen forduljon jövőendő alattvalóihoz; ezzel szemben Miklós nagyherceg nem lépi túl orosz főparancsnoki hatáskörét, ha szózatot intéz azokhoz a szláv népekhez, amelyeket föl akar szabaddítani ... A cár csatlakozott ehhez a fölfogáshoz.

Azután azon az erőbeli gyarapodáson elmélkedünk, amelyre Oroszország szert tesz, ha a két szláv nép a Bomanovok jogara alatt egyesül. Eként véglegesen gátat vetünk a germánság terjeszkedésének kelet felé; Kelet-Európa minden problémája új színben jelenik meg, a szlávság előnyére; végül és főképen: engedékenyei)], megértőbb, liberálisabb szellem vonul be a cárizmus

és a birodalom másfajú népcsoportjainak viszonyába.

*

Péntek, 1914 augusztus 14.

Nem tudom miféle konstantinápolyi vakhitek alapján Parisban és Londonban azt képzelik, hogy Oroszország Törökország megtámadására gondol és hogy haderőinek egy részét erre a közeli támadásra tartogatja. Szaszonov, akit Izvolszkij és Benckendorff egyszerre tájékoztattak erről, keserűen hangoztatja előttem szomorúságát, hogy szövetségesei részéről ilyen igaztalan gyanúsítás éri:

— Hogyan tulajdoníthatnak nekünk ilyen gondolatot? ... Hiszen ez nemcsak hazug, hanem képtelen! Miklós nagyherceg mondta éppen önnek, hogy minden haderőnk kivétel nélkül a birodalom nyugati határán van összpontosítva azzal az egyetlen céllal, hogy *megsemmisítse Németországot* ... És éppen ma délelőtt, amikor jelentést tettem a cárnak, maga Őfelsége ezekkel a szavakkal nyilatkozott előttem: *Meghagytam Miklós nagyhercegnek, hogy a lehető leggyorsabban és mindenáron nyisson utat Berlinbe. Ausztria elleni hadműveleteinknek csupán másodrangú fontosságot tulajdonítok. Első és főfeladatunk a német hadsereg megsemmisítése.* Mit akarnak még?

Tőlem telhetőleg megnyugtatom:

— Ne vegye a dolgokat ilyen tragikusan!... Nincs abban semmi meglepő, hogy Németország el akarja hitetni a törökökkel, hogy önök támadásra készülnek ellenük. Ez bizonyos izgalmat okozott Konstantinápolyban. A francia és angol nagykövet beszámolt erről kormányának. Ez az egész!... Azokat a fontos nyilatkozatokat, amelyeket ön épp most tett előttem, így annál többre fogják értékelni.

Szombat, 1914 augusztus 15.

A belgák keményen ellentállnak Hasselnél. Vájjon a francia hadsereg idejében érkezik-e segítségükre?

Miklós nagyherceg Baranoviciból arról értesít, hogy hadseregének összpontosítása jelentékenyen gyorsabban halad előre, mint ahogy előre megállapították, ennélfogva kiszélesíti támadó mozdatát.

Tegnap egy orosz előőrs benyomult Galíciába, a Bug-menti Sokaiba, és az ellenséget visszavetette Lemberg irányába.

Ma délután hosszasan tanácskozom Szuchomlinov tábornok hadügyminiszterrel, hogy minél előbb rendezzünk egy csomó katonai kérdést, a szállításokat, a lőszerellátást, az élelmiszer-utánpótlást stb. Ezután a meginduló hadműveletekről beszélgetünk. íme az általános haditerv:

1. *Északnyugati hadseregek.* Tizenkét hadtestből álló három hadsereg offenzívába lépett. Kettő ezek közül a Visztulától északra operál; a harmadik délen, miután Varsóból előretör. Egy három hadtestből álló negyedik hadsereg Posen és Breslau ellen vonul, miközben biztosítja ennek a három hadseregnek az összeköttetését az Ausztria ellen operáló haderőkkel.

2. *Délnyugati hadseregek.* Tizenkét hadtestből álló három hadseregnek Galícia meghódítása a feladata.

Nyugtalanító egy ember ez a Szuchomlinov tábornok! Hatvanhatéves; rabszolgája még eléggé csinos feleségének, aki harminckét évvel fiatalabb nála; eszes, ügyes, ravasz; alázatos a cárral szemben, barátja Rasputinnak; a környezete csupa gazember, akiket eszközökül használ fondorkodásaiban és kötelességmulasztásaiban; a munkától

elszokott és minden erejét a házasság örömeire tartogatja; az arca sunyi; lomha és ráncos szemhéjai alatt a szeme folytonosan leselkedik. Kevés embert ismertem, aki mindjárt első pillanatra ekkora bizalmatlanságot keltett volna bennem.

A cár három napra Moszkvába megy, hogy ott a Kremlből ünnepélyes szózatot intézzon népéhez. Buchanant és engem meghívott, hogy kísérjük el.

*

Vasárnap, 1914 augusztus. 16.

Miklós nagyhercegnek a lengyel néphez intézett manifesztumát ma reggel tették közzé. Az újságok egyhangú örömmel fogadják; sőt nagyobb részük lelkes cikkekben ünnepli a lengyelek és oroszok megbékélését a nagy szláv családban.

Ezt az okmányt, amely tetszetős írásmű, Szaszonov útmutatásai szerint Trubeckoj Gergely herceg, a külügyminisztérium egyik al-államtitkára fogalmazta. Lengyel nyelvre Wjelopolszki Zsigmond gróf, a birodalmi gyűlés lengyel csoportjának elnöke fordította.

Tegnapelőtt Szaszonov magához kérette Wjelopolszkit, de nem jelölte meg a meghívás okát. Néhány szóban tájékoztatta a dologról, azután fölolvasta neki a manifesztumot. Wjelopolszki összekulcsolt kezekkel, visszafojtott lélegzettel hallgatta. A megrendítő befejezés után: *Bár ebben a hajnalhasadásban ragyogna föl a Kereszt jele, a népek szenvedéseinek és föltámadásának szimbóluma!* — könnyekre fakadt és ezt suttogetta:

— Istenem! Istenem! Légy áldott!

Mikor Szaszonov elmeséli nekem ezeket a részleteket, idézem neki Gratry páternek 1863-ból származó mondását: „Lengyelország fölosztása óta Európa a halálos bűn állapotában van!”

— Akkor én — mondja rá — derekas munkát végeztem Európa üdvössége érdekében!

Lengyelországról áttérünk Törökországra. Szaszonov azt javasolja a francia és brit kormánynak, hogy vele együttesen jelentsék ki az ottoman kormánynak: 1. lia Törökország szigorúan megőrzi semlegességét, Oroszország, Franciaország és Anglia garantálják területi integritását; 2. ugyan ezen föltétel ellenében a három szövetkezett hatalom kötelezi magát, hogy győzelem esetén a békeszerződésbe olyan szakaszt vétet be, amely kiragadja Törökországot ama terhes gyámkodás alól, amelyet Németország gazdasági és pénzügyi tekintetben rákényszerített; ez a szakasz többek között kikötné a bagdadi vasútra és a többi német vállalkozásokra vonatkozó szerződések megsemmisítését.

Gratulálok Szaszonovnak ehhez a két javaslatához, amelyet minden ízében okosnak tartok. Nyomatékosan visszatérek azonban az első paragrafusra.

— így tehát Oroszország még akkor sem támaszt semmiféle területi vagy politikai természetű követelést Törökországgal szemben, ha győzünk? ... Ön érti, mekkora fontosságot tulajdonítok kérdésemnek; hiszen ön nagyon jól tudja, hogy Törökország föltétlen függetlensége egyike a francia diplomácia vezető elveinek.

Szaszonov ezt feleli rá:

— Törökország függetlenségét és integritását, föltéve, hogy semleges marad, még győzelem esetén is tiszteletben tartjuk. Legföljebb annyit fogunk követelni, hogy a Tengerszorosok számára újj egyezmény állíttassék föl, olyan egyezmény, amely egyformán alkalmazható lesz a, Fekete-tenger valamennyi parti államára, Oroszországra, Törökországra, Bulgáriára és „Roniániárn,

Hétfő, 1914 augusztus 17.

A francia csapatok előnyomulnak; a felső Vogézekben és Felső-Elzászban. Az orosz csapatok erőteljes offenzívába fognak Kelet-Poroszország határain, a Kovno—Königsberg-vonalon.

A lengyelekhez intézett manifesztum mindenütt beszélgetés tárgya. Az általános benyomás kitűnő. Többé-kevésbé nyílt kritika csupán a szélsőjobb-oldali körökben hangzik föl, amelyekben mindig a cárizmus életföltételének tekintették az együttműködést a porosz reakcióval. Nos, ennek az együttműködésnek közös alapja éppen a lengyel nemzeti érzés megfojtása.

Este nyolc órakor sir George és lady Georgina Buchanan-nel Moszkvába utaztam.

NEGYEDIK FEJEZET.

1914 augusztus 18—szeptember 11.

Kedd, 1914 augusztus 18.

Ma reggel, amint Moszkvába megérkezem, fél-tizenegykor Buchanan-nel a hatalmas Kreml-palotába megyek. Bevezetnek bennünket a Szent György-terembe, amelyben már együtt vannak a birodalom főméltóságai, a miniszterek, a nemes-ség, a polgárok, a kereskedők, a jótékony egyesü-letek stb. küldöttségei, sűrű és áhítatos tömeg.

Pontosan tizenegy órakor bevonul a cár, a cárné és a cári család. A nagyhercegek mind a had-sereghez mentek, a felségeken kívül csupán a cár leányai vannak itt: négy fiatal nagyhercegnő, az-tán Alexis cárevics, akit egy kozák hoz a karjain, mivel tegnap megsérült a lábán, végül Erzsébet Feodorovna, a cárné nővére, a Mártáról és Mária-ról nevezett irgalmasrendű zárda apátnője.*

A menet a terem közepén megáll. A cár csengő és határozott hangon szózatot intéz a nemesség-hez és Moszkva, népéhez. Kijelenti, hogy őseink hagyományához híven azért jött el, mert a Kreml ereiklyéi előtt óhajt imádkozni, hogy így keressen támogatást erkölcsi ereje számára; megállapítja, hogy egész Oroszország népét faji és nemzetiségi

* Az 1905 február 27-én Moszkvaiban meggyilkolt Alexandrovics Szergej nagyherceg özvegye; őt ma-gát a bolsevikiek 1918 július 17-én megölték.

különbség nélkül nagyszerű lelkesedés hatja át; ezzel végzi:

— Innen, az orosz föld szívéből küldöm forró üdvözetemet derék csapataimnak és hatalmas szövetségeseimnek. Velünk az Isten! ..

Hosszas hurrázás felel szavaira.

Miközben a menet újra megindul, a főszertartásmester fölszólít engem és Buchanant, hogy most már menjünk a cári család nyomában, közvetlenül a nagyhercegnő után.

A Szent Vladimir-termen és a szent Előcsarnokon át elérjük a Vörös Lépcsőt, amelynek legalsó szakasza bíborral bevont gyalogjáróban folytatódik egészen az *Uszpenszkij Szobor-ig*, a Mária Mennybemenetele-székesegyházig.

Abban a pillanatban, amint a cár megjelenik, viharos éljenzés zúg föl az egész Kremlben, amelynek térségein óriási tömeg szorong hajadonfővel. Ebben a pillanatban az Ivan Velikij valamennyi harangja megkondul. A Krisztus Mennybemeneteléről nevezett templom óriási harangja, amelyet az 1812-iki romok alól kiszedett féméből öntöttek, mennydörgő hangját hömpölygeti e zúgás fölött. Ott túl, mint valami fantasztikus délibáb, megcsillan a napfényben a szent Moszkva ezernyi temploma, palotája, kolostora, égszínkék kupolája, réztornya, aranyhagymája.

A nép lelkesedésének orkánja szinte túlharogja a harangok zúgását.

Benckendorff gróf udvari főmarsall odalép hozzám és ezt mondja:

— Ez hát az a forradalom, amelyet Berlinben jósolgattak!

Ezzel nyilván mindenkinek a gondolatát tolmácsolta. A cár sugárzik. A cárné arcán átszellemült gyönyörűség tükröződik. Buchanan a fülembe súgja:

— Ebben a pillanatban fenséges perceket élünk... Gondoljon arra a, történelmi jövőre, amely itt ebben a pillanatban fogamzik.

— Én egyúttal az egész történelmi múltra is gondolok, amely ugyanitt lejátszódott... Erről a térről, ahol most állunk, szemlélte Napoleon a lángokban álló Moszkvát. Ott lent, azon az úton, kezdte meg a Nagy Hadsereg halhatatlan visszavonulását!

Közben kiérünk a székesegyház előterére. A moszkvai metropolita, papjainak környezetében, odanyújtja Őfelségéiknek az első Romanov-cárnak, Feodorovics Mihálynak keresztjét és a szenteltvizet.

Belépünk az *Uszpenszkij Szoborba*. A négyszögletes alaprajzú épületet, amelyet négy tömör oszloptól tartott gigászi kupola tetőz, teljesen beborítják az arany alapon festett freskók. Az ikonosztázion, ez a magas bíborfal, végesvéig drágakövekkel van kirakva. A kupolán beszűrődő halvány világosság és a lobogó gyertyák a hajóban rőt és vörhenyes félhomályt árasztanak.

A cár és a cárné leülnek a jobboldali *ambó* előtt egy oszlop tövében, amelyhez a Patriarchák trónusa támaszkodik.

A baloldali ambón tizenhatodik századbéli ezüst és halványkék kosztümbe öltözött udvari énekesek rázendítenek az ortodox szertartás csodálatos liturgikus himnuszaira, amelyek az egyházi zenének talán legszebb alkotásai.

A hajó mélyén, az ikonosztázionnal szemben, Oroszország három metropolitája és tizenkét érseke áll föl. Baloldalukon, az egész oldalhajóban, száztíz püspök, archimandrita és egyházfő csoportosul. Mesés gazdagság, a gyémántok, zafírok, rubintok, ametisztek hallatlan pazarsága szikrázik a püspöksüvegek és dalmatikák brokátján. Egy-

egy pillanatban a templom földöntúli ragyogásban sugárzik.

Buchanan és én a cár baloldalán, az udvar előtt kapunk helyet.

A hosszú szertartás vége felé a metropolita odavisz Öfelségeikhez egy keresztet, amelyben az igazi keresztnek egy darabkája van, amelyet áhítatosan megcsókolnak. Azután a cári család tömjénfüst-felhőben körüljárja a székesegyházat és térdet hajt a híres ereklyék és a patriarchák sírjai előtt.

A körmenet alatt megbámulom Erzsébet nagyhercegnő járását, testtartását, lebomlásait. Már az ötven felé közeledik, de teljes mértékben megtartotta egykori báját és karcsúságát. Lobogó fehér szövETFátyla alatt éppoly elegáns és ígÉző, mint özvegyisége előtt, abban az időben, amikor még profán szenvedélyeket ébresztett... Hogy megcsókolhassa az ikonosztázionba foglalt vladimiri Szűzanya képét, kénytelen egy meglehetősen magas márványpadra föltérdelni. A cárné és a fiatal nagyhercegnők, akik megelőzték, kétszer is megpróbálkoztak, mégpedig eléggé félszegen, hogy fölérjenek a híres szentképig. Ő egyetlen hajlékony, könnyed, fenséges mozdulattal elérte.

Most vége a misének. A menet újra megalakul; a papság halad az élén. Még egy utolsó, fenségesen szárnyaló ének tölti be a hajót. A kapu kitérül. A szemkápráztató napfényben egyszerre fölcsillan Moszkva egész pompája. Miközben a körmenet tovahömpölyög, arra gondolok, hogy csupán a bizánci udvar ismerte az ilyen fejedelmi pompának, az ilyen bámulatba ejtő egyházi hatalomnak a látványát Konstantinos Porphyrogenetos, Nikephoros Phokas vagy Andronikos Palaialogos korában.

A bíborral bevont gyalogjáró végén várakoz-

nak az udvari fogatok. A cári család, mielőtt hintóba szállna, egy darabig állja a tömeg őrző-éljenzését. A cár odaszól Buchanan-nek és nekem:

— Jöjjenek ide mellém, nagykövet urak. Ez az éljenzés éppúgy szól önöknek, mint az én személyemnek.

A lelkes kiáltozás orkánjában a megkezdett háborúról beszélgetünk hármasban. A cár gratulál nekem ahhoz a csodálatos lendülethez, amely a francia csapatokat fűti és ismételten biztosít arról, hogy föltétlenül hisz a végső győzelemben. A cárné iparkodik néhány kedves szót intézni hozzám. Segítek neki:

— Milyen lélekemelő látvány ez Felségtek számára! Milyen gyönyörűség elnézni ennek a népnek hazafias lelkesedését, rajongását az uralkodópárért!

Alig is felel rá; de kényszeredett mosolya és merev, magnetikus, lángoló tekintetének különös lobogása elárulja belső mámorát.

Erzsébet nagyhercegnő beleelegyedek társalgásunkba. Az arca, amelyet hosszú, fehér szövetfátyol keretez, megragadóan áhítatos. Vonásainak finomsága, bőrének fehérsége, szemeinek mély és távoli tüze, hangjának bájos csengése, homlokán a dicsfény, minden arra vall, hogy olyan teremtes, aki megszokta az érintkezést a megnevezhetetlennel és az istenséggel.

Miközben őfelségéik visszatérnek a Nagy Palotába, Buchanan és én távozunk a Kremlből; az ünneplés egészen a szállónkig kísér.

A délutánt Moszkva megtekintésére szentelem, miközben különös kedvvel időzöm az 1812-iki emlékeknél, amelyek a jelennel való ellentétük révén megdöbbentően kiéleződnek.

A Kremlben valahogy lépten-nyomon Napoleon

árnya magaslik. A császár a Vörös Lépcsőről figyelte a szeptember 16-áról 17-ére virradó gyászos éjjelen a tűzvész terjedését. Itt tartott tanácsot Murat-val, Eugène-nel, Berthier-vel, Ney-vel, dühöngő lángok közepette, vakító hamuesőben. Itt tárult föl előtte világosan, könyörtelenül közeli bukása: „Mindez, ismételte, nagy szerencsétlenségek előjele!” Ezen az úton ereszkedett le néhány tiszt és testőrkapitány kíséretében nagy sebbel-lobbal a Moszkova felé. Amott indult neki a fölperzselt város kanyargó utcáinak. „Tüzes földön, tüzes ég alatt, két tüzes fal között haladtunk”, mondotta Ségur. Hajh! Vájjon a mostani háború nem tartogatja-e számunkra ennek a dantei jelenetnek új kiadását? És hány példányban? A Kremltől északra, a Szent Vazul-székesegyház és az Ibériai Kapu között terül el a dicsőséges és tragikus emlékezetű Vörös Tér. Ha föl kellene sorolnom a világnak azokat a helyeit, amelyeken a legelevenebben éreztem magamban föltámadni a múlt képeit és érzéseit, akkor a római Camrpiagnát, az athéni Akropolist, a satanibuli Eyub-temetőt, a granadai Alhambrát, a pekingi Tatárvárost, a prágai Hradsint és a moszkvai Kremlt említeném. A palotáknak, tornyoknak, templomoknak, kolostoroknak, kápolnáknak, kasszárnnyáknak, arzenáloknak, bástyáknak ez a furcsa egyvelege; a szent és profán épületeknek ez az összefüggéstelen egymásmellettisége; az erődítménynek, szentélynek, szerálynak, háremnek, börtönnek ez az egymásba bonyolódott képe; a tudós civilizációnak és a barbár archaizmusnak ez a keveréke; a legdurvább anyagiságnak és a legmagasztosabb lelkiiségnek ez a rikító ellentéte, — vájjon nem Oroszország egész történelme, az orosz nép egész epopeája, az orosz lélek egész belső drámája-e?

A Vörös Tértől délre a Moszkova partján tornyosuló Szent Vazul-templom tüneményes és egyenetlen architektúrája, álombeli körvonalai emelkednek. Mintha a legelütőbb stílusok mindegyikéből volna valami ebben az épületben: bizánci stíl, gót stíl, longobard stíl, perzsa stíl, orosz stíl. És mégis mindezekből az égretörő, magasba szökkenő, lekerekített ezerszínű formákból, mind ebből a dús és szeszélyes virágzásból fenséges harmónia bontakozik ki.

Gyönyörűséggel gondolok arra, hogy az olasz renaissance-ot a Kremlben Palaiologos Zsófia, az utolsó kostantinápolyi császár unokahúga honosította meg, aki Rómába menekült. 1472-ben férjhez ment a moszkvai cárhoz, III. Ivánhoz, akit a történelem „Nagy Ivánnak” nevez. Ez most máifelesége révén a bizánci birodalom örökösének tekintette magát és Oroszország új címeréül a kétfejű sast tette meg. Olasz művészekkel és mérnökökkel vette körül magát. Uralkodása alatt a hellenizmus és a klasszikus művelődés szellője szelídítette meg kis időre a moszkovita durvaságot.

Napnyugta tájban a Barátok Hegyén végzem sétámat, ahonnan Moszkvát és a Moszkova egész völgyét átfogó kilátás nyílik. Ezt a hegyet valamikor az Üdvösség Hegyének nevezték, mert az orosz zarándokok, amikor innen megpillantották szent városukat, megálltak egy pillanatra, hogy keresztet vessenek magukra és imádkozzanak. Ekként a Barátok Hegye a szláv Rómára vonatkozólag épp olyan emlékeket ébreszt, mint a Monte Mario a latin Rómára. A csodálatnak és a kegyeletnek ugyanez az érzése készítette lebomlásra a középkori zarándokokat, amikor a Tiberis medre fölött emelkedő magaslatokról megpillantották a Mártírok Városát...

1812 szeptember 14-én délután két órakor, tün-

döklő napfényben, a francia hadsereg előőrse rajvonalba fejlődve megszállta a .Harátok Hegyét!. A felséges látvány előtt ámulattól döbbenetben állt meg. Tapsoltak és ujjongva kiáltották: „Moszkva! Moszkva!”... Napoleon odasietett, örömeiben elragadtatva kiáltott föl: „Hát itt van ez a híres város!” De nyomban hozzátette: „Ideje volt!”

Chateaubriand romantikus festői képben foglalta össze ezt a jelenetet: „Mintha Moszkvát azért hozták volna ide, mint valami európai hercegnőt birodalma határára, Ázsia minden kincsével ékesen, hogy eljegyezze magát Napóleonnal.”

Vájjon rémlett-e valami efféle látomás a császár lelkében? Nem hiszem. Sokkal súlyosabb gondok, sokkal nyugtalanítóbb előjelek emésztették már.

Este tíz órakor visszautazom Szentpétervárra.

Politikai tekintetben ez a két nap erős benyomást hagyott bennem. Az egyik az *Uszpenszkij Szobor-haji* ért, amikor ott láttam állni a cárt az ikonosztázion előtt. Személye, környezete és a szertartás egész pompája ékesszólóan példázta magát a cárizmus elvét úgy, amint az 1907 június 16-án kelt s az első Duma fölосzlatását elrendelő cári manifesztum meghatározta: *A legfelsőbb hatalmat Isten ruházta Ránk, ennél fogva csupán az ő oltára előtt vagyunk felelősek Oroszország sorsáért.* A másik benyomás: a moszkvai nép örjöngő lelkesedése cárijáért. Nem hittem, hogy a monarchikus illúziónak és a cári fetisizmusnak még mindig ilyen mély gyökerei vannak a *muзsik* lelkében. Az orosz közmondások kifogyhatatlanul példázzák a szegény népnek ezt a megcsontosodott bizakodását urában: *A cár jó; csak szolgálai gonoszok ...A cár nem bűnös népe szenvedéseiben; a csinovnikok eltitkolják előtte az igazságot!...* De

van egy másik közmondás is, amelyet tanácsos lesz megemlíteni, mert, éppen megfordítva, a nép lelkének minden kétségbeesését és minden lázongását kifejezésre juttatja: *Az Isten nagyon magasan van! A cár nagyon messze van!* Sőt, hogy pontosan mérlegeljük annak az ünneplésnek az értékét, amely ma délelőtt a cárt a Vörös-téren üdvözölte, nem szabad felednünk, hogy 1905 december 22-én ugyanezen a téren halomra lőtték a népet, amely a *Marseillaise-t* énekelte.

*

Szerda, 1914 augusztus 19.

Ma reggel megérkezés Szentpétervárra.

A francia csapatok előnyomulnak a Vogézek völgyeiben, az elzászi oldalon. Lüttich erődéi még ellentállnak; de a német hadsereg nem engedi föltartóztatni magát az erődöktől, egyenesen tovább halad Brüsszel felé.

Az orosz csapatok összevonása lázas gyorsasággal folyik a kelet-poroszországi határon.

*

Csütörtök, 1914 augusztus 20.

Szaszonovval kettesben villásreggelizünk.

Akadémikusan csevegünk azokról az eredményekről, amelyeket majd a békekötés órájában mindenáron ki kell csikarnunk és amelyeket csak a fegyverek erejével szerezhetünk meg. Teljességgel bizonyosak vagyunk benne, hogy Németország mindaddig nem fog meghajolni egyetlen követelésünk előtt sem, míg harcképtelenné nem válik. A mostani háború nem olyan, hogy holmi solferinói vagy sadowai csata után politikai szerződéssel végződhetnék; ez élet-halálharc, amelyben mind-egyik hadviselő-csoport nemzeti létével játszik.

— Az én formulám egyszerű — mondja Szaszonov —, össze kell törnünk a német imperializmust. Ezt csupán egy sor katonai győzelem révén érhetjük el; ennél fogva hosszú és nagyon kemény háború előtt állunk. Ebben a tekintetben a cár nem ringatja magát illúziókban... Azonban nagy politikai változásokra lesz szükség, hogy a *Kaisertum* ne támadjon föl hamarosan romjaiból és hogy a Hohenzollernek soha többé ne emelhesse nek igényt a világalomra. Nem is szólva Elzász-Lotharingia visszacsatolásáról Franciaországhoz, vissza kell állítani Lengyelországot, megnagyobbitani Belgiumot, újra megalapítani Hannover, visszaadni Schleswiget Dániának, felszabadítani Csehországot és az összes német gyarmatokat fölosztani Franciaország, Anglia és Belgium között stb.

— Gigászi program. De magam is azt hiszem, mint ön, hogy ily erőfeszítést kell véghezvinnünk, ha azt akarjuk, hogy művünk tartós legyen.

Aztán számbavesszük a hadviselő felek erőit, embertartalékaikat, pénzügyi, ipari, mezőgazdasági forrásaikat stb., vizsgáljuk azokat a kedvező kilátásokat, amelyeket Ausztria és Magyarország” belső villongásai tartogatnak számunkra és ez indít engem erre a nyilatkozatra:

— Van itt még egy tényező, amelyet nem szabad figyelmen kívül hagynunk: a német tömegek közvéleménye. Nagyon fontos, hogy alapos információink legyenek mindenről, ami ott történik. Önnek, az önök területéhez legközelebb eső nagy szocialista gócpontokban, Berlinben, Drezdában, Lipcsében, Chemnitzben, Breslauban hírszolgálatot kellene szerveznie ...

— Ezt nagyon nehéz megcsinálni.

— Igen, de föltétlenül szükséges. Gondoljon arra, hogy egy katonai vereség másnapján egészen bi-

zoiiyosan a német szocialisták fogják kényszeríteni a junkerek kasztját a békekötésre. És ha mi ezt elősegíthetjük ...

Szaszonov föl pattan. Röviden, szárazon kijelenti:

— Ah! Nem, ezt nem!... A forradalmat sohasem alkalmazzuk eszközül!

— Legyen meggyőződve, hogy az ellenségeink bizony eszközül alkalmazzák ön ellen!... És Németország nem várja meg, hogy az önök seregei esetleg vereséget szenvedjenek, még a háborút sem várta meg, hogy összeköttetéseket szerezzen az önök munkásköreivel. Ön nem fogja kétségbevonni, hogy azokat a sztrájkokat, amelyek Pétervárott a Köztársaság elnökének látogatása alkalmával kitörték, német ügynökök szították.

— Nagyon is jól tudom. Azonban, ismétlem, a forradalmat sohasem fogjuk eszközül alkalmazni, még Németországgal szemben sem.

Itt megreked a beszélgetésünk. Szaszonovnak nincs már hangulata a bizalmaskodáshoz. A forradalom kísértetének földidézése egyszerre lehűtötte.

Hogy fölfrissítsem, magammal viszem kocsimon a Kresztovszkij-szigetre. Itt leszállunk és sétálgatunk a gyönyörű árnyas fák alatt, amelyek egészen a Neva tükörsima és szivárványló torkolatáig húzódnak.

A cárról beszélgetünk; ezt mondom Szaszonovnak:

— Milyen kitűnő benyomást tett rám tegnapelőtt Moszkvában! Csak úgy áradt belőle az akarat, a bizonyosság és az erő.

— Nekem is ez volt a benyomásom és ezt nagyon szerencsés előjelnek vettem... egyúttal azonban szükséges előjelnek is, hiszen elvégre...

Hirtelen elhallgat, mintha nem merné befejezni gondolatát.

Én biztatom, hogy folytassa. Ekkor karonfog és bizalmas, meleg hangon mondja:

— Ne feledje, hogy a cár jellemének fővonása a misztikus önmegadás.

Azután elmeséli azt a jellemző anekdotát, amelyet sógorától, az 1911 szeptember 18-án meggyilkolt Sztolipin volt miniszterelnöktől hallott.

1909-ben történt, akkoriban, amikor Oroszország kezdte már elfelejteni a japán háború lidércnyomását és a rákövetkező zavarokat. Egy alkalommal Sztolipin valami súlyos belpolitikai rendszabályt javasol a cárnak. II. Miklós, miután révedező arccal végighallgatja, szkeptikus, közönyös mozdulatot tesz, amely mintha ezt jelentené: „Ez vagy más, nem mindegy?” Végül szomorúan ezt mondja:

— Arkadievis Péter, nekem semmi sem sikerül, akármibe fogok. Nincs szerencsém... Különben az emberi akarat oly tehetetlen!

Sztolipin, bátor és határozott férfiú létére energikusan tiltakozott. Ekkor a cár ezt kérdezte tőle:

— Olvasta ön a *Szentek Életét*?

— Igen... legalább részben; mert ha nem tévedek, ez a munka legalább húsz kötetből áll.

— Tudja ön azt is, melyik a születésnapom?

— Hogyne tudnám. Május hatodika.

— És melyik szentnek az ünnepe ez a nap?

— Bocsanatot kérek, Sire; már nem emlékszem rá.

— Jób patriarcháé.

— Hála az Istennek! Felséged uralkodása dicsőségesen fog végződni, mert Jób, a legkegyetlenebb megpróbáltatásokat megadással tűrte, végül megérte, hogy áldásban és bőségben dúskálkodott.

— Arkadievis Péter, higgye meg nekem, hogy

nem. Több ez bennem, mint sejtelem; mély meggyőződés; szörnyű megpróbáltatások vannak rendelve számomra; de itt a földön nem nyerem el jutalmamat... Hányszor alkalmaztam magamra Jóbnak ezt a mondását: *„Mert amely félelemtől féltem, az jőve reám; és amitől tartok vala, az esék rajtam!”**

Bizonyos, hogy ez a háború minden hadviselő felet arra kényszerít, hogy erkölcsi erejének és szervezőképességének a maximumát vesse latba, így az az anekdota, amelyet Szaszonov épp az imént elbeszért, visszavezet egyik megfigyelésemre, amelyet gyakran tettem, mióta az oroszok között élek, és amely bizonyos mértékben összefoglalja nemzeti jellemvonásaikat.

Ha a miszticizmus szót tágabb értelmében vesszük, akkor Oroszország kiváltképen misztikus; és pedig nem csupán vallási életében, hanem még társadalmi, politikai és érzelmi életében is.

Minden okoskodásnak mélyén, amely cselekedeteit irányítja, felbukkan a hit; úgy gondolkodik és úgy cselekszik, mintha azt hinné, hogy az emberi események földöntúli és titkos erők, önkényes és zsarnoki hatalmak eredményei. Ez a többé-kevésbé bevallott, többé-kevésbé tudatos lelki állapot közvetlen vonatkozásban van képzeletével, amely természeténél fogva ingatag és széthulló: terméke egyúttal atavizmusának, földrajzi környezetének, éghajlatának, történelmének.

Ha magára hagyják, nem érzi szükségét, hogy megmagyarázza magának, miként történnek a dolgok, melyek a gyakorlati és szükséges feltételeik, milyen észszerű és sorrendben alkalmazott eszközökkel lehet előidézni vagy megakadályozni őket. Közömbös a logikai bizonyosság iránt, nincs

* Jób III. 25.

érzéke a megfontolt és alapos megfigyelés, az elemző és deduktív vizsgálódás iránt. Nem annyira az értelmét használja, mint inkább a képzeletét és az érzékelését; kevesebbet törődik a megértéssel, mint a megsejtéssel és a jövőőmondással. A leggyakrabban csupán megérzésből, megszokottságból és engedelmességből cselekszik.

Vallási tekintetben hite szemlélődő, álmodozó, vizionárius, csupa homályos remény, babonás félelem és messiási várakozás és szüntelenül a közvetlen összeköttetést keresi a láthatatlannal és az istenivel.

Politikai tekintetben teljesen hiányzik belőle a hatóokok ismerete. A cárizmus holmi metafizikai elvontság a képzeletében. A cárnak és minisztereinek belső erőt, valami sajátos dinamizmust, varázshatalmat tulajdonít, amellyel a birodalmat kormányozzák, a visszaéléseket megbüntetik, a reformokat megvalósítják, az igazságot érvényesítik stb. De miféle törvényhozó intézkedésekkel, miféle közigazgatási gépezettel tudják ezt elérni! Ez az ő dolguk és az ő titkuk.

Végül érzelmi életében azt hiszi, hogy állandóan külső erők uralkodnak rajta, amelyek kényükre-kedvükre viszik magukkal. Tévedéseinek és hibáinak, megszédüléseinek és megalkuvásainak mentségére szokása a balsorsra, a végzetre, a túlvilág misztikus befolyásaira, gyakran még a szatanizmusra és a boszorkányságra is hivatkoznia.

Az ilyen felfogás nem nagyon mozdtítja elő a személyes és felelős iparkodást, a férfias és folyamatos cselekvést. Ezért döbbsent meg bennünket oly gyakran az orosz ember közönyösségével, türelmes lomhaságával, szenvtelen és csüggedt megnyugvásával.

Viszont, ha az ember csak egy kicsit is hozzá

tud férkőzni a lelkéhez, képes a leggyönyörűbb nekilendülésekre és a leghősiesebb áldozatokra. Egész történelme azt bizonyítja, hogy sohasem hagyja el magát, ha érzi, hogy parancsolnak neki...

Az éjjel meghalt X. Pius pápa. Vájjon nyitnak-e meg még valaha konklávét ilyen súlyos viszonyok között, minden emberi dolgoknak ilyen felfordulásában? Vájjon a bíbornoki testület talál-e majd soraiban olyan pápát, aki elég nemeslelkű, elég jámborszívű, elég szilárd jellemű, eléggé politikus szellemű ahhoz, hogy megfeleljen annak a roppant és példátlan szerepnek, amelyet a háború a Szent-Székre ró!

*

Péntek, 1914 augusztus 21.

Hadműveleteink a belga és francia fronton kedvezőtlen fordulatot vesznek. Olyan utasítást kapok, hogy tegyek lépéseket a császári kormány nál és amennyire csak lehet, siettessem az orosz seregek offenzíváját.

Azonnal a hadügyminiszterhez megyek és nyomatékosan eléje terjesztem a francia kormány kérését. Behív egy tisztet és az én tollbamondásom alapján lediktál neki egy táviratot Miklós nagyhercegnek.

Aztán kérdést intézek Szuchomlinov tábornokhoz az orosz fronton folyamatban lévő hadműveletek tárgyában. Tudomásul veszem kijelentéseit, ezekben a pontokban:

1. Miklós nagyhercegnek eltökélt szándéka a lehető legnagyobb gyorsasággal előnyomulni Berlin és Bécs felé, főképen Berlin felé, Thorn, Posen és Breslau várak között.

2. Az orosz seregek az egész vonalon offenzívába léptek.

3. A Kelet-Poroszországot támadó haderők már 20—25 kilométernyire előhaladtak az ellenséges területen; vonalukat körülbelül Soldau, Neudenburg, Lyck, Angerburg és Insterburg jelzi.

4. Galíciában a Lemberg ellen előnyomuló orosz csapatok elérték a Bug és Szereth folyókat.

5. A Visztula balpartján operáló haderők egyesesen Berlin ellen nyomulnak, mihelyt az északnyugati hadseregnek sikerül lekötni a német hadsereget.

6. A jelenleg Németország és Ausztria ellen harcoló huszonnyolc hadtest körülbelül 1,120.000 emberből áll.

A németek tegnap bevonultak Brüsszelbe. A belga hadsereg Antwerpen felé hátrál. Metz és a Vogézek között a francia hadsereg, miután súlyos veszteségeket szenvedett, kénytelen visszavonulni.

*

Szombat, 1914 augusztus 22.

A németek Narnur előtt állnak. Miközben egyik hadtestük bombázza a várost, erőik zöme tovább folytatja útját a Sambre és Oise forrásai felé. A Belgiumon át vezetett német offenzíva terve most már egész terjedelmében kibontakozik.

Vasárnap, 1914 augusztus 20.

A Manche-csatornán túli szövetségeseink kezdenek feltűnedezni a belga fronton. Sőt egy angol lovashadosztály már szét is szórt egy német osztagot... Waterlooál!... Wellington és Blücher bizonyosan megfordultak a sírjukban. Mons és Charleroi között nagy csata van kifejlődőben.

Az oroszok előnyomulnak Kelet-Poroszországban; elfoglalták Insterburgot.

Hétfő, 1914 augusztus 24.

A minisztérium táviratozza nekem Parisból: *Igen megbízható forrásból származó hírekből arról értesülünk, hogy két ténylegesekből álló hadtestet, amelyek eredetileg az orosz hadsereggel álltak szemben, most átvittek a francia frontra és Németország keleti frontján Landwehr-alakulatokkal helyettesítettek. A német nagyvezérkar haditerve sokkal világosabb, hogysem sürgetnünk kellene az orosz hadseregek Berlin ellen irányuló késhegyig menő offenzívájának szükségességét. Azonnal értesítse az orosz kormányt és sűrögesse meg.*

Haladéktalanul lépéseket teszek Miklós nagyhercegnél és Szuchomlinov tábornoknál. Együttal tájékoztatom a cárt is.

Még aznap este abban a helyzetben vagyok, hogy értesíthetem a francia kormányt, hogy az orosz hadsereg a lehető legnagyobb erővel és gyorsasággal folytatja előnyomulása! Königsberg és Thorn irányában. A Narev és az Ukra között nagyszabású ütközet van készülöben.

Eppen ma hozták be a szentpétervári francia kórházba Caiitaeuzene herceget, Miklós nagyherceg egyik hadsegédét, akinek Gumbinnen mellett golyó járta át a mellét. Cressor doktor, a sebészfőorvos, néhány pillanatig beszélgetett vele; a sebesült még most is csak úgy remeg a támadó hévtől, amely az orosz csapatokat előrehajtja; lázában azt mondogatja, hogy Miklós nagyhercegnek eltökélt szándéka mindenáron megnyitni a Berlinbe vezető utat.

*

Kedd, 1914 augusztus 25.

A németek győztek Charleroinál; ezenfelül a belga Ardennes-ektől délre, Neufchâteau mellett

súlyos csapást mértek ránk. Valamennyi francia és angol hadsereg visszavonulóban van az Oise és a Semoy felé.

Ezek a hírek, ámbár átmentek a cenzúra szűrőjén, Szentpétervárott olyan nyugtalan áramlatot okoznak, amely ellen tölem telhetőleg küzködöm. Azt a cselfogást használom, amelyet Tolsztoj tulajdonít Bagration hercegnek a *Háború és Békében* és amelyet minden hadvezér erkölcsi breviáriumába kellene írni. Az austerlitzi csatátéren a herceg egymásután kapta a riasztó híreket; valamennyit tökéletes nyugalommal, sőt meglegedett arccal fogadta, mintha éppen arra várt volna, amit neki hírül hoztak.

Az oroszok Kelet-Poroszország északi részén elvágták az Alle és az Angerapp átjáróit; a németek visszavonulnak Königsberg irányában.

Japán tegnapelőtt megüzente a háborút Németországnak. Egy japán hajóhad bombázza Kiao-csaut.

*

Szerda, 1914 augusztus 26.

A francia és angol hadseregek folytatják visszavonulásukat. Maubeuge vára körül van zárva. Egy német lovassági előőrs Roubaix környékén portyázik.

Ügyeltem arra, hogy az orosz sajtó ezeket az eseményeket a lehető legelfogadhatóbb (és talán a legigazabb) színben tüntesse föl, vagyis úgy, mint ideiglenes és tervszerű visszavonulást, amely előjátéka egy zártabb és erőteljesebb offenzíva érdekében való közeli visszafordulásnak. Ezt a magyarázatot valamennyi újság támogatja.

Miklós nagyherceg üzeni nekem Szaszonovval

— A Joffre tábornagtól elrendelt visszavonuló mozdulat minden tekintetben megfelel a stratégia szabályainak. Azt kell kívánnunk, hogy a francia

hadsereg ezentúl lehetőleg minél kevesebbet kockáztasson; térjen ki a támadás elől és ne hagyja magát demoralizálni; őrizze meg teljes támadóerejét és teljes mozgási szabadságát, addig a napig, míg az orosz hadsereg abban a helyzetben lesz, hogy döntő csapásokat mérjen. Ezt a kérdést intéztem Szaszonovhoz:

— Vájjon ez a nap hamarosan elérkezik-e?... Gondolja meg, hogy veszteségeink roppant nagyok és hogy a németek 250 kilométernyire vannak Paristól!

— Azt hiszem, hogy Miklós nagyhercegnek el-tökélt szándéka valami nagyszabású hadművelet végrehajtani, hogy lehetőleg sok németet köszön le a mi frontunkon.

— Soldau és Mlava között, ugyebár?

— Igen.

Az volt az érzésem, hogy ebben a rövid feleletben valami titkolódzás rejlik. Könyörgök tehát Szaszonovnak, hogy beszéljen részletesebben.

— Gondolja meg — mondom neki —, hogy Franciaország milyen súlyos órákat él!

— Tudom... és nem felejttem el, hogy mivel tartozunk Franciaországnak; éppígy nem felejtí el ezt sem a cár, sem a nagyherceg. így tehát ön számíthat arra, hogy mindent megteszünk, ami csak hatalmunkban van, a francia hadsereg megsegítésére ... Azonban gyakorlati szempontból a nehézségek nagyok. Zsilinszkij tábornok, aki az északnyugati front főparancsnoka, azon az állásponton van, hogy a Kelet-Poroszország ellen indítandó offenzívának föltétlenül kudarca sorsa, mert csapataink még túlságosan szét vannak szórva és mert a csapatszállítások elé rengeteg akadály gördül. Ön tudja, hogy Mazuriában mennyi az erdő, a folyó és a tó!... Jannuskevics tábornok vezérkari főnök osztja Zsilinszkij véle-

ményét és erőteljesen óv az offenzívától. Azonban Daniloiv tábornok főszállásmester éppily erőteljesen hangoztatja, hogy nincs jogunk a veszedelemben magára hagyni szövetségesünket és hogy kötelességünk haladéktalanul támadni, bármily kétségbevonhatatlan kockázattal jár is ez a vállalkozás. Miklós nagyherceg tehát éppen most rendeli el a támadást... Nem lenne meglepetés számomra, ha a hadművelet már meg is kezdődött volna.

*

Csütörtök, 1914 augusztus 27.

A németek Pèronne-ban és Longvy-ban vannak.

Parisban megalakult a nemzeti védelem kormánya. Viviani megtartja a miniszterelnökséget, tárca nélkül; Briand lett az igazságügyminiszter, Delcassé a külügyminiszter, Millerand a hadügyminiszter, Ribot a pénzügyminiszter stb. Két egyesült szocialista, Jules Guesde és Marcel Sembat belép a kormányba.

Ez az összeállítás itt a legkitűnőbb hatást teszi. Úgy magyarázzák, mint nemzeti összetartásunk fényes megnyilvánulását, egyúttal pedig mint zálogát annak a hajthatatlan elhatározásnak, amellyel Franciaország folytatni fogja a háborút.

*

Péntek, 1914 augusztus 28.

Miklós nagyherceg megtartotta a szavát. Határozott és ismételt parancsára Szám szón o v tábornok öt hadteste tegnapelőtt megtámadta az ellenséget a Mlava-Soldau területen. A támadási pontot kitűnően választották meg, hogy a németeket kényszerítsék arra, hogy nagy haderőket vonjanak össze; mert egy esetleges orosz győzelemnek Allenstein irányában kettős eredménye lenne;

egyrészt megnyitná előttük az utat Danzigba, másrészt elvágna a Gumbinnen-nél épp most megvert német hadsereg visszavonulási útját.

*

Szombat, 1914 augusztus 29.

A Soldaunál megindult csata elkeseredetten folyik. Akármilyen lesz is a végső eredmény, már az is elég, hogy a küzdelem elhúzódik, mert így az angol és francia hadseregeknek idejük van az átcsoportosulásra a front mögött, hogy aztán előrenyomuljanak. A déli orosz hadseregek negyven kilométernyire vannak Lembergől.

*

Vasárnap, 1914 augusztus 30.

Ma reggel, mikor belépek Szaszonov dolgozószobájába, megdöbbenek komor és elcsigázott arcától.

— Mi újság? — kérdezem.

— Semmi jó.

— Baj van Franciaországban?

— A németek közelednek Parishoz.

— Igen; de a seregeink érintetlenek és hangulatuk kitűnő. Bizalommal várom, hogy visszaforduljanak ... És a soldaui ütközet?

Ajkát összeszorítja és komor tekintettel hallgat. Újra kérdezem:

— Kudarc?

— Nagy szerencsétlenség... De nem szabad beszélni róla. Miklós nagyherceg azt akarja, hogy a hírt csak néhány nap múlva tudják meg. Úgyis túlságosan korán és túlságosan gyorsan fog elterjedni, mert a veszteségeink iszonyatosak.

Részleteket kérek tőle. Azt mondja, hogy nincs semmiféle pontos értesülése.

— Szamszonov hadserege elpusztult. Ez az egész, amit tudok.

Némi hallgatás után keresetlen hangon folytatja:

— Tartoztunk ezzel az áldozattal Franciaországnak, amely oly tökéletes szövetségesnek bizonyult.

Megköszönöm neki ezt a gondolatot. Aztán, bár mind a kettőnknek súlyos teher nyomja a szívét, áttérünk a folyó ügyek megbeszélésére.

A városban még senkinek sincs sejtelme a soldaui katasztrófáról. De a francia hadsereg szakadatlan visszavonulása és a németek rohamos előnyomulása Paris felé a közönségben igen pesszimista sejtelmeket támaszt. A Rasputin-klikk vezetői még azt is hangoztatják, hogy Franciaország hamarosan kénytelen lesz aláírni a békét. Annak a magasállású személynek, aki ezt a nyilatkozatot megismételte előttem, azt felelem, hogy azoknak az államférfiaknak a jelleme, akik épp most vették át a hatalmat, nem engedi meg, hogy egy pillanatra is komolyan vegyünk ilyen föltevést; különben pedig a játék még távolról sem veszett el és a győzelem napja talán közel van.

Hétfő, 1914 augusztus 31.

Soldaunál az oroszok 110.000 embert veszítettek: 20.000 halottat vagy sebesültet és 90.000 foglyot. Az ütközetben résztvett 13. és 16. hadtestet bekerítették. Az egész tüzérségi anyag megsemmisült.

A főparancsnokság sejtelmei nagyon is jogosak voltak: az offenzívát elhamarkodtak. A vereség oka a csapatok elégtelen összpontosítása és a szállítás roppant nehézsége volt ezen a folyókkal átszelt, tavakkal és erdőkkel telehintett területen.

Sőt úgylátszik, hogy a katasztrófát súlyosbította egy hibás hadmozdulat: Artanianov tábornok, a balszárny vezére, mintegy húsz versztnyire visszavonult, anélkül, hogy Szamszonov tábornokot értesítette volna.

Az egyik pont, ahol a csata a legelkeseredettebben dühöngött, Tannenbergről falucska, harmincöt kilométernyire Soldantól északra. Itt verte meg 1410-ben V. Ulászló lengyel király a német lovagrendet és ez volt a szlávok első győzelme a germánokon. A németek bosszúja, amely ötszáznégyszáz évig váratott magára, annál irtózatosabb volt.

Kedd, 1914 szeptember 1.

Szaszonov ma reggel egy Izvolszkijtől kapott távirat alapján közli velem, hogy a Köztársaság-kormány elhatározta, hogy átteszi székhelyét Bordeauxba, ha a fővezér úgy találja, hogy a nemzeti védelem magasabb érdeke őt arra kötelezi, hogy ne zárja el a németek elől a Parisba vezető utat.

— Fájdalmas elhatározás ez — mondja —, de fenséges és a francia hazafiság részéről nem lep meg.

Aztán közli velem azokat a táviratokat, amelyeket a francia főhadiszálláshoz beosztott Ignatiev ezredes augusztus 30-án és 31-én küldött és amelyeknek minden szava tördöfés a szívembe: *A német hadsereg, megkerülve a francia hadsereg balszárnyát, átlag harminckilométeres menetszakaszokban ellenállhatatlanul nyomul Paris felé... Nézetem szerint a németek bevonulása Parisba csupán órák kérdése, föltéve, hogy a franciák nem rendelkeznek elegendő erővel, hogy az átkaroló had ellen ellentámadásba menjenek és emellett nem kockáztatják azt, hogy elvágják őket*

a többi hadseregektől... Szerencsére elismeri, hogy *a csapatok szelleme állandóan kitűnő.* Szasonov ezt a kérdést intézi hozzám: — Hát nincs mód Paris meg vedel mezesére? ... Én azt hittem, hogy Paris alaposan meg van erősítve!... Nem titkolhatom ön előtt, hogy Paris elfoglalása itt siralmas hatást keltene ... különösen soldani vereségünk után; mert végül mégis csak megtudják, hogy Soldaimál 110.000 embert veszítettünk.

Visszatérve Ignatiev ezredes táviratára, tölem telhetőleg kétségbevonom a következtetéseit; hangoztatom, hogy Paris vára hatalmasan föl van fegyverezve; állítom, hogy Gallièni tábornok jellege biztosíték a szívós ellentállásra.

Egy tegnap este aláírt ukáz elrendeli, hogy Szentpétervár neve ezentúl *Petrograd* legyen. Ez az intézkedés mint politikai tüntetés, mint a szláv nacionalizmus tiltakozása a germán betolakodás ellen, nagysúlyú és időszerű. Azonban történelmi szempontból tévedés. A birodalom jelenlegi fővárosa nem szláv város; az orosz életnek csupán a közelmúltja kapcsolódik hozzá. Finn tartományban fekszik, Finnország öblében, ahol oly hosszú ideig a svéd kultúra uralkodott, a balti tartományok határában, amelyekben még most is a német befolyás az uralkodó; architektúrája minden ízében nyugati; arculata minden ízében modern. És Nagy Péter éppen ilyenné akarta tenni Szentpétervárt: nyugati és modern várossá. A *Petrograd* név tehát nem csupán tévedés, hanem történelemhamisítás.

Szerda, 1914 szeptember 2.

Az orosz vezérkar „kommunikéje” ezekben a szavakban jelenti be a soldai vereséget: *Kelet-*

Poroszország déli részén a vernetek jelentékeny túlerővel megtámadták két hadtestünket, amelyek érzékeny veszteségeket szenvedtek. Szamszonov tábornok elesett.

A közönséget nem téveszti meg ez a szűkszavúság. Suttogva mindenféle verziókat terjesztenek a csata felől; túlozzák is a veszteségek számát; Renneiikampf tábornokot árulással vádolják; még olyan állításokra is vetemednek, hogy a németeknek összeköttetések vannak Szuchomlinov tábornok környezetében; végül határozottan állítják, hogy Szamszonov tábornok nem esett el, hanem öngyilkos lett, mert nem akarta túlélni hadseregének pusztulását.

Bjelajev tábornok, a hadsereg vezérkari főnöke a hadügyminisztériumban, azt mondja nekem, hogy az oroszok erőteljes offenzívája Kelet-Poroszországban és rohamos előnyomulásuk Lemberg felé, arra kényszeríti a németeket, hogy visszahozzák keletre azokat a csapatokat, amelyek már útban voltak Franciaország felé.

— Biztosíthatom önt — mondja —, hogy a német vezérkar nem számított arra, hogy mi azonnal belépünk a harc vonalba; azt hitte, hogy mozgósításunk és csapatösszevonásunk sokkal lassúbb ütemű lesz; úgy számított, hogy szeptember 15—20-ika előtt egyetlen ponton sem indíthatjuk meg az offenzívát és azt hitte, hogy addig lesz ideje tönkrevetni a francia hadsereget... Tehát az a véleményem, hogy ettől kezdve a németek eredeti tervének végrehajtása meghiúsult...

*

Csütörtök, 1914 szeptember 3.

A hét német hadsereg, ez a félelmetes acél-Leviathan, az Oise-tól a Vogézekig folytatja átkaroló támadását, olyan gyors ütemben, olyan

tökéletes hadmozdulatokkal és olyan hatalmas lököerővel, amilyenre még: eddig- nem volt példa egyetlen háborúban sem. Ebben a pillanatban a francia és angol seregek vonalát keletről nyugatra Belfort, Verdun, Vitry-le-François, Sézanne, Meaux, Pontoise jelzi.

Szerencsére Galíciában szembetűnő az oroszok sikere. Tegnap bevonultak Lembergbe. Az osztrák-magyarok visszavonulása menekülésszerű volt.

Az oroszok, akik a Kövel—Rovno—Proszkurov vonalról indultak el, augusztus 17-ike óta 200 kilométert haladtak előre. Ebben a hadműveletben 70.000 embert és 300 ágyút ejtettek zsákmányul. Az osztrák-magyarok a Lublin—Cholm fronton még ellentállnak.

*

Péntek, 1914 szeptember 4.

A Parist fenyegető veszedelem olyan pesszista hangulatot kelt az orosz társadalomban, amely szinte elfeledteti a lengbergi győzelmet. Nem kételkednek benne, hogy a németek hatalmas rohammal beveszik Paris várát, mire Franciaország kénytelen lesz kapitulálni. Aztán Németország egész tömegével Oroszország ellen fordul.

Honnan származnak ezek a vész hírek? Ki terjeszti őket!

Egy beszélgetés, amelyet épp most folytattam N.-nel, egyik titkos informátorommal, alaposan fölvilágosít erről. N. gyanús személyiség, mint minden efféle mesterségű ember; azonban kitűnően van tájékozva mindarról, ami a felségek környezetében történik és elhangzik. Ezenfelül jelenleg különös, kézzel fogható oka van rá, hogy őszintén beszéljen velem. Először égis magasztalja

azt a nagyszerű hazafiságot, amely Franciaországot lelkesíti, azután folytatja:

— Egy kis bátorításért jöttem önhöz, kegyelmes uram, mert nem titkolhatom, hogy mindenfelől a legkomorabb jóslatokat hallom.

— De hát várnák meg legalább a Marne mellett kifejlődő csata eredményét! És a játék még akkor sem veszett el, semmiképpen, ha ez a csata nem is végződik ránk nézve szerencsésen...

Allításomat egy sor pozitív ténnyel és észszerű sejtéssel támogatom, amelyek, hangoztatom, kétséget sem hagynak bennem végleges győzelmünk iránt, föltéve, hogy nem veszítjük el hidegvérünket és kitartásunkat.

— Ez igaz — veszi föl a szót N. —, ez igaz. És nagyon jólesik ezt hallanom öntől... De van egy tényező, amellyel ön nem vet számot és amely nagyban hozzájárul ahhoz a pesszimizmushoz, amelyet mindenfelé megfigyelek ... különösen magasabb helyen.

— Á! Különösen magasabb helyen ?

— Igen, éppen az udvar és a társaság legmagasabb köreiben, ama személyek közt, akik rendszerint érintkeznek a felségekkel, éppen ott legnagyobb a nyugtalanság.

— És miért?

— Mert... mert ezekben a körökben már régóta megrögződött a cár balszerencséjének gondolata; tudják, hogy minden vállalkozása kudarcot vall, hogy a sors mindig ellene fordul, végül, hogy nyilván katasztrófák várnak rá. Egyébként úgy látszik, hogy kezének a vonalai ijesztők.

— Hogy-hogy! Önök adnak valamit az ilyen bolondságokra *i*

— Mit akar, nagykövet úr'? Mi oroszok vagyunk és ennél fogva, babonásak... De hát nem nyilvánvaló-e, hogy a cár sorsa csupa katasztrófa?

Suttogva, mintha valami szörnyű titkot árulna el, rámszegezi sárga szemeinek éles tekintetét, amelyben időnkint sötét fények villannak és felsorolja a véletlenségeknek, meglepetéseknek, csapásoknak, súlyos szerencsétlenségeknek azt a hihetetlen láncolatát, amely tizenkilenc év óta jelzi II. Miklós uralkodását. A sorozat a Chodinszkij-mezőn, Moszkva mellett tartott koronázási ünnepségekkel kezdődik, ahol 2000 *muzsikot* nyomtak agyon a tolongásban. A cár néhány évre rá Kievbe» megy: egy hajó, amelyen háromszáz, nézőzsúfolódott össze, szemeláttára süllyed a Dnyeszterbe. Néhány héttel ezután szemtanúja, amint vonatán hirtelen meghal kedvelt minisztere, Lobanoff herceg. Az anarchisták bombái fenyegettek szüntelenül életét és ezért legforróbb óhaja volt, hogy fia szülessen: egymásután négy leánya születik és mikor az Isten végül örökösrel ajándékozza meg, a gyermek gyógyíthatatlan betegség csiráját hordja magában. Nem szereti sem a fényűzést, sem a nagyvilági életet, nincs egyéb vágya, mint hogy az uralkodás fáradalmait a meleg családi kör nyugodt örömeiben pihenje ki: a felesége szerencsétlen, idegbeteg, aki állandóan izgalmat és nyugtalanságot kelt maga körül. De ez még mind semmi: az örök béke uralmáról álmodozott a földön és udvarának néhány cselészövője belerántotta a Távol-Keleti háborúba; seregei sorra pusztultak el Mandzsúriában; hajóhadai egymásután süllyedtek el a kínai tengerben. Azután a forradalom hatalmas szele söpör végig Oroszországon; szakadatlanul követik egymást a lázadások és a mészárlások Varsóban, a Kaukázusban, Odesszában, Kievben, Vologdában, Moszkvában, a balti tartományokban, Charkovban, Szentpétervár ott, Kronstadtban. Alexandrovics Szergej nagyherceg meggyilkolása nyitja

meg a politikai gyilkosságok sorozatát. És amikor a vihar már-már elnyugszik, Sztolipin miniszterelnököt, aki Oroszország megmentőjének mutatkozott, egy este a kievi színházban, a cári páholy előtt, leteríti a titkosrendőrség egyik ügynökének revolvere.

N., amint végére ér ennek a gyászos sorozatnak, ezzel zárja szavait:

— El kell ismernie, kegyelmes uram, hogy a cár sorsa csupa katasztrófa és hogy van jogunk remegni, ha elgondolkodunk azokon a kilátásokon, amelyeket ez a háború nyit előttünk.

— Remegéssel nem lehet hatni a sorsra; én ugyanis azt hiszem, hogy a sors kénytelen számot vetni velünk; de ha ön annyira, /érzékeny a baljóslatú befolyások iránt, hát nem vette észre, hogy a cár mai ellenfelei között van egy] ember, aki balsors tekintetében nem marad el senki mögött: Ferenc József császár? Vele szemben nem kockáztat az ember semmit, biztos benne, hogy nyer!

— Igen; de itt van Németország is. És mi nem vgyunk olyan erősek, hogy legyőzhessük !

— Egyedül nem. De az önök oldalán ott áll Franciaország és Anglia— Aztán, az Isten szerelméért, ne mondja előre, hogy nem elég erősek Németország legyőzésére. Előbb csak verekedjenek, minden erejükkel, minden hősiességükkel, amelyre csak képesek és majd meglátják, hogy a győzelem napról-napra bizonyosabbnak fog feltűnni önök előtt!

Della Chiesa bíbornok lett a pápa; a XV. Benedek nevet veszi föl. VII. Gergely régmúlt ideje óta nem hárult ilyen nagyszerű, ilyen kimagasló szerep Krisztus helytartójára.

Szombat, 1914 szeptember 5.

Londonban létrejött a megegyezés annak a nyilatkozatnak szövegében, amellyel Franciaország, Anglia és Oroszország kötelezi magát, hogy nem köt különbekét. Ez a záradék szerepelt már az 1892. évi francia-orosz katonai konvencióban. Anglia belépése szövetségünkbe! új szerződést tett szükségessé, amelynek ünnepélyes kihirdetése valószínűleg nagy hatást fog kelteni.

Az oroszok elfoglalták Sztrijt, 80 kilométerre Lembergen túl. Lovas előőrseik elérték a Kárpátok magaslatait. Bécsben kitört a pánik.

*

Vasárnap, 1914 szeptember 6.

A háború minden érdeklődése ebben a pillanatban a nyugati fronton összpontosul. Az első német hadsereg, amelynek von Klucki vezérezredes a parancsnoka s amely az átkaroló szárny szélső jobboldalán operál, hirtelen délre kanyarodott, jobboldalt hagyva Parist, mintha meg akarná kerülni balszárnyunkat, hogy visszavesse a Szajján túl, Fontainebleau felé; tehát ütött a döntő óra. Vájjon a francia hadsereg végre megállja-e a helyét?... A készülődő eseményben a tét nem kevesebb, mint Franciaország jövője, Európa jövője, a világ jövője.

*

Hétfő, 1914 szeptember 7.

Galíciában az orosz hadsereg hadműveletei pompásan fejlődnek. Az osztrák-magyarok két súlyos kudarcot szenvedtek, az egyiket Lublin előtt, a másikat Kavaruszka táján. Viszont Kelet-Poroszországban az oroszok a németelv nyomása alatt bátrainak,

Franciaországban a csata elkeseredetten folyik. A németek, úgylátszik, egyelőre lemondtak Paris közvetlen megtámadásáról.

Kedd, 1914 szeptember 8.

Maubeuge tegnap tizenegynapos pokoli bombázás után megadta magát. A front többi részén, különösen Paristól északkeletre, mindenütt igen heves és szakadatlan; harcok; de döntés nincs.

Bjelajev tábornok közli velem, hogy Hindenburg hadserege, amely Kelet-Poroszországban operál, tekintélyes erősítéseket kapott és hogy az oroszok kénytelenek kiűriteni a Mazuri-tavak vidékét.

— A stratégia szabályai szerint — teszi hozzá — visszavonulásunkat már jó néhány napja meg kellett volna kezdenünk; azonban Miklós nagyherceg minden lehető el akart követni a francia hadsereg tehermentesítése érdekében.

*

Szerda, 1914 szeptember 9.

Paristól keletre, az Ourcq-tól Montmirailig a francia és angol csapatok lassan előnyomulnak. A végleges döntés nem késhet soká.

Az orosz közvélemény valami nagyon helyes ösztönrel sokkal jobban érdeklődik a marnei csata, mint a galíciai győzelmek iránt. Csakugyan a háború sorsa egészen a nyugati fronton játszódik le. Ha Franciaország elbukik, Oroszország is kénytelen lemondani a küzdelemről. A kelet-poroszországi harcok naponta újabb bizonyítékokat szolgáltatnak emellett. Ezekben meglátszik, hogy az oroszok nem mérkőzhetnek a németekkel, akik agyonnyomják őket tanultságukkal, hadvezéri tudásukkal, muníciójuk bőségével és ren-

geteg szállítási eszközükkel. Ezzel szemben az oroszok, úgylátszik, fölérik az osztrák-magyarokkal; sőt megvan az az előnyük, hogy lelkesebbek és kitartóbbak a tűzben.

Csütörtök, 1914. szeptember 10.

A Visztulától keletre északi Galícia és Lengyelország' határán, Krasznik és Tomaszov között az oroszok áttörték az ellenség vonalát. Ellenben Kelet-Poroszországban Rennenkampf tábornok hadseregében teljes a bomlás.

Franciaországból megnyugtató hírek érkeznek. Csapataink Meaux és Château-Thierry közt átlépték a Mariét. Sézanne előtt a porosz gárdát visszavetettük a saint-gondi mocsár északi részére. Ha jobbszárnyunk, amely „csuklókat”-t alkot és Barle-Duc-től Verdimig húzódik, megállja helyét, akkor az egész német vonal megrendül.

Péntek, 1914 szeptember 11.

Győzelem! Megnyertük a marnei csatát! A német seregek az egész fronton észak felé hátrálnak! Parist most már nem fenyegeti támadás! Franciaország meg van mentve!...

Az oroszok is győztek Krasznik és Tomaszov között. A német erősítésekkel gyarapodott osztrák-magyar haderők száma fölülmulta az egymilliót, a tűzéréség több mint 1500 ágyuval rendelkezett. Viszont Rennenkampf tábornok hadserege kénytelen volt kiüríteni Kelet-Poroszországot; a németek elfoglalták Szuvalkit.

ÖTÖDIK FEJEZET.

1911 szeptember 12—október 28.

Szombat, 1914 szeptember 12.

A marnei győzelmet az oroszok minden rétegében fölszabadulás gyanánt üdvözlik; a szerencsekívánatok csak úgy özönlenek a nagykövetségre. De a friss soldani vereség és azok a nyugtalanító vész hírek, amelyek a Kelet-Poroszország keleti részén megkezdődött nagy csata felől két nap óta keringenek, valami komor árnyalattal ülik meg a lelkeket, amely szinte közömbösekké teszi őket a fényes galíciai sikerek iránt. Egyébként, ha lovasgiasan hódolnak is a francia hadsereg hősiességének és Joffre tábornok haditudományának, nem mulasztják el hozzátenni, hogy a szörnyű soldaui hekatomba nélkül a németek Parisban volnának.

Rasputin fölgögyült sebesüléséből és visszatért Petrogradba. Könnyűszerrel meggyőzte a cárnét, hogy gyógyulása fényes bizonyítéka az isteni pártfogásnak.

A háborúról csupán homályos, kétértelmű, apokaliptikus szavakban beszél; ebből arra következtetnek, hogy nem helyesli és hogy nagy szerencsétlenséget lát félőre.

Egy más személyiség is visszatért Petrogradba és ennek is kevés okom van örülni, mert megérkezése óta szakadatlanul árasztja a pesszimista jós-

latokai: ez Wille gróf, aki Biarritzban volt a háború kitörésekor. Tegnapelőtt meglátogatott.

Személyesen csak onnan ismertem, hogy egy ízben, 1905 őszén, találkoztam vele Parisban; akkor tért vissza Amerikából, ahol aláírta a portsmouthi bókét; keserőséggel nyilatkozott Franciaországról, amelyet azzal vádolt, hogy nem támogatta kellően szövetségesét, Oroszországot, Japán ellen. Akkor meglepett éles esze, széles látóköre, beszédének fitymáló fölényessége és egész egyénisége.

Alljon itt néhány életrajzi adata. Witte Julie-vies Szergej 1849 június 29-én született a Kaukázusban, ahol apja tanfelügyelő volt; anyja, született Fadejev-leány, régi orosz családból származott. Matematikai tanulmányokat folytatott az odesszai egyetemen, de az anyagi eszközök hiánya hamarosan tanulmányai abbahagyására kényszerítette. Ekkor szolgálatot vállalt a Délnyugati Vasútigazgatóságnál. Egyszerű állomásfőnök volt Popielnában, egy Kiev melletti kis faluban, mikor a társaság elnöke, Visnegradszkij kitüntette és egy csapásra forgalmi igazgatóvá nevezte ki.

Mikor Visnegradszkijt 1889-ben pénzügyminiszterré nevezték ki, Wittét nyomban Szentpétervárra hívta és a legfőbb munkatársává tette; szoros együttműködésük Oroszország hitelét hamarosan olyan magas fokra emelte, amilyent addig még sohasem ért el. Azonban Visnegradszkij, akit a munka kimerített, 1892 után kénytelen volt visszavonulni. Witte lett az utóda. Jellemének, tapasztalatának és tehetségének tekintélye hamarosan kimagasló helyet biztosított neki a birodalom általános politikájában. Mikor 1903-ban a Miniszteri Bizottság elnöke lett, sehogy sem sikerült megghiúsítania a cselszövőknek és a spekulánsoknak örült terveit, amelyek a követ-

kező év február 8-án a mandzsúriai háborút ki-robbantották. A mukdeni és csúzi mai vereségek után kénytelenek voltak belátni, hogy ő az egyetlen rátermett ember a béketárgyalások vezetésére; 1905 szeptember 5-én neki jutott az a fájdalmas megtiszteltetés, hogy aláírja a Portsmouthi szerződést.

II. Miklós szolgálatai jutalmául a grófi címet adományozta neki. De szíve mélyén utálta ezt a büszke és ironikus embert, hideg, tisztánlátó és éles értelmét, amellyel szemben mindig félszeg: nek és tehetetlennek érezte magát.

Közben a forradalmi zavargások rohamosan súlyosbodtak; a dinasztia veszélyben forgott.

Witte mindaddig őszinte híve volt az önkényuralomnak; az volt a véleménye, hogy a nyugati államoknak nem sok okuk van dicsekedni alkotmányos dogmáikkal és hogy a cárizmus, feltéve, hogy egyik-másik szervét felfrissítik, tökéletesen illik az orosz nép ösztöneihez, erkölcsiéhez és képességeihez. Október 80-án, a megriadt cárral folytatott végükérhetetlen viták után, könyörgött neki, kényszerítette annak a híres *Kiáltványnak* aláírására, amely úgyszólván Oroszország *Magna Charta-jának* volt szánva és amely lerakta bizonyos alapvető szabadságok elvét és közeli időpontra egybehívott egy birodalmi Dumát. Egy héttel később kinevezték miniszterelnökké.

A következő hónapokban a helyzet távolról sem javult. A baloldali pártok vérszemet kaptak első sikerüktől és új követelésekkel léptek föl; a forradalmárok arcátlansága és vakmerősége megkettőződött. Ugyanekkor a „Fekete Bandák”-tól felszabadított erőszakos reakció megmozgatta a paraszti tömegeket az orthodox abszolutizmus érdekében; a liberálisok, az intellektueller és zsidók mészárlása hol itt, hol ott napirenden volt a biro-

dalomban. Witte hamarosan belátta, hogy nem tudnak együttműködni a Dumával, mert ez lázadó programmal jön, sem pedig a konzervatívokkal, mert ezek sohasem bocsátják meg neki az október 30-iki kiáltványt. Mivel jobbnak látta, hogy félretegye magát a jövőendő számára, följajánlotta lemondását a cárnak, aki nagyon boldog volt, hogy távozott. Mégis, mielőtt visszaadta volna tárcáját, megszerezte magának még egy utolsó siker örömet, abban a tudományban, amelynek mestere volt: a pénzügy terén. 1906 április 16-án, az orosz kincstárra igen előnyös föltételekkel, kétmilliárd frankos kölcsönt kötött Parisban. II. Miklós május 5-én végleg elfogadta lemondását és utódjául a jelenlegi miniszterelnököt, Goremykin Loginovics Ivánt nevezte ki.

Egy héttel ezelőtt érkezett Biarritzból és tegnapelőtt meglátogatott. Hogy látogatását megindokolja, hivatkozik 1905 őszén történt párisi találkozásunk emlékére és egyszerre csak minden bevezetés nélkül, emelt fővel, a szemembe nézve, határozott, szilárd és lassú hangon vitát kezdeményez.

— Ez a háború — mondja — örültség. Az okos cárra ügyetlen és rövidlátó politikusok rákényszerítették; Oroszországra nézve csak gyászosan végződhetik. Csupán Franciaországnak és Angliának van oka, hogy némi hasznot reméljen a győzelemből ... Azonban még nagyon kétségesnek látom a győzelmünket.

— Bizonyos, hogy ennek a háborúnak, mint minden íháborúnak, a gyümölcsei a győzelemtől függenek. Azonban föltételezem, hogy ha győzünk, Oroszországnak tekintélyes rész jut az előnyökből és a kárpótlásokból... Mert elvégre legyen szabad önt emlékeztetnem arra, hogy ha a világ ma tűzbe és vérbe borult, ez olyan ügyért történt,

amely elsősorban Oroszországot érdekelte, egy kiváltképen szláv ügyért, olyan ügyért, amely sem Franciaországot, sem Angliát nem érintette.

— Ön kétségtelenül balkáni tekintélyünkre céloz, arra a kegyes kötelességünkre, hogy pártfogoljuk fajtestvéreinket, továbbá történelmi szent misszióinkra a Keleten .. .? Azonban ez romantikus és divatjamúlt agyrém. Itt senki, de senki nem érdeklődik már komolyan a hevesvérű és nagyhangú balkániak iránt, akikben nincs semmi szláv, akik csupán elkeresztelt törökök. Hagyni kellett volna, hogy a szerbek megkapják a megérdemelt fenyítést. Egyébként vájjon törődtek-e ők annak idején szláv testvéreikkel, mikor Milán királyuk hűbéresekkül adta őket Ausztriának!?... Ennyit ennek a háborúnak az okairól!... Most beszéljünk azokról a hasznokról és kárpótlásokról, amelyeket számunkra tartogat. Mire számítnak? — Területi gyarapodásra? Ugyan! Hát Őfelsége birodalma nem elég nagy? Nincsenek-e Szibériában, Turkesztánban, a Kaukázusban, sőt magában Oroszországban kiaknázatlan roppant területek?... Aztán miféle hódítások azok, amelyeket megcsillantanak a szemünk előtt? ... Kelet-Poroszország? — Hát nincsen a cárnak már eddig is túlságosan sok német alattvalója? ... Galícia?... — De hiszen tele van zsidókkal! És aztán azon a napon, amikor anektáljuk Ausztria és Poroszország lengyel területeit, elveszítjük egész Oroszlengyelországot; mert ne ringassa magát csalódásokban: Lengyelország, ha visszaállítjuk területi integritását, nem éri be azzal az autonómiával, amelyet balgatagon megígértek neki; követeli és ki is vívja majd teljes függetlenségét... Miféle reményekkel kecsegtetnek még? Konstantinápoly, kereszt az Aja-Szófián, a Boszporus, a Dardanel-lák? — Ez akkora örültség, hogy nem is érdemes

komolyan venni... Végül tegyük föl, hogy koalíciónk teljes győzelmet arat; tegyük föl, hogy a Hohenzollernnek és a Habsburgok kénytelenek lesznek békét koldulni és alávetni magukat föltételeinknek. De hiszen akkor ez nem csupán a német túlsúly összeomlása, hanem egyúttal a köztársaság kikiáltása is egész Közép-Európában. Egyúttal pedig a cárizmus vége... Azokat a sejtelmeket pedig, amelyeket esetleges vereségünk támaszt bennem, inkább elhallgatom.

— Mi az ön gyakorlati következtetései

— Az én gyakorlati következtetésem az, hogy a lehető leggyorsabban le kell bonyolítani ezt az ostoba kalandot.

— Ön megérti, hogy nem kívánom követni abban a kritikában, amellyel kormányát illeti a Szerbiának nyújtott támogatásért. De ön úgy okoskodik, mintha az volna felelős a háborúért. Nem ő akarta a háborút, mint ahogy sem a francia kormány, sem az angol kormány nem akarta; biztosítom önt, hogy a három kormány mindent megtett a béke megmentésére, ami a becsület határain belül lehetséges volt — Különben ma már nem az a kérdés a fontos, hogy megállapítsuk: el lehetett volna-e kerülni a háborút vagy nem, hanem az, hogy megszerezzük a győzelmet. Mert azok a kilátások, amelyek ön előtt is fölrémленnek, ha esetleges vereségünkre gondol, oly rémítők, hogy nem is meri kimondani őket. Ami azt illeti, hogy *bonyolítsuk le haladéktalanul ezt az ostoba kalandot*, ez a gondolat meglep olyan világosfejű államférfiú részéről, mint ön. Hogyan lehetséges, hogy ön nem látja, hogy a gigászi küzdelem, amelyben résztveszünk, élet-halálharc és hogy a meggyezéses béke Németország diadala lennel

Hitetlenkedő arccal feleli:

— Szóval, verekedjünk tovább!

— Igen, egészen a győzelemig.

Elhárító kézmozdulatot tesz. Egy pillanatig magába mélyed, aztán újra megszólal:

— Nagykövet úr, félek, hogy ön bizonyos pletykák alapján azt hiszi, hogy én rosszindulattal vagyok Franciaország iránt és hogy ebből magyarázza mindazt, ami a fejtegetéseimben esetleg kellemetlenül érintette önt.

— Ha én rosszindulatot tételeznék föl önben Franciaország iránt, különösen ebben a pillanatban, nem fogadtam volna önt, gróf úr, vagy legalább is már régen végét vetettem volna társalgásunknak. Én csak annyit tudok, hogy ön ellensége a Hármas Entente politikájának.

— Igen; de mindig híve voltam a francia szövetségnek.

— Azzal a föltétellel, hogy egészítsük ki a Németországgal kötendő szövetséggel.

— Elismerem.

— Hát Elzász-Lotharingia? Mit csinálna vele a tervezetében?

— Ezt a nehézséget nem tartottam megoldhatatlannak. A francia szövetséget azonban semmi esetre sem áldoztam volna föl soha a német szövetségért. Sőt ennek kétségbevonhatatlan bizonyosságát is adtam.

— Ön arról beszél, ami Bjorköben történt 1905 július havában Miklós cár és Vilmos császár között?

— Igen, de ebben a tárgyban hallgatásra vagyok kötelezve... Szabad kérdezni, mit tud ön erről?

— Értesüléseink erre az esetre vonatkozólag nagyon hiányosak és éppen a szövetség érdekében nem is akartuk leszögezni azokat a félig bizalmas közléseket, amelyeket elődöm, Bompard úr kapott öntől. Ha összefoglalom különböző információin-

kat, azt mondhatnám, hogy a bjorkói találkozón Vilmos császár olyan megegyezést javasolt Miklós cárnak, amely összeférhetetlen a francia szövetséggel és hogy ennek a tervnek az ön személyes közbelépésére nem lett folytatása.

— Ez pontosan így van.

— Engedje meg, hogy én is kérdést intézhsek önhöz. A Vilmos császártól javasolt megegyezés arra kötelezte volna Franciaországot, hogy azontúl együtt haladjon Németországgal?

— Ebben az ügyben titoktartást fogadtam ... Mindössze annyit mondhatok, hogy Vilmos császár sohasem bocsátotta meg nekem, hogy megíúsítottam a tervét. És még engem vádolnak németbarátsággal!... Különben Miklós cár még jobbam haragszik rám, nemcsak azért, mert megíúsítottam a német cselszövést, hanem azért is és főképen azért, mert kevéssel utóbb aláírtam vele a híres 1905 október 30-iki kiáltványt, amely a törvényhozó hatalmat a Dumára ruházta. Ettől fogva a cár ellenségének tartott és bizalmasai előtt azt hajtogatta, hogy utódja szeretnék lenni, mint az orosz Köztársaság elnöke. Micsoda örűlt-ség!... Milyen szánalomraméltó dolog! A cárnak írántam való hangulatából következtessen arra, hogyan gondolkodik felőlem a cárné! Ej, hagyjuk ezt a sok nyomorúságot !... Félek, nagykövet úr, hogy túlságosan sokáig tartóztattam önt és talán terhére voltam bizlmaskodásaimmal. Csupán arra kérem, emlékezzék rá, hogy súlyos körűlműnyek között Franciaország őszinte barátjaként viselkedtem.

— Ezt nem felejttem el és köszönöm önnek a bizalmát.

Azután fölkelte karosszékéből és miközben magas termete nagynehezen fölegyenesedett, a legszívesebb szavakkal búcsút vett tőlem.

Távozása után kimegyek sétálni a Szigetekre. Amint ott sétálok a magányos fasorban, amelyet annyira szeretek, elgondolkodom ezen a hosszú beszélgetésen. Még most is magam előtt látom az öreg államférfi hatalmas alakját, ezt a rejtélyes és nyugtalanító egyéniséget, ezt a magasrendű, erőszakos, fölényes értelmet, aki tudja, hogy az ereje elhasználatlan, akit nagyravágyás, bosszúszomj és büszkeség gyötör. Arra gondolok, hogy ha a háború rosszra fordul, ez a. jelentékeny ember megint az előtérbe kerül. Egyúttal azonban arra is gondolok, hogy eszméinek a terjesztése milyen káros hatású lehet a háborúra olyan országban, amelyben a közvélemény ennyire izgékony és állhatatlan és hogy milyen veszedelmes dolog olyasmit hangoztatni az oroszok előtt, hogy „minél gyorsabban le kell bonyolítani ezt az ostoba kalandot”.*

* A bolsevikiek által 1917 szeptember havában közzétett okmányok teljes világosságot derítenek mindarra, ami a két uralkodó között történt, mikor 1905 július 23-án a bjorkői kikötőben a *Hohenzollern* fedélzetén találkoztak. Most már meg van állapítva, hogy Vilmos[^] császár váratlanul német-orosz szövetségi szerződést javasolt Miklós cárnak; ez a szerződés, amely Anglia ellen irányult, kikötötte Franciaország későbbi csatlakozását. II. Miklós, akit megszédített a Kaiser ékesszólása, azonnal aláírta és még csak annyi időt sem vett magánjaik, hogy kikérje külügyminiszterének, Lamsdorff grófnak tanácsát, aki Szentpétervárott maradt. Mivel II. Vilmos ragaszkodott hozzá, hogy az okmányon, amelyet már előre megszerkesztettek Berlinben, rajta legyenek az ellenjegyzéseik (ő maga erre a célra egyiik magasállású diplomatáját, Tschirsky-t, a későbbi külügyminiszeri államtitkárt és bécsi nagykövetet hozta magával), a cár odahívta egyik régi bizalmasát, Birilev tengernagyot, későbbi tengerészeti minisztert, aki ott volt a hajón, aztán letakarta kezével a szerződés szövegét és megparancsolta neki, hogy írja oda ne-

Vasárnap, 1914 szeptember 13.

A németek Franciaországban tovább is hátrálnak, foglyokat, sebesülteket, ágyukat, kocsikat hagynak maguk után. A francia hadsereg balszárnya átkel az Aisne-en; a derékhad az Argonne és a Maas között halad előre; a jobbszárnny Metz irányában szorítja vissza az ellenséget.

Kelet-Poroszország keleti részén Benmenkampftábornok hadserege úgylátszik megmenekült a katasztrófától, amely fenyegette; alighanem sikertűt utat vágnia magának a Mazuri-tavakon keresztül; Kovno és Grodno irányába vonul vissza.

Galíciában az oroszok átlépték a Szán alsó folyását; Bukovinában elfoglalták Czernoviczt.

Ma van Nevszkij Szent Sándor novgorodi cár ünnepe, aki 1241-ben megverte a svédekét és a német lovagrendet a Néva partjain. Pontosan azon a helyen, ahol a nemzeti hős győzelmet aratott,

vét a lap alá: a tengernagy azonnal megható készséggel rendelkezésre állt.

Miklós cár, amint visszatért Carszkoje-Szelóba, Lamsdorff gróf elé terjesztette isikeres tárgyalásának az eredményeit. Lamsdorff nem alkart hinni a fülének és szemének. Kellő óvatossággal értésére adta felséges urának, hogy mily roppant hibát követett el. Ezenközben érkezett Szentpétervárra Witte gróf, miután Portsmouthban aláírta a Japánnal kötött békeszerződést. Ámbár régóta híve volt laz orosz—német—francia szövetségnek, mégis sóikkal okosabb ember volt, hogysem ne látta volna be, hogy az ilyen ostobán megindított ügy nem vezethet sikerre; tehát Lamsdorff véleményét támogatta a cárnál. Oroszország párisi nagykövete, Nelidov, akit tájékoztattak a helyzetről, nyomatékosan ugyancsak azt felelte, hogy Franciaország sohasem járul hozzá ahhoz, hogy Németországgal szövetkezzék Anglia ellen. II. Miklós tehát kénytelen volt visszavenni aláírását: berlini nagykövete, Osten-Sacken gróf útján közölte a német kancellári hivatallal, hogy az orosz kormány a bjorkói szerződést hatálytalan-

Nagy Péter olyan hatalmas, olyan fényes kolostort építtetett, mint a kievi és szergjevói Lavra. A petrogradi *Lavra*, amelyet várfalak és sáncok öveznek, mint valami szerzetesvárat, egy székes-egyházat, tizenegy templomot, számos kápolnát, a metropolita székházát, a barátok celláit, egy szemináriumot, egy egyházi akadémiát, három temetőt zár falai közé. Gyakran sétálok arra, mert oly megható a csend és az áhítat, amely belőle árad, a vallási békesség és az emberi szelídség, amelyet ott magamba szívok. Ma roppant tömeg tölti be a szentélyeket és az udvarokat. A Szentháromság-székesegyházban, amelyet eláraszt a tömjénfüst illata, az ájtatoskodók Szent Sándor ereklyeszekerénye előtt szoronganak. A tolongás épp ilyen nagy a Gyümölcsoltó-Boldogasszony-templomban, ama bronztábla előtt, amelyen ez a rideg és sokatmondó fölirat olvasható: *Itt nyugszik Szuvarov*. Legtöbb az asszony. Imádkoznak férjeikért, testvéreikért, fiaikért, akik odalent verekszenek. Egy-

nak tekinti, mivel bebizonyult, hogy egyik lényeges pontja, tudniillik Franciaország csatlakozása, megvalósíthatatlan. A cár a Kaiserhez írt magánlevelében megerősítette ezt a hivatalos közlést. Mikor II. Vilmos Jáltá, hogy ábrándja összeomlik, haragra lobbant; megpróbálta misztikus érvekkel hatalmába keríteni II. Miklóst: *Kezet adtunk egymásnak, táviratozza neki 1905 október 12-én. Aláírásunkat adtuk Isten előtt, aki hallotta eskünket. Az én véleményem tehát az hogy a szerződés teljesen megvalósítható. Ha egy-két részleges módosítást kívánsz, tégy javaslatot nekem. De amit aláírtunk, az alá van írva: Isten a tanunk!* Az ügy ennyiben maradt.

Nehéz ítéletet mondani arról a szerepről, amelyet II. Miklós ebben az ügyben játszott. Vájjon azzal, hogy a bjorkői szerződést aláírta, hűtlenséget követett-e el Franciaországgal szemben? Nem. És a kaland vége elegendő métség számára. Azonban csakugyan túlságba vitte a figyelmességet és a hozzánemértést.

úgy parasztemberekből és parasztasszonyokból álló csoport buzgó és komoly arcával mély hatást tesz. Különösen meglep egy *muzsik*. Haja és szakála hófehér, arca napbarnított, homloka széles és mély ráncokkal fölhasogatott, szomorú, csillogó és révedező tekintetű aggastyán, igazi patriarcha-típus. Megáll Szent Sándor egyik ikonja előtt, forgatja a sapkáját csontos ujjai között és csak akkor hagyja abba egy-egy pillanatra a forgatást, mikor földig hajolva nagy keresztet vet a mellére. Ajkai halkán suttoznak valami végtelen imádságot, amely bizonyosan egészen más, mint azok, amelyeket ebben az órában Franciaország templomaiban elsuttognak; mert az imádság értelme fajok szerint más és más. És ha egy orosz lélek segítséget kér az Istentől, nem annyira az akarat és a cselekvés erejét várja tőle, mint inkább a szenvedés s a megnyugvás erényét. Ennek az aggastyánnak arca és viselkedése oly kifejező, hogy úgyszólván megszemélyesítése az orosz paraszt hazafiságának.

Este a Mária-színházba megyek, ahol Glinka: *Életünket a cárért* című darabját adják. A császári színházak igazgatója megkért engem, továbbá angol és japán kollégáimat, a belga és szerb követeket, hogy vegyünk részt az előadáson; mert tüntetésre készülnek a szövetségesek tiszteletére. Mielőtt a függöny föllebben, a zenekar eljátssza az orosz himnusz, a *Bozse Cárja Kranje-t*, amelyet Lvow herceg szerzett 1825-ben és amely hatalmasan áradó stílusával rendkívül fölemelő és áhítatos hatást kelt. Hányszor hallottam már! De még soha nem éreztem úgy, mint ma, hogy ennek a nemzeti éneknek a dallama mennyire Bach és Händel közvetlen hagyományában gyökeredzik. A közönség azért mégis hazafias áhítattal

hallgatja, aztán végeszakadatlan hurrázásban tör ki. Utána következik a *Marseillaise*, amelyet tomboló lelkesedéssel fogadnak. Aztán a *Rule Britannia*, amelyet ugyancsak meleg éljenzéssel köszöntenek. Megkérdem Buchanan-tól, aki a szomszéd páholyban ül, hogy miért játssza a zenekar a *Rule Britannia*-t, nem pedig a *God save the King-et*; azt feleli, hogy mivel ez az utóbbi azonos a porosz himnusszal, attól tartanak, hogy a közönség összetéveszti vele és megbotránkozik. Azután a japán himnusz következik, amelyet illendően megtapsolnak. Kiszámítom, hogy csupán kilenc év múlt el Mukden és Csuzima óta!... A *Brabançonne* első ütemeire őrzöngve tör ki a hála és a csodálat; mintha mindegyik ezt mondaná magában: „Hol lennénk, ha Belgium nem védekezett volna? ...” A szerb himnuszt hűvösebb, sőt túlságosan hűvös ünnepléssel fogadják: mintha sokan azt mondanák magukban: „A szerbek nélkül még most is béke volna!”

Végül is át kell szenvednünk az *Életünket a cáráért* című unalmas és lélektelen darabot, amely csupa hivatalos alattvalói hűség, teljesen divatjamúlt olaszos stílus. A közönséget mégis érdekli; mert Glinka drámája az orosz lélek legérzékenyebb idegszárait érinti.

Hétfő, 1914 szeptember 14.

A németek Franciaországban lassan hátrálnak észak felé. Úgy látszik, erős állásokat építettek ki az Aisne mentén. Ha sikerül megállítaniuk bennünket az állások előtt, a marnei győzelem nem lenne olyan döntő, amilyennek eleinte remélni lehetett; mert csupán az üldözés eredményein mutatkozik meg valamely győzelem jelentősége.

Tehát nem is lep meg az a távirat, amelyet ma

reggel kapok és amelyben Deleassé megbíz: tegyek újból lépéseket a császári kormánynál, hogy az orosz hadseregek fokozzák közvetlen offenzíváinkat Németország ellen; Bordeauxban csakugyan attól tartanak, hogy szövetségeseink viszonylag könnyű galíciai sikereik mámorában elhanyagolják a német frontot, hogy erőiket elsősorban a Bécs felé vezető út megnyitására összpontosítsák.

Még ma délelőtt elmegyek a hadügyminisztériumba és kifejtem Szuchomlinov tábornok előtt a francia kormány aggodalmait; ezt feleli rá:

— De hiszen Németország ellen közvetlen offenzívánk már augusztus 16-án megkezdődött és azóta minden erővel, a lehető legnagyobb terjedelemben folytatjuk!... Ön éppoly jól ismeri, mint én, keletporoszországi hadműveleteinket. Tulajdonképen mit tehetnénk ezen felül?

— Hány nap múlva lesznek a nyemeni és a narevi hadseregek abban a helyzetben, hogy újra megindulhatnak előre ?

— Ó! Nemsokára! Túlságos-keményen megszenvedtek. Sőt attól tartok, hogy kénytelenek lesznek tovább hátrálni ... De szigorú titoktartás pecsétje alatt közlöm önnel, hogy Miklós nagyherceg nagyterjedelmű hadműveletet tervez és készít elő a Visztulától nyugatra, Posen és Breslau irányában.

— Pompás!

— Nem titkolom ön előtt, hogy a hadművelet megszervezése hosszú időt vesz igénybe. Nem szabad többé semmit elhamarkodnunk ... Ne feledje, nagykövet úr, hogy mi a francia hadsereg tehermentesítésére eddig már 110.000 embert áldoztunk Soldaunál !

— Mi is meghoztuk volna ugyanezt az áldozatot az orosz hadsereg tehermentesítésére ... Azonban,

anélkül hogy kisebbíteni akarnám annak a szolgálatnak a gyakorlati fontosságát és erkölcsi értékét, amelyet önök nekünk tettek azon a bizonyos napon, legyen szabad fölhívnom a figyelmét arra, hogy nem a mi hibánk, ha Artamanov tábornok húsz versztnyire hátrált a balszárnny on, anélkül hogy értesítette volna a vezénylő tábornokot !

Rátérünk arra a kérdésre, amely látogatásom tulajdonképeni oka. Nyomatékosan kérek biztosítékot arra, hogy az orosz hadseregek nem fordulnak el a főcéltól, a németektől és nem engedik magukat eltéríttetni Bécs irányába:

— Nagyon jól tudom — jegyzem meg —, hogy a hadműveletek dolgában a legfőbb döntés a fővezért illeti, de épp olyan jól tudom, hogy Miklós nagyherceg mindig komolyan fontolóra veszi az ön nézeteit és tanácsait. Számítok tehát arra, hogy ön támogatni fogja kérésemet Ő császári Fenségenél.

Vastag szempillái alól rámszegezi kaján és ravasz tekintetét:

— Csakhogy még nem hagyhatjuk abba előnyomulásunkat Galíciában, ahol napról-napra fényes sikereket aratunk! Gondolja meg, hogy a hadjárat kezdete óta az osztrákok kétszázezer halottat vagy sebesültet, több mint 60.000 foglyot és 600 ágyút veszítettek!...

— Ön pedig, kegyelmes uram, gondoljon arra, hogy a németek 70 kilométernyire vannak Páris-tól! Mit szólna ön hozzá, ha 70 versztnyire volnának Petrogradtól, a feleúton Luga és Gaesina közt?... Különben én nem azt kérem öntől, hogy függesszék föl hadműveleteiket Galíciában, csak azt, hogy ne fejlesszék túlságosan nagyméretűvé és ne feledjék, hogy főcélunk a német haderők megsemmisítése.

Álnok mosolyra derül az arca:

— Ebben a tekintetben tökéletesen egyetértünk! ... Különben is, nagykövet úr, biztos vagyok benne, hogy ön és én, mi ketten mindig megfogjuk érteni egymást.

— Akkor tehát számíthatok arra, hogy táviratoz Miklós nagyhercegnek⁰?

— Jobb lesz, ha még ma este elküldöm hozzá egyik tisztemet.

Mielőtt távoznék, kérdést intézek a miniszter liez a legutóbbi keletporoszországi harcok eredménye felől. Azt feleli, hogy a küzdelem Tilsitnél, Gumbinnennél és Mycknél irtózatosan kemény volt: azonban az orosz hadsereg ki tudott bonyolódni a Mazuri-tavakból és ebben a pillanatban visszavonul Kovno felé.

— Eszerint — mondom én — egész Kelet-Poroszország elveszett!

— Igen.

— Mennyi az önök vesztesége?

— Nem tudom pontosan.

— Százezer ember?

— Körülbelül.

*

Kedd, 1914 szeptember 15.

Mivel nem bízom Szuchomlinov tábornokban és abban a mindenféle gyanús intrikában, amelynek ő az eszköze, ma délelőtt Szaszonov előtt újra szóba hozom a Németország elleni közvetlen offenzíva kérdését és arra kénem őt, hogy nevemben terjessze a cár elé.

— Nagyobb pontosság okáért írja meg ön maga azt a feleletet, amelyet Őfelségétől kapni szeretne.

Ekkor ezt a formulát fogalmazom: „Mihelyt a galíciai osztrák-magyar hadseregek ereje meg-

törlik, az orosz hadseregek Németország elleni közvetlen offenzívája erőteljesein megindul.”

— Helyes — mondja rá Szaszonov. — Azonnal írok öfelségének.

Este tizenegy órakor a cár értesít, hogy helyesli formulámat és hogy annak értelmében táviratozott Miklós nagyhercegnek.

*

Szerda, 1914 szeptember 16.

A marnei csata az Aisne-nél folytatódik, azzal a különbséggel, hogy a németek erős védőállásokban sáncolták el magukat és hogy ennek következtében a küzdelem állóharc jellegét ölti.

Az oroszok üldözik az osztrákokat Szandomir és Jaroszlav között.

A mozgósítás óta a kormány a birodalom egész területén megtiltotta az alkohol, a *vodka* eladását. A nagy reformot, amelyet az 1914 február 13-iki rendelet vezetett be és amelyért a cárt illeti meg az elismerés, tervszerűen és szigorúan hajtják végre, ami meglepő az orosz bürokrácia részéről. A reform hatásai az erőszakos bűntények csökkenésében és a munkateljesítmény érezhető növekedésében nyilvánulnak.

*

Csütörtök, 1914 szeptember 17.

Miklós nagyherceg kiáltványt intézett Ausztria-Magyarország népéhez, amelyben fölhívja őket, hogy rázzák le a Habsburg-igát és valósítsák meg végre nemzeti aspirációikat.

Egyidejűleg Szaszonov sürgeti a román kormányt, hogy foglalja el Erdélyt és az orosz csapatokkal együtt vegyen részt Bukovina elfoglalásában.

Szombat, 1914 szeptember 19.

Reims bombázása és a székesegyház elpusztítása Petrogradban élénk szenzációt kelt. Mindeddig még egyetlen hadiesemény sem sújtotta ezen a ponton az orosz nép képzeletét — ezt a túlzásra hajlamos, látványosságokra áhítózó, közömbös képzeletet, amely a valóság iránt úgyszólván vak, ha ez a valóság nem nyilvánul meg festői és színpadias jelenetekben, szenvedélyes és drámai látnivalókban.

*

Vasárnap, 1914 szeptember 20.

A cár szemleúton van a hadseregek frontján.

Rasputin rendszerint Vyrubovnél, a kis szrednyajai palotában találkozik a cárnéval. Tegnap magában a palotában fogadták a *sztárecet*, ahol majdnem két óra hosszat időzött.

*

Kedd, 1914 szeptember 22.

Ma reggel meglátogat egy francia úr, Robert Gauthiot, a párisi École des Haute-études tanára, aki egyenesen Pamirból jött, ahol néprajzi és nyelvészeti kiküldetésben volt.

Augusztus második hetében Chorog környékén éppen egy völgyet kutatott át, amely a Hindukus lejtőjén 4000 méter magasságban húzódik; tizenkét-napi járófölddel túlhaladta a legszélső orosz előőrsöt, amely Ferghana, az ókori Sogdiana határán őrködik. Augusztus 16-án egy benszülött, akit élelmiszerekért küldött erre az őrállomásra, hírül hozta neki, hogy Németország megüzente a háborút Oroszországnak és Franciaországnak. Azonnal útrakelt. Marghelánon, Szamarkandon, Tifliszen,

Moszkván át megállás nélkül érkezett Petrogradba.

Elbeszélem neki a két hónap óta egymásra torlódo események különös sorozatát. Hangoztatja előttem, hogy rendkívül türelmetlenül várja, hogy visszatérhessen Franciaországba és bevonulhasson népfölkelőezredéhez. Aztán a jövődöt találgatjuk; fölbecsüljük azt az óriási erőfeszítést, amelyet majd ki kell fejtenünk, hogy megsemmisítsük a német hatalmat, stb. Véleménye annál jobban érdekel, mivel több ízben és hosszú ideig tartózkodott Németországban; többek közt ezt mondja:

— Sokat érintkeztem a német szocialistákkal; jól ismerem tanításaikat és még jobban a szellemüket. Legyen meggyőződve, nagykövet úr, hogy minden erejükkel közre fognak működni a háború művében és úgy fognak működni megfeszített energiával, mint a legmegcsontosodottabb *junke-
rek* ... Különben magam is szocialista, magam is antimilitarista vagyok; láthatja, hogy ez nem gátol abban, hogy hazám védelmére siessek.

Üdvözlöm buzgóságáért, amellyel katonai kötelezettségét teljesíti és meghívom másnapra villásreggelire.

Távozása után elgondolkozom, hogy az imént a hazafiság ékesszóló bizonyosságának voltam a tanuja, amely minden ellenkező látszat ellenére lelkesíti a francia intellektuelleket.

Itt van ez is, aki Pamir mélyén, 4000 méter magasságban, a „világ tetején” értesül a háborúról. Egyedül van, magárahagyottan, nem befolyásolja az a fenséges felbuzdulás, amely Franciaországot magával ragadja. Mégsem habozik egy percre sem. Minden szocialista és pacifista elmélete, tudományos küldetésének érdeke, személyes érdeke azon-

nal háttérbe szorul a veszedelemben forgó Haza képe előtt. És segítségére siet.*

Kobovcov gróf volt miniszterelnök, akinek józan hazafiságát és ragyogó értelmét oly nagyra becsülöm, meglátogat a nagykövetségen.** Novgorod melletti birtokáról érkezik.

— Ön tudja — szólal meg —, hogy vérmérsékletemnél fogva nem vagyok hajlamos a cinizmusra. A háborúról kedvező a benyomásom; tulajdonképpen sohasem hittem, hogy Németország elleni küzdelmünk másképp is kezdődhetett volna. Verezéseket szenvedtünk; de a seregeink érintetlenek, a hangulatunk kitűnő. Néhány hónap múlva elég erősek leszünk arra, hogy eltiporjuk rettenetes ellenségünket...

Aztán azokról a föltételekről beszél, amelyeket rá kell kényszerít önünk Németországra, és nagy

* Robert Gauthiot 1916 szeptemberében negyvenéves korában belehalt a háborúban szerzett sebesülésébe. Elsőrangú nyelvész volt. Az indo-európai nyelvtudomány benne a Burnoufok és Darmesteterek ragyogó örökösét vesztette el.

** Kokovcov Nikolajevics Vladimir 1853 április 19-én született. Miután néhány évet töltött a börtönigazgatás szolgálatában, pénzügyi és államszámviteli kérdésekkel kezdett foglalkozni és ez szerezte meg számára 1890-ben a minisztérium közgazdasági osztályának al-államtitkári állását. Miután Witte grófnak jobbkeze lett, 1904 februárjában megkapta a pénzügyi tárcát, amelyről 1905 novemberében lemondott s amelyre 1906 májusában újból kinevezték. 1911 szeptember 24-én kinevezték miniszterelnökké s ebből a magas állásából 1914 február 12-én hirtelen távoznia keltett, Rasputinnak és klikkjének nyomása alatt, amely ellen volt bátorsága fölvenni a harcot. A cár sajnálattal bocsátotta el hűségese szolgáját, akinek a rátermettségét, egyenességét, önzetlenségét nagyrabecsülte; érdemei elismerésül a grófi címet adományozta neki.

heveséssel fejezi ki magát, ami meglep az ilyen, rendszerint megfontolt férfiú részéről:

— Ha üt a béke órája, kegyetleneknek kell lennünk ... *kegyetleneknek!* Egyébként erre a nemzeti érzés is kötelezni fog. Nem is képzelem, hogy *muzsikjaink* mennyire föl vannak háborodva Németország ellen.

— Ó! Ez aztán érdekes!... Ezt ön személyesen tapasztalta?

— Éppen csak tegnapelőtt. Elutazásom reggelén kint sétáltam a birtokomon. Észreveszek egy nagyon öreg parasztot, aki egyetlen fiát már régen elvesztette s akinek két unokája szolgál a hadseregben. Anélkül hogy kérdezném, magától kifejezést ad annak az aggodalmának, hogy nem folytatják a háborút a végletekig, nem tiporják le végérvényesen a német fajzatot, nem irtják ki gyökeresen az orosz földből a *nyemecek** dudváját. Megdicsérem, hogy ekkora hazafisággal törődik bele azokba a veszedelmekbe, amelyeknek két unokája, egyedüli támaszai, ki vannak téve. Ekkor így felel: „Ide hallgass, *barine!* Ha szerencsétlenségünkre nem verjük tönkre a *nyemeceket*, eljönnek egészen idáig; ők lesznek az urak az egész orosz földön. És aztán az eke elé fognak bennünket, téged is, engem is, igen, téged is!...” Hát így gondolkodnak a mi parasztjaink.

— Nagyon helyesen okoskodnak, legalább is jelképes értelemben.

*

Csütörtök, 1914 szeptember 24.

Beszélgetés Krivosein földművelésügyi miniszterrel, aki egyéni tekintélyével, tiszta értelmével, politikai szellemével II. Miklós korlátlan bizalmára és kegyére tett szert.

* A németek.

Tegnap hosszú tanácskozása volt a cárral, akit a legjobb hangulatban talált. A beszélgetés folyamán Őfelsége egyszerre csak megjegyezte:

— Késhegyig fogom folytatni a háborút. Minden segédforrásomat kimerítem, hogy tönkretegyem Németországot; ha kell, egészen a Volgáig visszavonulok.

Még ezt is mondta neki a cár:

— Vilmos császár, mikor ezt a háborút szabadjárára eresztette, rettenetes csapást mért a monarchikus elvre.

*

Szombat, 1914 szeptember 26.

Híven ahhoz az ígérethez, amelyet szeptember 15-én a cártól kaptam, az orosz hadsereg újra megkezdte az offenzívát Breslaun át Berlin irányában. Az előkészületek mind befejeződtek; sőt egy 120 osztályból álló lovashadtestet gyalogsági támogatással már előre is vetettek.

Erre vonatkozólag de Laguiche tábornok ezt írja Baranoviciből:

Határozott ígéretet kaptam arra, hogy nem engedik Bécs felé csalogatni magukat. Állíthatom, hogy ebben a tekintetben nincs egyetlen ellenkező hang sem, egyetlen hang sem, amely ne követelné az előnyomulást Berlin felé. Már nem az osztrák az ellenség; teljes hevükkel a németre vetik magukat, azzal a forró vággyal, hogy minél hamarabb megütközhesseken vele. Meghatottan látom, hogy a hadvezérek mennyi gonddal foglalkoznak a francia kívánságokkal és szándékokkal. Mindig azzal a gondossággal tesznek mindent, hogy megfeleljenek a Szövetség iránt támasztott várakozásunknak. Ez igen kellemesen érint.

Vasárnap, 1914 szeptember 27.

Carszkoje-Szelóban villásreggelizek B ... grófnőnél, akinek a nővére szoros összeköttetésben van Rasputinnal. Kérdést intézek hozzá a *sztarec* felől:

— Visszatérése óta gyakran meglátogatta a cárt és a cárnét?

— Nem nagyon gyakran. Az a benyomásom, hogy a Felsőgek ezidőszerint kissé mellőzik ... így például: Tegnapelőtt itt volt a szomszédságban a nővéremnél. Előttünk telefonált a palotába, s megkérdezte Vyubovné, hogy meglátogathatja-e estére a cárnét. Vyubovné azt feleli, hogy jobb lesz, ha vár néhány napot. Ez a felelet szem-melláthatólag bosszantotta s azonnal távozott, még hozzá búcsúzás nélkül... Azelőtt bizony nem kérdezte, hogy fölmehet-e a palotába, hanem egyenesen odament.

— Hogyan magyarázza szerencséjének ezt a hirtelen hanyatlását!

— Egyszerűen azzal a ténnyel, hogy a cárnó ki van szakítva régi mélabús merengéseiből. Reggeltől estig a kórházával, a műhelyével, a betegszállítónaként foglalkozik. Még sohasem volt ilyen jó színben.

— Igaz-e, hogy Rasputin azt mondta a cárnak, hogy ez a háború gyászosan végződik Oroszországra nézve és hogy azonnal végét kell vetni?

— Nem hiszem ... Júniusban, valamivel Chinia Gusszeva merénylete előtt Rasputin gyakran ismételte a cár előtt, hogy ne bízzék Franciaországban és közeledjék Németországhoz; ezzel egyébként csak azokat a mondatokat szajkózta, amelyeket az öreg Mescserszkij herceg nagynehezen a fejébe vert. De mióta visszatért Pokrovszkójából, egészen másképp beszél. Tegnapelőtt a tulajdon fülem hallatára mondta: „Örülök ennek a

háborúnak; két nagy nyavalyától szabadított meg bennünket: az alkoholizmustól és a németbarátságtól. Jaj a cárnak, ha abbahagyja a küzdelmet, mielőtt leteperte volna Németországot!”

— Bravó!... De vájjon a felségek előtt is így beszél? Körülbelül két héttel ezelőtt egészen másféle mondásait jelentették nekem.

— Lehet, hogy csakugyan mondott olyasmiket ... Rasputin nem politikus, akinek rendszere, programja van s aki minden körülmények között ahhoz igazodik. Tanulatlan, ösztönös, rajongó, fantaszta *muzsik*, csupa ellentmondás. Mivel azonban egyúttal nagyon ravasz is s mivel érzi, hogy helyzete a palotában megrendült, meglepetés volna számomra, ha nyíltan a háború ellen nyilatkoznék.

— Önt is megbabonázta?

— Engem?... Szó sincs róla!... Fizikailag undorodom tőle; a keze piszkos, a körmei feketék, a szakálla gondozatlan. Fúj!... Mégis, megvallom, tetszik nekem. A lendülete és a fantáziája rendkívüli. Sőt néha nagyon szépen beszél; megvan az az adománya, hogy képekben tud beszélni és mélységes érzéke van a misztikum iránt...

— Csakugyan olyan szépen tud beszélni?

— Igen, biztosíthatom, hogy bizonyos napokon nagyon eredeti és nagyon megragadó a beszédmodora. Fölváltva nyájas, veszekedő, erőszakos, vidám, képtelen, költői. És emellett nincs benne semmi nagyképűsködés. Sőt ellenkezőleg, hallatlanul szókimondó, megdöbbenően cinikus.

— Ön pompásan jellemzi.

— Feleljen őszintén! Akar vele megismerkedni?

— Határozottan nem! Túlságosan kompromittálna ez az ember. De kérem önt, tájékoztasson állandóan cselekedetei és mesterkedései feldl; mort nyugtalanít.

Hétfő, 1914 szeptember 28.

Elmesélem Szaszonovnak, amit tegnap B... grófnőtől hallottam Rasputin felől.

Nyomban összerándul az arca:

— Az Isten szerelméért, ne emlegesse előttem ezt az embert! Irtózom tőle ... Nem csupán kalandor és sarlatán: maga a megtestesült ördög, az Antikrisztus.

A *sztárec* körül annyi mende-monda keletkezett már, hogy hasznosnak tartom, ha föl jegyzek néhány hiteles tényt.

Rasputin Grigorij 1871-ben született a nyomorúságos Pokrovszkoje faluban, Nyugat-Szibéria határán, Tyumen és Tobolszk között. Az apja közönséges *muzsik* volt, részeges, tolvaj és kerítő; Novij Efim volt a neve. A Rasputin melléknév, amelyet a fiatal Grigorij nemsokára a cimboráitól kapott, jellemző életének erre a szakára és prófétai jelentőségű a jövőjére. A paraszti tájszólásnak egyik kifejezése ez, amely a *rasputnik* szóból származik s annyit jelent, mint „züllött”, „kéjenc”, „leányrabló”. Grigorij, akit a családfők gyakran elvertek, sőt az *iszpravnik* parancsára nyilvánosan is megkorbácsoltak, egy napon hirtelen megtért. Egy pap, akit kocsin vitt a verchoturjei kolostorba, a lelkére beszélt és egyszerre fölébresztette misztikus ösztöneit. Azonban vérmes temperamentuma, forró érzékisége és képzeletének féktelen vakmerősége hanmroisian a flagellánsok, a *chlisztij* szemérmetlen szektájába sodorta.

A rengeteg szekta közül, amelyek többé-kevésbé elváltak a hivatalos egyháztól s amelyekben oly furcsán nyilvánul az orosz nép erkölcsi fegyelmezetlensége, misztikus rajongása, vonzódása a megmiagyarazhatatlanhoz, a szélsőséghez, az abszolúthoz, a *chlisztij* szertartásai különösségével és érzékiségével válik ki. Nagyjobb rész Kazán, Szim-

birszk, Szaratov, Ufa, Orenburg, Tobolszk vidékén laknak; számukat körülbelül százhúszezerre becsülik. Látszólag a legmagasabbrendű lelkiiség hatja át tanaikat, mert nem kisebb célt tűznek maguk elé, mint hogy közvetlenül érintkezzenek Istennel, magukba ömlesszék az Igét és megtestesítsék Krisztust; azonban ennek a mennyei egybeolvadásnak elérésére minden néven nevezendő testi tombolásban örvöngenek. A hívők, férfiak és nők, éjszaka gyűlnek össze néha valamely *iszbá*-ban, néha valamely erdő tisztásán. Ott Istenhez fohászkodnak, himnuszokat énekelnek, dalokat zengenek s egyre fokozódó szilaj gyorsasággal körben táncolnak. A tánckar vezetője megkorbácsolja azokat, akiknek az ereje hanyatlik. Szédületükben hamarosan a földre omlanak, révületben vagy vonaglásokban. És ekkor a párok megtelnek és megmámorosodnak „az istenség beáramlásától” és eszeveszetten egybefonódnak. A szertartás kicsapongó, fajtalan, vérfertőző szörnyű jelenetekben ér véget.

Rasputyint duzzadó ereje predesztinálta az „isteni beáramlás” befogadására. Az éjjeli *radenjë-ken* véghezvitt hőstettei hamarosan népszerűséget szereztek számára. Egyidejűleg misztikus adományai is kifejlődtek. Járt-kelt a falvakon át, evangéliumi beszédeket tartott, példázatokot mondogatott. Lassan-lassan jövődölésekkel, ördögűzésekkel, ráolvasásokkal próbálkozott; sőt azzal is dicsekedett, hogy csodákat művel. Száz versznyi körzetben Tobolszk körül senki sem kétkedett szentségében. Mégis ebben az időben összetűzései voltak az igazságszolgáltatással bizonyos túlságosan zajos félrelépései miatt: meg is járta volna, ha az egyházi tekintélyek már ekkor neon vették volna pártfogásukba.

1904-ben jámbor híre és erényeinek illata el-

jutott Pétervárra. Kronstadti János atya, a híres vizionárius, aki vigasztalta és megszentelte III. Sándor halálküzdelmét, meg akart ismerkedni az ifjú szibériai prófétával; fogadta őt a Nevszkij-Szent-Sándor kolostorban és bizonyos kétségtelen jelekből örömmel állapította meg, hogy az Isten választottja. Rasputin, miután így feltűnt a fővárosban, visszament Pokrovszkojéba. De ettől a naptól fogva életének látóhatára kiszélesedett. Összeköttetésbe lépett egy sereg többé-kevésbé mámoros, többé-kevésbé szemfényvesztő, többé-kevésbé zavarosfejű pappal, amilyen százával akad az orosz klérus mélységeiben. Ekkoriban választotta cimborájául Heliodorosz atyát, ezt a gonosz és nagyszájú, fajtalan és csodatévő barátot, a liberálisok és zsidók elkeseredett ellenségét, akit imádott a csöcselék, aki később a carycini kolostorban föllázadt és reakciós fanatizmusának szilajságával rettegésben tartotta a Szent-Szindust. Grigorij hamarosan nem érte be a muzsikok és a pópák társaságával; most már főpapok és egyházfejedelmek, püspökök és archimandriták társaságában látták komolyan sétálni, akik, mint Kroiistadi János, egyhangúlag elismerték benne „az isteni szikrát”. Eközben szakadatlanul vissza kellett vernie az ördög támadásait és ebben gyakran elbukott. Carycinben megbecstelenített egy apácát, akiből az ördögöt akarta kiűzni. Kazánban júniusi fényes nappal részegen jött ki egy nyilvános házból és meztelen leányt hajtott maga előtt, akit derékövével korbácsolt, ami szörnyen megbotránkoztatta a várost. Tobolszkban elcsábította egy mérnöknek igen jámbor feleségét, L.-nét s annyira megsédítette, hogy az asszony mindenfelé kikiabálta szerelmét és eldicsekedett gyalázatával: ez az asszony avatta be őt a nagyvilági nők szemenszedett kéjgeléseibe.

E szakadatlanul ismétlődő hőstettek révén szent-ségének híre napról-napra növekedett. Az utcákon, amerre ment, térdre borultak előtte; csókolgatták a kezét; megérintették a kaftánja szegélyét; így beszéltek hozzá: „Krisztusunk, Üdvözítőnk, imádkozzál értünk, szegény bűnösökért! Isten meghallgat téged!...” így felelt nekik: „Az Atya, Fiú és Szentlélek nevében megáldalak benneteket, testvérekéim. Bízhatok! Krisztus nem-sokára visszatér. Legyetek türelemmel, emlékezzetek kinszenvedésére! Az ő szeretetéért gyötörjétek testeteket!...”

1905-ben Theophanes archimandrita, a pétervári teológiai Akadémia igazgatója, a páratlanul jámbor főpap, a cárné gyóntatója, arra a szerencsétlen gondolatra jutott, hogy meghívja magához Rasputint, hogy közlőrl megfigyelje a kegyelem csodálatos hatásait ebben az ártatlan lélekben, amelyet a démoni hatalmak oly kegyetlenül meggyötörtek. Meghatotta őszinte ájtatossága, bevezette és bemutatta jámbor híveinek társaságában, amely sok lelket számlált. Élükön egy nagyon befolyásos csoport állt; Nikolajevics Miklós nagyherceg, akkoriban a császári testőrség parancsnoka, ma az orosz seregek fővezére, öccse, Péter nagyherceg, továbbá feleségeik, Anasztázia és Milica nagyhercegnők, a montenegrói király leányai. Grigorij pusztá megjelenésével elkábította és megigézta ezt a henye, hiszékeny társaságot, amely a theurgia, az okkultizmus és a nekromantia legképtelenebb hókuszpókuszaiba merült. Valamennyi misztikus társaságban csak úgy kapkodtak a szibériai prófétán, a *Bozsij csellovjek-en*, „az Isten emberén”.

Különösen a montenegrói nagyhercegnők tűntek ki túlhajtott csodálatukkal. Már 1900-ban ők hozták az orosz udvarhoz Philippe mágust Lyon-

ból. Ők mutatták be Rasputint a cárnak és a cárnénak 1907 nyarán.

A felségek azonban még az utolsó pillanatban is, mielőtt kihallgatáson fogadták volna, aggodalmaskodtak. Tanácsot kértek Theophanes archimandritától, aki tökéletesen megnyugtatta őket: „Efimovics Grigorij — mondta nekik — egyszerű paraszt. Felségteknek hasznukra válik, ha meghallgatják, mert az orosz föld hangja szólal meg ajkán ... Tudom, mi mindent rónak föl neki ... ismerem bűneit: megszámlálhatatlanul sok van és legtöbbször förtelmesek. De a bűnbánatnak akkora ereje s a mennyei irgalmasságba vetett oly őszinte hit lakozik benne, hogy szinte jót mérnék állni örök üdvösségéért. Minden bűnbánata után olyam tiszta, mint a gyermek, akit épp az imént öntöttek le a keresztvízzel. Az Isten nyilván különös szeretetével tünteti ki...”

Rasputin, mióta bejutott a palotába, rendkívüli befolyásra tett szert a cárnál és cárnénál. Oktatta, elkápráztatta, leigázta őket: valóságos varázslat volt ez. Nem mintha hízelgett volna nekik. Ellenkezőleg. Első naptól fogva keményen bánt velük, vakmerő és cikornyátlan bizalmaskodással, durva és színes bőbeszédűséggel s ebben az uralkodópár, amely jóllakott a hízelkedésekkel, torkig telt a bókokkal, végre „az orosz föld hangját” vélte fölismerni. Hamarosan barátja lett Vyrubovnének, a cárné elválhatatlan barátnőjének s ez beavatta őt a cári pár és a birodalom minden titkába.

Természetes, hogy az udvar valamennyi cselészövője, az állások, címek, javadalmazások valamennyi hajszolója kereste a támogatását. A Kirocsnája-n és később az Angliszkij Proszpekt-en lévő szerény lakását éjjel-nappal ostromolták a folyamodók, tábornokok és főméltóságok, püspökök és archimandriták, képviselők és szenátorok,

szárnysegédek és kamarások, udvarhölgyek és nagyvilági nők: szakadatlan felvonulás volt ez. Ha nem tartózkodott a felségeknél vagy a montenegrói nagyhercegnőknél, akkor főképen D.-nénél lehetett vele találkozni, aki az Angliszkij Proszpekten lévő szalonjában maga köré gyűjtötte a világi és egyházi főhatalom hivatalos képviselőit. Az egyházi főméltóságok szívesen gyűltek össze nála: jelenlétében tárgyalták meg az előléptetéseket az egyházi hierarchiában, a kinevezéseiket a Szent-Szinódusba, a dogma, a fegyelem és a szertartás legsúlyosabb kérdéseit. Mindenkitől elismert erkölcsi tekintélye értékes segítség volt számára. D.-nének gyakran voltak mennyei látomásai. Egy este, egy spiritiszta-ülés alatt, megjelent előtte szarovi Szent Szerafim, akit 1903-ban avattak szentté. Fején ragyogó fénykoszorúval így szólt hozzá: „Nagy próféta van köztetek. Az a küldetése, hogy fölfedje a cár előtt a Gondviselés akaratát és a dicsőség útjain vezesse őt”. Azonnal megértette, hogy a jelenés Rasputinra célzott. A cárt mélyen megdöbbenette ez a jóslat; mert mint az Egyház legfőbb védőjének döntő szerepe volt boldog Szerafim szenttéavatásában és megkülönböztetett tiszteletet tanúsított iránta.

Easputinnak föllépésekor pártfogói közé tartozott még egy furcsa ember, Badmajev, a kuruzsló. Ez Transzbajkáliából való szibériai, mongol-burját. Semmiféle egyetemi oklevele nincs, mégis orvosi gyakorlatot folytat, mégpedig nem titokban, hanem egészen nyíltan, — egyébként különös, hermetikus és boszorkánysággal kevert orvosi tudomány ez.

Mikor 1906-ban megismerkedett Rasputinnal, éppen valami nagy kellemetlensége volt, ami néha a legtisztességesebb emberekkel is megesik. A japán háború vége felé egyik magasrangú be-

tege azzal mutatta ki iránta háláját, hogy politikai megbízatással elküldte Kínai Mongolország örökös főnökeihez. Hogy támogatásukat, megnyerje, az volt a megbízatása, hogy kiosszon köztük kétszázezer rubelt. Mikor Urgából visszatért, jelentésben számolt be útjának fényes eredményeiről és ennek az iratának alapján elhalmozták szerencsekívánatokkal. De nemsokára rájöttek, hogy a kétszázezer rubelt elsikkasztotta. Az eset már-már rosszra fordult, amikor magasrangú betegének közbelépése mindent rendbehozott. A kuruzsló tehát nyugodt lelkiismerettel újra hozzáfogott kabbalisztikus mesterkedéseihez. Még sohasem tódultak a Litejnin lévő rendelőjébe olyan tömegben a betegek. Az a hír terjedt el róla, hogy Mongolországból mindenféle gyógyfűveket és mágikus recepteket hozott, amelyeket nagynehezen szerzett meg a tibeti varázslóktól. Badmajev, tudatlanságában és ihletében bizakodva, habozás nélkül kezeli a legsúlyosabb eseteket, amelyek az orvostudomány előtt is a legrejtélyesebbek. Különös kedvteléssel foglalkozik az idegbetegségekkel, az elmebajokkal és a női szervezet bomlasztó zavarai-val. Titkos gyógyszerkönyvet állított össze. Maga készíti furcsa nevű és összetételű orvosságait. Veszedelmes kereskedést űz narkotikumokkal, kábító, érzéstelenítő, vértisztító, izgatószerekkel; elnevezte őket *Tibeti Elixir-nek*, *Nirvritli Por-nak*, *Asókavirág-nak*, *Nyen-Csen Balzsam-nak*, *Fekete Lótusz-kivonat-nak* stb. Valójában pedig” gyógyszereinek alkotórészeit egy gyógyszerész cimborájánál szerezte be. A Felsőgek több ízben hívták a cárevicshez, mikor a rendes orvosok tehetetleneknek bizonyultak a gyermek vérömlési rohamainak a megszüntetésére. Itt ismerkedett meg Rasputinnal. A két sarlatán azon nyomban megértette egymást és szövetkezett.

De idő múltán a főváros józanabb körei fölháborodtak azokon a botrányos mende-mondákon, amelyeket a pokrovszkojei *sztarec* felől terjesztettek. Sűrű látogatásai a császári palotában, az a bizonyosság, hogy szerepe volt a legfelsőbb úr önkényes vagy szerencsétlen elhatározásaiban, hangjának kihívó szemtelensége, szemérmetlenül cinikus erkölcstelensége végül is mindenfelé hangos felháborodást keltett. Az újságok a szigorú cenzúra ellenére is szellőztették a szibériai csodatévő aljasságait, azonban sohasem merték belekeverni a Felségek személyét; de a közönség félszavakból is értett. Az „Isten embere” érezte, hogy jó lesz bizonyos időre eltűnnie. 1911 márciusában fogta a zarándokbotot és elment Jeruzsálembe. Ez a váratlan elhatározás rajongóit szomorúsággal és csodálattal töltötte el: csak egy szentnek a lelke felelhet így a gonoszok bántalmaira! A nyarait azután Carycinben töltötte kitűnő barátjánál és cinkosánál, Heliodorosz szerzetesnél.

Közben a cárné folytonosan írt és táviratozott neki. Ősszel kijelentette, hogy sokáig már nem bírja ki távollétét. Különben mióta távozni engedték a *sztarec-et*, a cárevics vérömlései sokkal gyakoribbakká lettek. Ha ez a gyermek meghal!... Az anyának nem volt többé egyetlen nyugodt napja sem: szüntelenül idegrohamok, benu-lások, ájulások kínozták. A cár, aki szerette feleségét és imádta fiát, a leggyötrelmesebb napokat élte.

Rasputin november elején visszatért Pétervárra. És azon nyomban újra kezdődtek a fajtalankodások, az orgiák. De hívei körében már bizonyos nézeteltérések jelentkeztek: egyesek úgy vélték, hogy túlságosan kicsapongó és szégyent hoz rájuk; másokat nyugtalanított, hogy egyre jobban befurakodik az Egyház és az Állam ügyeibe. Kü-

lönösen az egyházi világ forrongott még mindig egy szégyenletes kinevezés miatt, amelyet ő csikart ki a gyenge cártól; Grigorij a tobolszki püspökséget egy gyermekkori barátja, egy tanulatlan, fajtalan és részeges paraszt, Barnabás atya számára szerezte meg. Ugyanekkor hire ment, hogy a Szent-Szinódus főprokurátora rendeletet kapott, hogy szentelje pappá Rasputint. Ezúttal kitört a botrány. December 29-én Hermogenes szaratovi püspök, Heliodorosz barát és néhány pap cívódásba keveredett a *sztarec-cel*. Sértegették, ide-oda lökdöstek s közben mindennek elmondták: „Gyalázatos!... Szentségtörő!... Fajtalan!... Büdös dög!... Ördög viperája!...” Végül arcuköpték. Grigorij eleinte elvesztette a lélekjelenlétét, mert a falhoz szorították, aztán szidalmak áradatával próbált visszavágni. Ekkor az óriástermetű Hermogenes püspök hatalmas ütésekkel mért a koponyájára püspöki keresztyével és ráordított: „Térdre, nyomorult!... Térdre a szent ikonok előtt!... Kérd az Istent, hogy bocsássa meg szennyessé gyalázatosságaidat! Esküdj meg, hogy nem merészeled többé piszkos személyekkel bemocskolni szeretett cáruk palotáját!...” Rasputin reszketett félelmében, vérzett az orra, a mellét verte, imádságokat dadogott és esküdözött, hogy soha többé nem mutatkozik a cár előtt. Végre az átkozódások és köpések újabb záporában távozott.

Alighogy ebből a csapdából kimenekült, Carszkoje-Szelóba sietett. Nem kellett sokáig várnia a bosszú gyönyöreire. Néhány nap múlva a főprokurátor határozott fölszólítására a Szent-Szinódus Hermogenes püspököt megfosztotta püspöki székétől és Litvániába száműzte a chiroviciji kolostorba. Heliodorosz barátot letartóztat-

ták a csendőrök s börtönbe vetették a Vladimir melletti floriscsevoi vezeklőzárdában.

A rendőrség eleinte sehogy sem tudta elfojtani ezt a botrányt. Gucskov, az októbrista párt vezére fölszólalt a Dumában és burkolt szavakban kifogásolta Rasputin és az udvar viszonyát. Moszkvában, a birodalom vallási és erkölcsi fővárosában, az ortodox szlávizmus leghivatottabb, legtekintélyesebb képviselői, Cherematjev gróf, Szamarin, Novoszilov, Druzsinin, Vasz necov nyilvánosan tiltakoztak a Szent-Szinódus szolgálalkúsága ellen; annyira mentek, hogy nemzeti zsinat összehívását követelték az Egyház megreformálására. Maga Theophanes archimandritá, aki végre tisztában volt az „Isten emberével” és nem tudta megbocsátani magának, hogy ő vezette be az udvarhoz; felháborodottan emelt szót ellene. Bár a cárné gyóntatója volt, a Szent-Szinódus ítélete nyomban ezután Tauriszba száműzte.

Ekkoriban Kokovcov volt a miniszterelnök, aki egyúttal a pénzügyi tárcát is betöltötte. Jellemes és bátor férfi létére minden lehetőt elkövetett, hogy meggyőzze urát a *sztarec* hitványságáról. 1912 március elsején könyörögve kérte a cárt, hatalmazza föl, hogy visszaküldhesse Grigorijt a szülőfalujába: — „Ez az ember visszaél Felséged bizalmával. Sarlatán és semmirekellő, mégpedig a legrosszabb fajtából. A közvélemény föl van háborodva ellene. Az újságok...” A cár fitymáló mosollyal a szavába vágott a miniszterének: — „Ön törődik az újságokkal?” — „Igen, sire, ha uralkodómat és az uralkodóház tekintélyét támadják. Mostanában pedig éppen a leghűségesebb újságok hangoztatják a legszigorúbb kritikát...” A cár unott arccal megint a szavába vágott: „Ezek a kritikák alaptalanok Alig ismerem Rasputint”. Kokovcov habozott, hogy folytassa-e; mégis csak

tovább makacskodott: „Sire, az uralkodóház, az ön örököse nevében könyörgök, engedje meg, hogy foganatosíthassam a szükséges intézkedéseket, hogy Rasputin visszamenjen a falujába és soha többé ne térjen vissza”. A cár hidegen ezt felelte:

— „Majd én magam megmondom neki, hogy távozzék és ne jöjjön vissza többé.” — „Úgy tekinthetem-e ezt, mint Felséged döntését?” — „Igen, ez a döntésem”. Aztán az órára pillantott, amely félelyet mutatott s kezét nyújtott Kokovcovnak:

— „Viszontlátásra, Nikolajevics Vladimir, nem tartóztatom tovább.”

Rasputin még aznap délután négy órakor felhívta telefonon Kokovcov benső barátját, D... szenátort és kihívó hangon ráförmedt: — „Barátod, a miniszterelnök, ma délelőtt megpróbálta megrémíteni *Papkát*. Minden elképzelhető rosszat elmondott neki rólam; de ennek nem volt semmi eredménye. *Papka* és *Mamka* továbbra is szeret engem. Ezt megtelefonálhatod nevemben Nikola-jevics Vladimirnek”.

A rákövetkező május 6-án Livádiában valamennyi miniszter egybegyűlt díszegyenruhában, a cári palotában, hogy bemutassák hódolatukat a cárnénak, aki nevenapját ünnepelte. Mikor Alexandra Feodorovna elment Kokovcov előtt, hátat fordított neki.

Néhány nappal az ünnepség előtt ia *sztarec* Tobolszkba utazott; így nem parancsra, hanem egészen a maga jószántából távozott, hogy utánanézzon, mi történik pokrovszkojei kis birtokán. Mikor elbúcsúzott a Felségektől, vad arccal, félelmetes hangon ezt mondta: — „Tudom, hogy a gonoszok áskálódnak ellenem. Ne hallgassatok rájuk! Ha elpártoltok tőlem, félesztendő leforgása alatt elvesztitek fiatokat és koronátokat”. A cárné fölkiáltott: — „Hogyan pártolnánk el tőled?” Hát

nem te vagy a mi egyetlen pártfogónk, a mi legjobb barátunk?” És letérdelt előtte s az áldását kérte.

Október havában a cári család Szpalában, Lengyelországban nyaralt, ahol a cár szívesen vadászgatott a remek krolovai erdőben.

Egy napon az ifjú trónörökös-nagyherceg, aki csónakázásból tért vissza a tóról, ügyetlenül ugrott a partra és a csónak bordájában megütötte csípőjét. A zúzódás eleinte egészen fölületesnek és ártalmatlannak látszott. De két héttel később, október 16-án, daganat mutatkozott a lágyék hajlatában; a comb megduzzadt; aztán a hőmérséklet hirtelen emelkedett. A nyomban odahívott Feodorov, Derevenko és Rauchiuss doktorok vérdaganatot, hematómát, állapítottak meg, amely fertőzést kapott. Azonnal meg kellett volna operálni, ha a gyermek hemophilias hajlamossága miatt nem lett volna tilos minden sebészi beavatkozás.*

* A hemophilia az emberrel veleszületett, mag lehetően ritka és sajátos lefolyású betegség: az elkorcsosodás jelének szokták tekinteni. Jellemző tünete a vér elváltozása, amely többé-kevésbé elveszti megalvadási képességét. Ennek gyakori és sokszor csillapíthatatlan véromlések a következményei. A legkisebb traumatizmus, mint például orrvérzés, jelentéktelen ütődés, sérülés vagy akár a legcsekélyebb baleset, mint például köhögési roham, elhibázott lépés, elegendő arra, hogy erős vérömlést idézzon elő. Az esetek legtöbbszörében a vérömlés a test belsejében következik be: átítatja a szöveteket; elárasztja az ízületeket, a belső szerveket. A rendes vérzésselállító gyógyító-eljárások nem tudják megszüntetni a bajt; a fiziológiai széruminjekciók néha hatékonyak. A hemophiliasak kétharmadrésze tízenegyes kora előtt meghal; csak nagyon kevesen élnek túl huszadik évüket. Átöröklési tekintetben a hemophilia különös sajátosságot mutat: a hajlamosság csupán hímnemű és csupán egészséges anyáktól származó utódokra öröklődik át.

Közben a hőmérséklet óráról-óra emelkedett; október 21-én felszökött 39.8-ra. A szülők többé nem hagyták el a betegszobát, mert az orvosok nem titkolták rendkívül nagy aggodalmukat. A szpalai templomban a pópák éjjel-nappal föl váltva imádkoztak. Egyúttal a cár rendeletére ünnepélyes istentiszteletet tartottak Moszkvában, az Iverszkája Szűz Anya csodatévő ikonja előtt. És Szentpétervár népe reggeltől estig tódult a kazáni Miasszonyunk templomába.

22-én reggel a cárné első ízben jött le a szalonba, ahol együtt volt Nariskin ezredes szolgálattévő szárnysegéd, Obolenszkij Erzsébet hercegnő szolgálattévő udvarhölgy, Szaszonov, aki jelentéstételre jött a cárhoz, Wjelopolszki László gróf, a lengyelországi császári vadászatok vezetője. Alexandra Feodorovna sápadt volt, lesóványodott, de azért mosolygott. A hozzáintézett aggodalmaskodó kérdésekre nyugodt hangon ezt felelte: „Az orvosok még nem konstatálnak semmi javulást; de én személy szerint már nem nyugtalankodom. Ma éjjel táviratot kaptam Grigorij atyától, amely teljesen megnyugtató.” Mikor könyörögtek neki, hogy beszéljen világosabban, szóroi-szóra elmondta a táviratot: *Isten látta könnyeidet és hallotta imádásaidat. Ne csüggedj! Fiad élni fog.*

Másnap, 23-án, a beteg hőmérséklete 38.9-re süllyedt. Két nappal később a lágyék daganata föl szívódott. A cárevics meg volt mentve.

Az 1913. év folyamán néhányan újból vállalkoztak arra, hogy fölnyitják a cár és cárné szemeit a *sztarec* viselkedése és erkölcsi elvetemedettsége dolgában.

Az első volt köztük Mária Feodorovna özvegy eárné, aztán a eárné nővére: a tiszta és nemes Erzsébet Feodorovna nagyhercegnő. És még hányan! De a Felségek mindezekkel a figyelmez-

tetésekkel, mindezekkel a korholásokkal mindig ugyanazt a nyugodt feleletet szegezték szembe: „Ez mind rágalom. Különb is a szenteket mindig rágalmazták.”

Azokban a vallásos szólamokban, amelyekbe Rasputin rendszerint beburkolja fajtalanságát, szüntelenül fölbukkan egy gondolat: „Csupán a bűnbánat révén munkálhatjuk üdvösségünket. Tehát vétkeznünk kell, hogy alkalmunk legyen a bűnbánatra. Ezért ha Isten kísértést bocsát ránk, engednünk kell neki, hogy így megszerezzük a gyümölcsöző bűnbánat előzetes és szükséges föltételét... Különb is az élet és igazság első szava, amelyet Krisztus az embereknek hozott, nemde ez: *Tartsatok bűnbánatot?** De hogyan tartsunk bűnbánatot, ha előbb nem vétkeztünk? ...”

Közvetlen hangú szentbeszédei tele vannak szellemes fejtegetésekkel a könnyek bűnbocsátó erejéről és a bűnbánat megváltó erényéről. Egyik érve, amelyre mindig szívesen visszatér és amely a legnagyobb hatást gyakorolja női hívőinek seregére, a következő: „Legtöbbször nem a bűntől való irtózás tart vissza bennünket attól, hogy engedjünk a kísértésnek; mert elvégre is ha csakugyan irtóznánk a bűntől, nem támadna bennünk kísértés, hogy elkövessük. Vájjon megkívánja-e az ember valaha is az olyan ételt, amelytől undorodik? Nem; az a megpróbáltatás állít meg és riaszt vissza bennünket, amellyel a bűnbánat kevélységünkre lesújt. A tökéletes bűnbánat föltétlen alázatosságot foglal magában. Márpedig mi nem akarunk megalázkodni, még Isten előtt sem. íme, ez a titka annak, hogy ellentállunk a kísértésnek. Azonban a Felséges Bíró ez nem téveszti meg! És ha ott leszünk a Jozafát völgyében, ő majd ala-

* *Poenitentiam agite!* (Máté IV. 17.)

posan emléünkbe idézi az üdvösségnek azokat az alkalmait, amelyeket följánlott nekünk s amelyeket mi visszautasítottunk ...”

Ezeket a szofizmákat időszámításunk második századában már vallotta egy frígiai szekta. Montanus, a főeretnek, élvezettel magyarázgatta ezeket Laodikea szépeinek és gyakorlatilag ugyanazokat a következtetéseket vonta le belőlük, mint Rasputin.

Ha a *sztárec* tevékenysége a fajtalankodás és a miszticizmus területére szorítkoznék, akkor számomra ő csupán a pszichológiai vagy fiziológiai tanulmány többé-kevésbé érdekes tárgya volna.

Csakhogy ez a tudatlan paraszt a dolgok erejénél fogva politikai eszközzé vált. A befolyásos személyeknek egész serege csoportosult körülötte, akik sorsukat összekapcsolták az övével.

A legtekintélyesebb köztük Scseglovitov igazságügyminiszter, a birodalmi gyűlés szélsőjobboldalának vezére; eleveneszű, könnyed és csípőszavú ember, aki nagy számítással és ügyességgel igyekszik megvalósítani eszméit; különben ő még nem régi hívője a rasputinizmusnak. Majdnem épp ilyen befolyásos Maklakov Miklós, belügyminiszter, akinek szeretetreméltó engedékenységet becsülik a Felségek. Aztán következik Szabler, a Szent-Szinódus főprokurátora, hitvány és szolgai jellem; az ő révén a *sztarec* úgyszólván kezében tartja az egész püspöki kart és az összes egyházi főméltóságokat. Közvetlenül utána említhetem Dobrovolszkijt, a szenátus császári főbiztosát, aztán Stürmer birodalmi gyűlési képviselőt, továbbá Wojejkov tábornokot, a cári paloták parancsnokát, a cár személye körüli miniszter vejét. Végül megnevezhetem Bjeleckijt, a rendkívül vakmerő és rendkívül ravasz rendőrfőnököt. Könnyen el-

képzeltük, mily roppant hatalmat képvisel az efféle „befolyásos emberek szövetsége az olyan autokrata és központosított államban, mint Oroszország.

E klikk átkos tevékenységének ellensúlyozására csupán egy személyt látok a Felsegek környezetében, Orlov Vladimir herceget, a volt párisi nagykövet fiát, Őfelsége katonai irodájának főnökét. Világosfejű, önérzetes ember létére, aki lelke mélyéből híve a cárnak, az első naptól fogva Kasputin ellen nyilatkozott és fáradhatatlanul küzd ellene. Ezzel természetesen magára vonja a cárné és Vyruhovné ellenséges indulatát.

*

Szerda, 1914 szeptember 30.

A galíciai Kárpátokban az osztrák-magyarok elkeseredetten védelmezik Erdély kapuját, az Uzsoki-szorost.

Kelet-Poroszország keleti részén a németek óriási erőfeszítéseket tesznek, hogy átkeljenek a Nyemen-folyón, Kovno és Grodno közt, ugyanazonkon a pontokon, ahol a Nagy Hadsereg 1812 június 25-én átkelt.

*

Csütörtök, 1914 október 1.

A török kormány, hivatkozással arra, hogy angol-francia hajóraj jelent meg a Dardanellák bejáratánál, elzárta a szorosokat. Ez roppant hátrányos Oroszországra, mert nem marad más tengeri útja, mint Vladivosztok és Archangelszk. Azt is tekintetbe kell vennünk, hogy Vladivosztok 10.500 kilométernyire van Petrogradtól és hogy az archangelszki kikötőt maholnap elzárja a jég, egészen május végéig.

A Szorosok elzárása annyival is súlyosabb, mert

egy idő óta Moszkvából, Kievből, Charkovból olyan értesítéseket kapok, hogy újra éled a régi bizánci álom. „Ennek a háborúnak semmi értelme sem volna a mi szempontunkból, ha nem szereznék meg nekünk Konstantinápolyt és a Szorosokat... Carigradnak a miénknek kell lennie, csak a miénknek ... A mi történelmi hivatásunk, szent kötelességünk az, hogy újra odatűzzük a *pravoszlávia* keresztyét, az ortodox hit keresztyét az Aja-Szófia kupolájára... Oroszország nem volna a választott nemzet, ha nem állna bosszút végre a keresztyenség százados szégyenéért...” íme, ilyesmiket hangoztatnak és hirdetnek politikai, vallási, egyetemi körökben s még inkább az orosz lélek homályos mélységeiben.

*

Péntek, 1914 október 2.

Erzsébet Feodorovna nagyhercegnő, a cárné nővére és Szergej nagyherceg özvegye különös teremtés, akinek egész élete a talányok valóságos sorozata.

Darmstadtban született, 1864 november elsején; tűneményes szépség volt, mikor húszéves korában feleségül ment II. Sándor cár negyedik fiához.

Emlékszem, hogy néhány évvel később, 1891 körül együtt voltam vele Parisban egy ebéden. Még most is magam előtt látom: magas, karcsú termet, tiszta, ártatlan, mély szemek, lágyvonalú száj, finom arc, egyenes és szép metszésű orr, minden vonala harmonikus és tiszta, járása és mozdulatai csupa igéző ritmus, társalgása elárulja természetes és komoly női eszességet és tartózkodó szelídséget.

Ez időtől fogva valami titokzatosság lengte körül. Az emberek sehogy sem értették házasságának bizonyos furcsaságait.

Alexandrovics Szergej magastermetű, karcsú,

de kellemetlen arcú, szúrós tekintetű, színtelen szemöldökű férfiú volt. Lelkileg nyers, zsarnoki jellem, korlátolt értelem, hiányos tanultság; viszont eléggé eleven művészi érzék. Nagyon elütött testvéreitől, Vladimírtól, Alexistől és Páltól, visszavonultan élt, a magányosságot kereste, különc ember hírében állt.

Mióta megházasodott, még kevésbé értették. Csakugyan a leggyanakvóbb, a legszigorúbb férj volt, nem engedte meg, hogy felesége kettesben maradjon valakivel, sohasem engedte egyedül elmenni, felügyelt a levelezésére és olvasmányaira, még azt is megtiltotta, hogy *Karenin Annát* olvassa, mert attól tartott, hogy veszedelmes kíváncsiságokat és túlságosan erős izgalmakat ébreszt benne. Ezenfelül szüntelenül nyers és éles hangon bírálta; néha még a nyilvánosság előtt is sértő megjegyzéseket vágott a szemébe. A nyugodt és engedelkeny asszony megadással tűrte a kíméletlen szavakat. III. Sándor, a becsületes és lágyszívű óriás megsajnálta és elhalmozta gyengéd figyelmességekkel; de hamarosan abba kellett hagynia, mert észrevette, hogy fölkelte öccse féltékenységet.

Egyszer, a nagyherceg valamelyik dühös kitörése után, az öreg B... herceg, aki tanúja volt a jelenetnek, valami résztvevő szót mondott a fiatalasszonynak. Ez jóságos és meglepett arccal felelte rá: — „De engem nem kell sajnálni... Akármit is beszélnek, boldog vagyok, mert ő nagyon szeret.”

A férje csakugyan szerette, de a maga módján, esztétikus és gyötrődő, fantasztikus és kétértelmű, mohó és tökéletlen szerelemmel...

Szergej nagyherceget 1891-ben kinevezték Moszkva főkormányzójává.

Ez volt az az idő, amelyben Pobjedonoszcev

Konstantin, a Szent-Szinódus hírhedt főprokurátora, az „orosz Torquemada”, akinek mindenható befolyása volt III. Sándorra, mindenáron föl akarta újítani a teokratikus abszolutizmus elméleteit és vissza akarta vezetni Oroszországot a bizánci Moszkovia hagyományaihoz.

Nos, Erzsébet nagyhercegnőt a luteránus vallásban keresztelték. Nem lett volna illendő, hogy az új főkormányzó a Kremlben eretnek feleséggel mutakozzék be. Kényszerítette tehát nejét, hogy hagyja el a protestantizmust és térjen át a nemzeti vallásra. Mondják, hogy már bizonyos idő óta amúgy is hajlott felé. Akármint van is a dolog, egész lelkével az orosz Egyház dogmáinak hívéül szegődött.

Soha még megtérés nem volt őszintébb, mélyebb, teljesebb. Eddig a napig a luteránus vallás hideg és száraz szertartásai csak elégtelen táplálékot nyújtottak a fiatalasszony ábrándos érzékenységének s a házaselete sem volt e tekintetben kedvezőbb. Ábrándokat és izgalmakat, hevülést és gyengédséget kereső ösztönei egyszerre mind szerephez jutottak az ortodoxia titokzatos szertartásaiban és fenséges pompájában. Jámborsága csodálatos módon felmagasztosult. Olyan teljességeket és föllendüléseket ismert meg ekkor, amiket sohasem sejtett.

Alexandrovics Szergej kiskirálysággal felérő főkormányzóságának fényében hamarosan úgy mutatkozott meg, mint előharcosa annak a reakciós kereszteshadjáratnak, amelyben III. Sándornak, a „felettebb jámbor cárnak” egész belpolitikája kimerült. Egyik legelső intézkedése az volt, hogy tömegesen kikergette a zsidókat, akik lassan-lassan beszivárogtak Moszkvába és kíméletlenül visszazavarta őket ghettóikba, a nyugati tartományokba. Aztán egész sor megszégyenítő és

bosszantó rendeletet adott ki az Egyetem tanárai és hallgatói ellen. Végül a polgársággal szemben valami fölényes magatartást tanúsított, hogy éreztesse velük, hogy liberalizmusuk, bármily szerény is, nincs ingyére. Mint az ilyen esetekben rendszerint történni szokott, környezetének tisztjei és főhivatalnokai abban lelték kedvüket, hogy még túlozták gőgös modorát. Arra az általános ellen-szenvre, amelyet így magára vont, büszke volt.

1896 május havában II. Miklós koronázása ragyogó dátuma volt az ortodox önkényuralomnak. A moszkovita cárok eszménye, a papság és a birodalom benső összeforrása, az új uralkodás vezető-gondolata gyanánt mutatkozott. De a Chodinszkij-mezőn történt katasztrófa, amelyben a rendőrség vigyázatlansága miatt 2000 *muzsik* elpusztult, sőtét, bár múltó árnyat vetett a Szent Város ragyogó pompájára.

Két évvel később a Kremlben, az Arkangyal-székesegyház előtt fölavatták II. Sándor cárnak, a „vértanú-cárnak” emlékművét. Ez alkalomból rendezett ünnepségek folyamán Pobjedonoszcev Konstantin, a Szent-Szinódus főprokurátora, megkapta a birodalom legmagasabb kitüntetését, a jeles Szent-András-rendet, amelyet Nagy Péter alapított 1698-ban. Az „ortodox és legkeresztényibb” hadsereget nagyszerű csapatszemle révén belevonták az ünnepségekbe.

II. Miklós 1900-ban elhatározta, hogy felújítja őseinek egy régi szokását, amely több mint ötven éve feledésbe merült; húsvéti ájtatosságainak elvégzésére Moszkvába ment, hogy, amint mondotta, újból hangsúlyozza azokat a vallásos és nemzeti érzéseket, amelyek az uralkodó lelkét a nép lelkével egybefűzik. Mindent latba vetettek az ünnepségek fényének emelésére. Az egész nagyhét folyamán egymást érték a hallatlanul fényes szer-

tartások és körmenetek, mind a Kremlben, mind a város főbb szentélyeiben. A cár Moszkvából való távozása előtt a következő leiratot intézte Szergej nagyherceghez:

Császári Fenség!

A magam, valamint Alexandra Feodorovna cárnő forró kívánsága, hogy gyermekeinkkel együtt Moszkvában töltsük a Nagyhét napjait, itt járuljunk a szent áldozáshoz és itt tartózkodjunk az ünnepek ünnepén, a legnagyobb nemzeti szentélyek körében, a sokszázados Kreml égisze alatt: Isten kegyelméből teljesült.

Innen, ahol az Úr kedvelt szentjeinek romolhatatlan földi maradványai nyugszanak amaz uralkodók sírjai között, akik egyesítették és megszervezték Oroszországot, a császárság eme bölcsőjéből forró imák szálltak a Királyok Királyához és édes öröm töltötte el lelkeinket, amelyek egybeolvadtak drága Egyházunk hívő gyermekeivel, akik a templomokban szoronganak.

Bár az Úr meghallgatná ezeket az imákat! Bár megerősítené a hívőket, emelné azokat, akiknek hite ingadozik, visszavezetné azokat, akik eltántorodtak az igazságtól és megáldaná az orosz birodalmat, amely szilárdan nyugszik az ortodoxia megrendíthetetlen hitén, a szeretet és a béke egyetemes Igazságának szent őrizőjén.

Midőn népeim imáihoz csatlakozom, új erőt merítek arra, hogy Oroszország javát és dicsőségét szolgáljam és boldog vagyok, hogy épp ma kifejezhetem Császári Fenséged előtt és Fenséged közvetítésével a szívemnek oly drága Moszkva városa előtt azokat az érzelmeket, amelyek lelkemet el-töltik.

Krisztus föltámadott!

*MIKLÓS s. k.
Moszkva, 1900 április 9,*

Ekként időről-időre egy-egy nagyszabású valási, politikai vagy katonai szertartás a Kreml megszentelt dombja felé irányította az egész orosz nép és az egész szláv világ tekintetét.

Ebben a tevékeny és ragyogó életben Erzsébet Feodorovna nagyhercegnőnek is megvolt a szerepe. Elragadóan töltötte be a háziasszonyi tisztelet a Sándor- és az Ilinszkoje-palotában lefolyt káprázatos fogadtatásokon; buzgón közreműködött sokféle jámbor és könyörületes, iskolai és művészi munkában. Moszkva festői kerete és erkölcsi légköre mélységesen hatott érzékeny hajlamaira. Egyszer kifejtették előtte, hogy a cárok gondviselészerű hivatása Isten országának megvalósítása az orosz földön; az a gondolat, hogy bármily kis mértékben is, közreműködik ebben a föladatban, lángragyújtotta képzeletét.

Sorsával elégedetten, mosolyogva és tisztán, titokzatosan és szelíden, harmonikus külsejével, pazar toalettjeivel az idealizmus, a misztikum és a gyönyör illatát árasztotta maga körül, ami ki-mondhatatlanul kíváncsossá tette ...

Eközben a túlzó-reakciós politika, amelynek Szergej nagyherceg büszkén vallotta magát egyik legfőbb mesterül, egész Oroszország értelmiségi rétegeiben és munkástömegeiben olyan ellentállást váltott ki, amely napról-napra erőszakosabban jelentkezett. A rettenthetetlen terroristák csoportja, Gersunij, Burcev, Szavinkov, Azev, „Harci Szövetséget” alapított, amely tetteivel hamarosan utóíerte a nihilisták 1877—1881-iki hősi korszakát. Az összeesküvések és a merényletek rövid időközben ijesztő szabályossággal követték egymást. Egymásután egy közoktatásügyi miniszter, két belügyminiszter, rendőrfőnökök, katonai kormányzók, államügyészek estek áldozatul. 1904 vége felé a

Távol-Keleti vereségek hirtelen súlyosbították a helyzetet, különösen Moszkvában.

Szergej nagyherceg azonnal drákói intézkedéseket tett. És vad arccal, kaján fogvicsorgatással hirdette mindenfelé, hogy nem fog irgalmat ismerni.

1905 február 17-én délután három órakor, amikor áthajtatott a Kremlen és a Szenátus-térre éri, Kaljaev terrorista bombát dobott rá, amely mellén találta és darabokra szaggatta.

Erzsébet nagyhercegnő éppen a Kremlben volt, ahol a mandzsúriai hadseregek számára vöröskeresztes műhelyt szervezett. A robbanás rettentő dörejére aznmód, ahogy volt, kalap nélkül, kiszaladt. Odavetette magát férje holttestére, amelynek törzséről letépett feje és karjai ott heverték a kocsi romjai között. Aztán visszatért a nagyhercegi palotába és forró imába merült.

Amaz öt nap alatt, amely még hátra volt a temetési szertartásig, szakadatlanul imádkozott. Ez a hosszas imádkozás sajátságos lépést sugallt neki. A temetés előestéjén magához hívatta a rendőrfőnököt és megparancsolta neki, hogy azonnal vesse a Taganka-börtönbe, ahol Kaljaev várta, hogy haditörvényszék elé állítsák.

Amint bevezették a cellába, ezt kérdezte a gyilkostól: „Miért ölte meg férjemet?... Miért terhelte lelkiismeretét ilyen szörnyű bűnnel? ...” A fogoly eleinte bizalmatlan és vad tekintettel hallgatta, de aztán észrevette, hogy szelíden szól hozzá és nem így mondta: *a nagyherceget*, hanem így: *férjemet*. — „Azért öltem meg Alexandrovics Szergejt — felelte rá —, mert a zsarnokság eszköze és a munkásság kizsákmányolója volt. En a szocialista és forradalmár nép bosszújának végrehajtója vagyok.” A nagyhercegnő újra szelíden szólalt meg: „ön téved. Férjem szerette a népet és csak a ja-

vát akarta. Így az ön bűne menthetetlen. Ne hallgasson tehát a kevélységére és szálljon magába. Ha a bűnbánat útjára tér, könyörögni fogok a cárnak, hogy kegyelmezzen meg az ön életének és imádkozni fogok Istenhez, hogy bocsásson meg önnek, mint ahogy én magam már megbocsátottam.” Kaljaevnek, bár megindította és meglepte ez a beszéd, mégis volt ereje ezt felelni rá: „Nem szálllok magamba. Meg kell halnom ügyemért; meg fogok halni.” — „Ha ön semmikép sem ad módot rá, hogy megmentsem az életét s mivel bizonyára hamarosan Isten, színe előtt fog állani, engedje legalább a lelkét megmentenem. Itt az Evangélium; ígérje meg, hogy figyelmesen fogja olvasni a halála percéig.” Kaljaev tagadón rázta a fejét, aztán így felelt: „El fogom olvasni az Evangéliumot, ha ön megígéri, hogy elolvassa életemnek ezt a naplóját, amelyet épp most fejezek be és amely majd megérteti önnel, miért öltem meg Alexandrovics Szergejt.” — „Nem, nem fogom elolvasni az ön naplóját... Nem marad más számomra, mint hogy továbbra is imádkozzam önért.” És kiment a cellából; az Evangéliumot otthagya az asztalon.

Azonban kudarca ellenére is írt a cárnak, hogy már előre kegyelmet kérjen a gyilkos számára. A közönség majdnem egyidejűleg értesült a Taganka-börtönben tett látogatásáról. A legfurcsább, a legromantikusabb hírek keringtek; valamennyi megegyezett abban, hogy Kaljaev kegyelmet kért.

Néhány nappal utóbb a nagyhercegnő levelet kapott a fogolytól, amelynek körülbelül ez volt a tartalma:

Ön visszaélt helyzetemmel. Én semmiféle megbánást nem mutattam ön előtt, mert egyáltalán nem érzek megbánást. Ha meghallgattam Önt, ez csak azért történt, mert sajnálatraméltó özvegyét

láttam önben annak az embernek, akit megöltem. Megesett a szívem az Ön szerencsétlenségén, ez az egész. Az a magyarázat, amelyet ön találkozó, -sunknak ad, megbecstelenítő rám nézve. Nem kell a kegyelem, amelyet ön kér számomra ...

A bünper folyt a maga útján; a vizsgálatot rendkívül elnyújtotta az eredménytelen nyomozás a bűntársak után, akik közt a legfőbb Szavinkov Boris volt. Április 4-én Kaljaevet halálra ítélték.

Másnap Manukin Szergej igazságügyminiszter, mikor jelentést tett a cárnak, megkérdezte tőle, vajjon szándékozik-e Kaljaev büntetését megváltoztatni, úgy, amint Erzsébet nagyhercegnő kérte. II. Miklós nem felelt; aztán hanyagul odavetette: — „Egyéb nincs a tárcájában, Szergejevics Szergej!” És elbocsátotta. Azonban rögtön magához hívatta Kovalevszkij rendőrfőnököt és titkos parancsot adott neki.

Kaljaevet átszállították a schlüsselburgi erődbe, a hírhedt állami börtönbe. Május 23-án délelőtt 11 órakor a főállamügyész helyettese, Feodorov belépett a cellába az elítélthez, akit még diákkorából ismert és ezt mondta neki: — „Föl vagyok hatalmazva annak kijelentésére, hogy ha ön kegyelmet kér, öfelsége a cár méltóztatik azt megadni önnek”. Kaljaev rendíthetetlen nyugalommal felelte: — „Nem, meg akarok halni ügyemért”. Feodorov meleg érzéssel és emberisésséggel minden erejéből próbálta rábeszélni. Kaljaev sírt, de nem adta meg magát; végül ennyit mondott: „Miután ön ekkora részvétet tanúsít irántam, engedje meg, hogy írjak az anyámnak”. — „Tessék! Írjon neki. Azonnal eljuttatom hozzá a levelét.” Mikor a fogoly befejezte a levelet, Feodorov még egy végső erőfeszítést tett, hogy meggyőzze. Kal-

jaev, összeszedve minden erejét, de egyúttal megőrizve teljes nyugalmát, ünnepélyesen kijelentette: — „Akarok és meg kell halnom. Halálom többet fog használni ügyemnek, mint amennyit Szergej nagyherceg halála használt”. A főállamügyész helyettese belátta, hogy sohasem sikerülne megtörnie ezt a hősie akaratot; távozott a cellából és az erőd parancsnokához ment, hogy rendeletet adjon a kivégzésre.

A börtön udvarán már fölállították a vérpadot. A hóhér vörös sapkában ott várt a lépcsőn. Egy Filippiev nevű apagyilkos fegyenc volt ez, akit herkulesi ereje és mesterségbeli ügyessége miatt kikölcsönöztek az oreli központi fegyházból.

A parancsnok lakása az udvar végében volt: ez éjjel ünnepi díszet öltött; minduntalan vidám láрма, kacagás zaja hangzott ki belőle. Mikor Feodorov belépett, zajos mulatozó társaságot talált: az erőd főhivatalnokai és a schlüsselburgi helyőrség tisztjei voltak együtt. Hogy kellemesen töltsék el az időt a kivégzés órájáig, pezsgőztek és csak úgy ontották a pohárköszöntőket. Médem báró tábornokra, a császári csendőrhadtest vezérkari főnökére, akit a belügyminiszter kirendelt, hogy tanúja legyen az elítélt utolsó perceinek.

Közben Kaljaev azt a forró óhaját fejezte ki, hogy beszélhessen ügyvédjével, akinek a törvény értelmében joga volt jelen lenni a kivégzésnél. Idanov, az ügyvéd, éppen ezért érkezett tegnap este Schlüsselburgba és több ízben is kérte, hogy engedjék be védencéhez. De Idanovról tudták, hogy haladó szocialista és a császári rendőrség attól tartott, hogy Kaljaev valami végső üzenetet bíz rá a forradalmi párt számára. Ekként a törvény világos rendelkezései ellenére megtiltották a védőnek a belépést az erődbe.

Mikor Feodorov, a főállamügyész helyettese távozott a cellából, belépett egy pap. A fogoly szelíden fogadta; de elhárította a vallási vigaszt: — „Elintézttem minden számadásomat az étellel — mondta neki —, nincs szükségem sem az imádságra, sem a szentségeire ... keresztény vagyok és hiszek a Szentlélekben; szüntelenül itt érzem magamban; biztos vagyok benne, hogy nem hagy el. És ez nekem elég”. Mikor a pap szeretettel kérlelte, hogy eleget tehessen kötelességének, Kaljaev ezt mondta neki: — „Az ön jósága megindít. Engedje meg, hogy megöleljem!” Egymás karjaiba borultak.

Hajnali két órakor a bilincsbevert foglyot kihozták a cellájából és az erőd udvarára vezették. Szilárd léptekkel ment föl a vérpad lépcsőin. Állva hallgatta végig a hosszadalmas ítélet fölolvását, arcán a legkisebb megindultság sem látszott. Mikor a jegyző befejezte, Kaljaev a legegyszerűbb hangon ennyit mondott: — „Boldog vagyok, hogy nyugalمامat az utolsó perzig megőriztem.” Aztán kóc porkoláb nagy fehér lepedőbe burkolta, amely a fejét is betakarta és a hóhér odaszólt neki: — „Lépjen föl a zsámolyra!” Kaljaev ellenkezett: — „Hogy menjek föl a zsámolyra?... Betakarták a fejemet; nem látok semmit”. Ekkor Filippiev hatalmas karjába kapta, föltette a zsámolyra és hirtelen nyakára hurkolta a kötelet; aztán kirúgta a zsámolyt. Csakhogy a kötél túlságosan hosszú volt; lába a padlót érintette; az akasztott ember förtelmesen vonaglott. A vérpad körül a csoportban a borzalom kiáltásai törtek föl. A kötelet meg kellett kurtítani s újra kezdeni a kivégzést.

E sötét dráma után Erzsébet Feodorovna úgy érezte, hogy a világi élet bevégződött számára.

Ezentúl kizáróan a vallás gyakorlása foglalta le. Teljesen az aszkézis és a jámborság, a bűnbánat és a jótékonyság cselekedeteinek szentelte életét.

1910 április 15-én megvalósította egy régóta melengetett tervét: apácazárdát alapított, amelynek apátnőjévé nevezte ki magát. A zárdát Moszkvában helyezték el, az egyik jobbparti városnegyedben a „Márta és Mária” nevére szentelték föl. Az apácák különösen betegápolással és a szegények gondozásával foglalkoztak. Erzsébet Feodorovának még abban a pillanatban is, amikor elszakadt a világi érdekektől, utolsó gondja az asszonyi elegancia volt: rendjének öltözetét egy moszkvai művésszel, Neszterov festővel rajzoltatta meg. Ez az öltöny hosszú, finom gyapjúsövetekből készült gyöngyszürke kámsza, hozzá, fátyolfőköti, amely szorosan keretezi az arcot és a nyakat, végül bő fehér gyapjúlepel, amely papos redőkben omlik a mellre. Az összbenyomása egyszer íi, szigorú, de kedves.

Erzsébet nagyhercegnő és Alexandra cárnő viszonyában nyoma sem volt a bensőségnek. összeférhetetlenségüknek eredendő oka, vagy legalább is főmotívuma Rasputin volt. Erzsébet Feodorovna szemében Grigorij nem egyéb, mint fajtalan, szentségtörő gonosztevő, a Sátán küldöttje. A két nővérnek gyakran voltak vitái ebben a tárgyban, amelyek többször is összeveszéssel végződtek: végül nem beszéltek többé róla. Cívódás« iknak másik motívum d d £J d kölcsönös törekvés volt, hogy felülmúlják egymást jámborságban, mindegyik úgy érezte, hogy különb a másiknál a teológia ismeretében, az evangélium gyakorlásában, az örök életről való elmélkedésben, a Feszület imáadásában. Erzsébet nagyhercegnő különben csak ritkán és rövid időre jelent

meg Carszkoje-Szelóban.* Honnan származik Erzsébet nagyhercegnőben és nővérében, Alexandra cárnéban a misztikus hajlamoknak ez a rendkívüli túltengése! Azt hiszem, hogy anyjuktól, Alice hercegnőtől, Victoria királyné leányától örökölték, aki 1862-ben ment férjhez Hessen-Darms ladt örökös hercegéhez és ki 1878-ban harmincötéves korában halt meg.

Alice hercegnőt, aki a legridegebb anglikanizmusban nőtt fel, nem sokkal férjhezmenetele után valami különös, teljesen erkölcsi és értelmi vonzalom fogta el a tübingeni nagy racionalista teológus, *Jézus Életé-nek* hírneves szerzője, Strauss Dávid iránt, aki négy évvel előbb halt meg, mint ő.

Strauss Dávid, a sváb nyárspolgár és a kiugrott pap külszíne alatt a valóságban romantikus volt. Hírneve hajnalán átélte a szerelem kísértését: könyveinek bástyafala nem védte meg az „Örök női” boszorkányságtól. Egy ismeretlen fiatal leány, akit bontakozó hírneve elkapott — följajlotta magát neki, mint Bettina von Arnim Goethének. Strauss kímélte az ártatlan virágszálat; de elég volt az illatát belehelni, hogy megízlelje a halálos mérget. Mikor nyugalma visszatért, azokhoz az indiai fakírokhoz hasonlíthatta magát, akik azzal dicsekednek, hogy hősies önsanyargatásaik

* Erzsébet nagyhercegnőt 1918 tavaszán a bolsevikok letartóztatták és a kis Alapajevszk városban internálták, Jekaterinburgtól északra. A július 17-ről 18-ra virradó éjszakán, huszonnégy órával a cár, a cárné és gyermekeik lemészárlása után, a nagyhercegnőt puskatussal agyonverték és bedobták egy bányaaknába. Földi maradványait néhány héttel utóbb szedték föl, mikor Kolosiak tengernagy hadserege az Uraihoz közeledett. Koporsóját sokféle viszontagság után Pekingbe vitték: nemrég temették el Jeruzsálemben, az „ítélet Kapujáról” nevezett Szent-Mária-Magdolna” orosz kolostorban.

révén emberfölötti dicsőségre tettek szert és akikhez a féltékeny istenség látomásaikban asszonyokat küldött elcsábításukra. Néhány évvel ezután megint egy másik boszorkány zaklatta föl munkás életét. Ez már nem afféle ártatlan germán lilium volt, hanem perverz teremtés, a nagytehetségű és felségesen szép énekesnő, Schebest Agnes. Strauss oly örülten szerette, hogy már nem tudott meglenni nélküle s mert szüntelenül attól tartott, hogy elveszíti, feleségül vette. Az asszony természetesen hamarosan megcsalta, röpke hévvel és tántoríthatatlan vakmerőséggel, amely dicsőítette szépségét. A férfi eleinte nem akart látni: „A világ — írta — hitetlennek tart, pedig talán csupán jámbor vagyok ...” Végül is kénytelen volt belátni, hogy áltatta magát. Egy szörnyű jelenet másnapján elkergette a bűnös asszonyt. Aztán újra munkához látott. Csakhogy a szenvedély orgiái után a Szentírás magyarázatát unalmasnak találta. Már nem volt megállása: valami titkos nyugtalanság hajtotta, hogy szüntelenül vájtostassa tartózkodási helyét. Sivár életét hurcolta Ludwigsburgból Stuttgartba, Heidelbergből Kölnbe, Weimarból Münchenbe, Heilbronnból Darmstadtba. A dogmák történeti fejlődésében nem talált semmi örömet; még a hegelianizmus ábrándjaitól is megundorodott. Ebben az általános bukásban a jelleme napról-napra kesernyésebb, az iróniája metszőbb, a dialektikája rombolóbb lett. Belefáradt az életbe, amelytől már nem várt semmit és sóvárogta a megsemmisülést.

Ekkor ismerte meg Alice hercegnőt. Első pillanattól fogva hatott rá. De mély titokzatosság fűdi még megértésüket és lelki regényüket. Annyit bizonyosra vesznek, hogy mélységesen fölzavarta a hercegnő hitét, aki rettenetes válságokon mentát.

Eszerint a leányai valószínűleg tőle örökölték

hajlamosságukat a vallási rajongásra. Ezen az alapon talán valami sokkal régibb atavizmus behatása is fölismerhető bennük, mert női ágon ott találok őseik közt magyarországi szent Erzsébet és Stuart Mária nevét.

Szombat, 1914 október 3.

Miklós nagyherceg Lengyelországban és Galíciában általános offenzívát készít elő. A hadműveletek Varsó vidéke és a San és a Kárpátok között fognak lefolyni. Siker esetén az orosz hadsereg nyomban Krakó és Breslau ellen támad.

Hétfő, 1914 október 5.

A cár jelenleg végigjárja a harci frontot, hogy lelkesítse csapatait és fogadja üdvözlétüket: *Ave, Caesar, morituri te salutant!*

Bjelajev tábornok, hadsereg-vezérkari főnök közlése szerint Miklós nagyhercegnek elhatározott szándéka, hogy a kezdődő offenzívát a lehető legnagyobb hévvel és erőfeszítéssel hajtja végre, „abban a reményben, hogy egy csapásra eldönti a háború sorsát”.

*

Csütörtök, 1914 október 8.

Az orosz offenzíva az egész vonalon megindult. Heves harcok folynak a Bzura torkolatától, amely Varsótól délre 60 kilométernyire ömlik a Visztulába, egészen a San forrásáig, vagyis a Kárpátok északi láncáig; a támadási front tehát hosszabb 400 kilométernél.

A csapatszállító-mozdulatokat, amelyek ennek a roppant hadműveletnek a megalapozására szolgáltak, tökéletes tervszerűséggel és pontossággal hajtották végre.

Egyidejűleg az orosz csapatok fényes sikert arattak Kelet-Poroszország határán Augnsztov és Szuvalki között.

*

Vasárnap, 1914 október 11.

Potocki József gróf, aki tegnap érkezett Volhyniából, antoniniji birtokáról, nálam ebédel a nagykövetségen.

Elárulja nekem lengyel honfitársainak csüggedését:

— Az augusztus 16-iki kiáltvány valamennyiünkben vérmes reményeket keltett. Azt hittük, hogy Lengyelország újjászületik... Mikor a kiáltvány megjelent, fölolvastattam a templomban a pappal. Valamennyien könnyeket ontottunk; én úgy sírtam, mint egy gyermek. Ma úgy érezzük, hogy az oroszok máris ki akarják játszani ígéreteiket. Hangoztatják és később ürügyül vetik majd, hogy a kiáltványt Miklós nagyherceg írta alá, nem pedig a cár; hogy ez csupán a katonai hatóságnak az intézkedése, nem pedig a legfőbb hatalom ténye; Isten tudja, még mi mindent kieszelnek ... Elvégre ezeknek a nagyszerű ígéreteknek a föltétele Porosz-Lengyelország meghódítása. Nos, hiszi ön, hogy az orosz hadsereg valaha is bevonul Posenbe? Gondolja meg, hogy hetvenkét nappal a mozgósítás után még mindig csak a Visztulánál van! És aztán az oroszok nem mérkőzhetnek a németekkel! Nem is merem elmondani önnek mindazt, amit sejtek ... Nem! Nem! Lengyelország számára nem üt egyhamar a föltámadás órája!

Tőlem telhetőleg bátorítom:

— Lengyelország visszaállításának kötelezettségét Európa színe előtt vállalták. Biztosíthatom önt, hogy ez a cár személyes akarata... Bizonyos, hogy a túlzó reakciós párt alattomban azon dol-

gozik, hogy az augusztus 10-iki kiáltvány írott malaszt maradjon; gyakran jelentik nekem az aknamunkáját. Csakhogy a számítása túlságosan átlátszó. Azzal, hogy ellenszegül Lengyelország visszaállításának, csupán Oroszország és Németország kibékülését akarja előkészíteni. Nos, ezzel a Szövetség egész politikáját sorompóba szőlítja. És ezenfölül a cár nem fog engedni. A Szövetségesek majd résen lesznek, szükség esetén... Az ön katonai jóslatait illetőleg engedje meg, hogy azokat csupán benyomásnak, nem pedig véleménynek tekintsem. Ez a háború nagyon hosszú, nagyon kemény lesz. Azonban győzelmünk nem kétséges, föltéve, hogy lesz bennünk kitartás és szívósság.

Tamaskodón legyint és aztán arról a szörnyű helyzetről beszél, amelyben jelenleg a lengyel családok legnagyobb része van.

— Először is — kezdi —, főleg lengyel területen folyik a harc. A mi városainkat, a mi falvainkat, a mi birtokainkat dúlja, gyújtogatja, fosztogatja mind a két fél!... De ez még semmi. Ez a háború Lengyelország régi fölosztása miatt irtózatos bonyodalmakat von maga után. Nézze az én családomat! Magam orosz alattvaló vagyok; testvérem, Román, osztrák alattvaló; egyik sógorom német, a másik orosz; valamennyi unokafivérem és unokaöcsém a kényszerű örökösödés folytán éppígy megoszlik a három ország között. Ugyanegy faj kebelébe tartozunk és arra vagyunk kárhoztatva, hogy egymást gyilkoljuk!

Ma este a Mária-színházban Csajkovszkij balettjét, a *Hattyúk tavá-t* adják, ezt a színes, költői érzéssel megírt gyönyörű zenei alkotást. A nézőtér zsúfolva van és fényes, mint a háboruelőtti bérleti estéken.

Vájjon arra kell-e ebből következtetni, hogy az orosz társadalom közömbös a háború iránt? Hatá-

rozottan nem. A harctereken a tisztek bámulatos lelkesedést és hősiességet tanúsítanak. A tűzvonali ambulanciáin a legelőkelőbb hölgyek vetélkednek bátorságban, kitartásban és odaadásban. A közjótékonyság mindenütt határtalan bőkezűséggel pazarolja az erejét. Mindenfelől özönlének az adományok, főképen a névtelen adományok és majdnem mindig ezek a legnagyobbak. A sebesültek, a betegek, a nélkülözők, a menekültek segítségének munkája az egész birodalomban megsokszorozódik a legtalálékonyabb formákban. Ha az orosz népet a maga egészében tekintjük, társadalmi összetartása és hazafiassága tökéletes. Helytelen volna tehát szemére vetni, hogy nem veszi komolyan a rettenetes megpróbáltatást, amelyben nemzeti jövője forog kockán. Csakhogy nem szabad azt kívánni tőle, hogy lemondjon a színházról, a zenéről, balettről. Annyi volna ez, mint azt kívánni a spanyoloktól, hogy mondjanak le bika- viadalaikról. És ez a gondolat, amelyet ma a Mária-színház ragyogó közönsége kelt bennem, nem csupán az előkelő és vagyonos osztályokra vonatkozik; mert a legfelső emeletek is egészen az utolsó helyig zsúfolva vannak. És éppígy zsúfolva van minden estén Petrograd számtalan színháza. És éppen így van ez Moszkvában, Varsóban, Kiebben, Kazánban, Charkovban, Odesszában, Tifliszben stb.

Az egyik felvonásközben meglátogatom Teljakovszkijt, a császári színházak igazgatóját; ott találom nála M... tábornokot és két tiszte, okik a frontról érkeztek. Természetesen arról a nagy csatáról beszélgetünk, amely a Visztulától nyugatra bontakozik ki, s amelynek a kezdete irtózatosan véres.

— Szóval — mondja Teljakovszkij — lemészároltatunk ezer meg ezer embert, hogy visszaállít-

suk Lengyelországot!... Erősen bízom benne, hogy nem tartanak ki makacsul ebben az örült-ségben!

M... tábornok a szavába vág:

— De hisz megígértük, ünnepélyesen megígértük! Becsületünk kötelez Lengyelország visszaállítására!

— Hát jó — vág vissza Teljakovszkij —, foglaljuk el a poseni tartományt... ha bírjuk. Hanem akkor foglaljuk el a többi területeket is, amelyek csakugyan a mieink lesznek; foglaljuk el Örményországot és Konstantinápolyt!

A páholyomba visszamenet Potockival találkozom, akinek még mindig komor az arca.

— Ó! — sóhajt föl —, ó, nagykövet úr, sokat gondolkoztam azon, amit ma délelőtt öntől hallottam. Sajnálattal vallom meg önnek, hogy nem győzött meg,

*

Hétfő, 1914 október 12.

I. Károly román király tegnap hetvenhatéves korában meghalt.

Teljesen behódolt a germán hatalmaknak, szüntelenül katonai, politikai és erkölcsi felsőbbségük bámulatában, mondhatnám fetisizmusában élt, a legtávolabbról sem kételkedett közeli győzelmükben. Ekként életében semmiféle kilátásunk nem volt arra, hogy Romániát ügyünknek megnyerjük.

I. Ferdinándnak, az új királynak, szabadabb lesz a szelleme és a keze. Egyébként a felesége, Mária királyné, unokája Victoria királynénak, atyja, az edinburghi herceg révén, aki 1893-ban a szász-koburg-gothai hercegnek utódja lett; az anyja Mária nagyhercegnő, II. Sándor cár leánya; a nővére, Victoria nagyhercegnő, Viadimirovics Cirill nagyherceg felesége; tehát családi összeköttetések fűzik az angol és orosz udvarhoz.

Kedd, 1914 október 13.

A németek heves ellentámadása a Pilicától északra veszedelemmel fenyegeti Varsót. Az oroszok ellentállása fényes.

Szerda, 1914 október 1.1.

Ma délelőtt valami üzleti ügyben meglátogat egy odesszai zsidó, az egyik nagy kiviteli cég gabona-bevásárló alkalmazottja.

Értelmessége és éleslátása meglep; megkérdem, milyen a hangulat az alsóbb néposztályokban, különösen a *muzsikok* között. Ebben a tekintetben senki sem tudna jobban tájékoztatni, mint ő; mert hivatása arra kényszeríti, hogy szüntelenül utazzék keresztül-kasul az egész birodalmon és napról-napra érintkezik a néppel. Fölvilágosításainak rövid foglalata a következő: „A tömegek hazafias lelkesedése nem lanyhult. Ellenkezőleg, a németgyűlölet mintha még elevenebb volna, mint a háború első napjaiban. El vannak szánva, hogy a küzdelmet egészen a győzelemig folytatják; ebben a győzelemben pedig nem kételkednek. Mindazonáltal Moszkvában nyugtalankodnak a Petrogradból szállingózó hírek miatt; gyanaksznak, hogy a cárné és környezete titkos összeköttetést tart fenn Németországgal; kiterjesztik ezt a gyanút Erzsébet nagyhercegnőre, a cárné nővérére, a moszkvai Márta- és Mária-kolostor apátnőjére, aki kifogyhatatlan a jótékonyág gyakorlásában. Szigorúan megróják a cárt a cárné val, Vyubovnéval és Rasputinnal szemben tanúsított gyengeségeért. Ezzel szemben Miklós nagyherceg népszerűsége napról-napra növekszik ... Kezdi sokat emlegetni Konstantinápolyt, különösen a déli tartományokban ...”

Csütörtök, 1914 október 15.

A Varsóra irányuló német előretörést megállították. Az oroszok kiszélesítik offenzívájukat; csak hogy a hadműveleteket rendkívül meglassítja az utak állapota, amelyeket az ősi esők pocsolnyákká változtattak. A sár némely helyeken egy méternél is mélyebb. 1807-ben ugyanezen a területen, ugyanebben az évszakban Napoleon kénytelen volt belátni, hogy az ilyen iszapos talajon lehetlenség hadműveleteket végeztetni a csapattal.

Azok a benyomások, amelyeket az odesszai zsidó ügynök tegnap közölt velem, ma megerősítést nyertek, mégpedig eléggé különös módon. Meglátogatott egy francia iparos, Goujon, aki már negyven éve telepedett meg Moszkvában. Ezeket mondja:

— Több orosz barátom, akiknek vezető szerepük van a moszkvai kereskedelemben és iparban, megkért, hogy nevükben terjesszek ön elé egy kérdést, amely kétségtelenül kissé különösnek fog látszani. Igaz-e, hogy az udvari embereknek sikerült megrendíteniük a cárt abban az elhatározásában, hogy a háborút Németország teljes vereségéig folytassa? ... Barátaim izgalma igen nagy. Ők annyira bizonyosnak vették a dolgot, hogy ma reggel velem együtt Petrogradba jöttek és kihallgatást akarnak kérni a cártól. Előbb azonban öntől szeretnének tájékozódást szerezni és végtelenül hálásak lennének, ha megkaphatnák.

Goujonnak elmondom mindazt, amit a cárné körül szövődő intrikákról tudok és azt felelem neki, hogy nagyon óvatosnak kell lenni. A cár elhatározásának szilárdságára vonatkozólag felsorolom azokat a bizonyítékokat, amelyeket folytonosan gyűjtögetek:

— Szíveskedjék tehát nevemben megnyugtatni barátait, hogy föltétlenül hiszek a cár szavában, szövetségi hűségében, abban az elhatározásában, hogy teljes győzelmünkig folytatja a háborút... Egyébként be fogják látni, hogy nem fogadhatom őket; mert olyan színezete volna a dolognak, mintha be akarnám ékelni magamat a cár és alattvalói közé. Viszont ha ön valami biztosat hali a cári palotában folyó intrikákról, okvetlenül értesítsen engem.

Szaszonov, akinek beszámolok erről a beszélgetésről, teljes mértékben helyesli feleletemet. Hozzáteszi:

— Nagyon örülök ennek a lépésnek; ez kezébe adta önnek Oroszország pulzusát; megállapíthatta, hogy erőteljesen lüktet.

*

Szombat, 1914 október 17.

Egyik informátorom, B ..., aki bejáratos haladó körökbe, jelenti, hogy ezidőszerint élénk viták folynak egy furcsa elméletéről, amelynek szerzője egy Lenin nevű Svájcba menekült anarchista.

Lenin, Marx Károly lelkes tanítványa és a „maximalista szociáldemokraták” vezére, azt hirdeti, hogy Oroszország katonai veresége szükséges előjátéka az orosz forradalomnak, sőt sikerének főfeltétele. Arra buzdítja tehát az orosz proletariátust, hogy minden eszközzel könnyítse meg a németek győzelmét.

— B... azt állítja, hogy ez a képtelen tanítás egyáltalán nem hódít a munkások között, a legdühösebb anarchistákat kivéve; hogy a Szkobelev- és Kerenszki-féle „forradalmi szocialisták” hevesen támadják és hogy mindent összevéve, a tömegek hangulata kielégítő.

— De hát Németország, vagyis a német militarizmus győzelme mennyiben válnék hasznára az orosz forradalomnak? — kérdezem. — Oroszország csak azért menekülne meg a cárizmus igájából, hogy a porosz abszolutizmus rabszolgaságába hulljon.

— Nem vállalkozom arra, hogy bebizonyítsam önnek Lenin tételét. Már régóta hirdeti, hogy az orosz forradalom lesz valamennyi szociális forradalom mintaképe, tehát önmaga iránt tartozó kötelessége lerombolni az orosz népben a haza eszméjét és hogy a többi népek hamarosan mind követni fogják ezt a nagyszerű példaadást.

— Nem Németország agent provocateur-je ez a Lenin?

— Nem! Ezt az embert nem lehet megvesztegetni ... Rajongó fanatikus és lelkiismerete mindenek fölött áll. Mindenkiben tiszteletet kelt.

— Annál veszedelmesebb.

Így az orosz társadalom két pólusa, az ortodox cárizmus hajthatatlan előharcosa éppúgy, mint a teljes anarchizmus túlzó apostolai, találkoznak ugyanabban a kívánságban: hogy Németországé legyen a győzelem!

*

Vasárnap, 1914 október 18.

Elfogott okmányok tanúsága szerint a németek úgy számítottak, hogy október 16-án bevonulnak Varsóba. Nem csupán támadásuk lendülete tört meg; de védelmi ellentállásuk is napról-napra gyöngül.

Az orosz főhadiszálláshoz beosztott Oba japán tábornok a napokban Petrogradba érkezett. Közölte Motono kollégámmal, hogy az a hadműveleti terv, amelyet Miklós nagyherceg elfogadott, pontosan ugyanaz, amelyet a japán vezérkar egy leg-

frissebb keletű tanulmányában a legalkalmasabbnak véleményezett. Éspedig:

1. Betörés Galíciába a keleti határon;
2. Végigsöpörni ezt az egész tartományt a Kárpátokra támaszkodva, hogy aztán Krakó vidékén át megrohanhassák Németországot;
3. Előnyomulás északnyugat felé az Odera völgyében;
4. Breslau elleni támadás leple alatt előretörés Berlin felé.

Hétfő, 1914 október 19.

Ma délután két órakor a Téli-palota kápolnájában gyászistentisztelet Károly királyért.

Mialatt a hosszadalmas halotti liturgia folyik, a Szent-Szinódus főprokurátorával, Szabler Vladimírral, a rettenetes Pobjedonoszcev utódjával és vetélytársával beszélgetek, aki az ortodox hagyomány és fegyelem zord őre; egyébként igen kedves ember.

— Ah! nagykövet úr — kezdi —, kár hogy nem volt ott tegnap este azon az egyházi hangversenyen, amelyet a petrogradi klérus rendezett sebesültjeink javára! A programon csupa egyházi ének szerepelt. De bevezetésül eljátszották az orosz himnuszt és aztán... a *Marseillaise-t!*... Igen! Diákonusok énekelték a *Marseillaise-t!* Beleöntötték egész lelküket. És én, én, a Szent-Szinódus főprokurátora, megismételtetem a *Marseillaise-t!*

— Teljesen igaza volt, kegyelmes uram! A *Marseillaise* mindenképen helyénvaló volt az önök egyházi hangversenyén. Ebben az órában minden francia szemében a haza vallását testesíti meg.

Aztán mosolyogva emlékeztet rá, mennyire megbotránkozott az udvar és az előkelő orosz társaság, amikor 1891 július havában a francia hajóraj

kronstadti látogatása alkalmával III. Sándor cár megengedte, hogy eljätsszák jelenlétében a *Marseillaise-t*

*

Kedd, 1914 október 20.

A Vloszlavszktól Jaroszlavig terjedő 450 kilométeres fronton az oroszok offenzívája teljesen kibontakozik.

Konstantinápoly táján a látóhatár még borús; vihar közeledik. Szaszonov közli velem, hogy Miklós nagyherceget a török fenyegetés nem fogja eltéríteni tervétől; csak módjával fog gondoskodni a Kaukázus védelméről; minden erejét a fő hadműveleti színtér számára tartogatja; mert minden kérdés Berlinben oldódik meg. De Laguiche tábornok ugyanilyen értelemben ír nekem.

*

Szerda, 1914 október 21.

A Visztulától nyugatra a németek az egész vonalon hátrálnak.

Franciaországban és Belgiumban, Arras és az Ysier mentén irtózatoss csata kezdődik.

*

Csütörtök, 1914 október 22.

Az orosz seregek lengyelországi győzelme megszilárdul és kiszélesedik.

Románia számára itt az óra, most vagy soha, megtámadni Ausztria-Magyarországot, éppen most, amikor már nem kötik Károly király aggályai. Azonban Bratianu miniszterelnök, aki a román politika egyetlen hangadó tényezője, napról-napra határozatlanabb és tartózkodóbb.

*

Péntek, 1914 október 23.

Az orosz egyetemek hallgatói mindeddig föl voltak mentve a katonai szolgálat alól, hogy bevégezhesék tanulmányaikat. Most egy ukáz fölhatalmazta a hadügyminisztert, hogy behívja őket. Ezt az intézkedést azokkal a roppant veszteségekkel okolják meg, amelyeket az orosz hadsereg Lengyelországban és Galíciában szenvedett. A diákok, akiknek valamilyen oklevelük van, bizonyos külön tanfolyamokon félévi előkészület után megkapják az alhadnagyi vállrózsát.

Az ukázt élesen bírálják konzervatív körökben. A birodalmi gyűlés jobboldalának egyik vezére ezt mondja nekem:

— Ez képtelenség! Megmételtyezik a tisztikarunkat ... Ezek a diákok mind csupa forradalmi mérgezőanyag, amely megmérgezi a hadsereget ...

Az egyetemi városokban, Petrogradban, Moszkvában, Kazánban, Kievben a diákok hazafias tüntetéseket rendeztek. Sőt a moszkvaiak jónak látták úgy bizonyítani forró hazafiságukat, hogy kifosztották a német üzleteket.

*

Szombat, 1914 október 24.

A kormány, amely folytatja mindemnek a kiirtását, ami német, elhatározta, hogy a *Petrograder Zeitung*-ot, a nagytekintélyű pétervári újságot, amely 1726 óta német nyelven jelenik meg, december 31-én megszünteti. Ekként az oroszországi német párt, a „balti bárók” pártja, elveszti hivatalos orgánumát.

Az az ellenszenv, amely a németek ellen, még ha orosz alattvalók is, az egész birodalomban megnyilvánul, sok tekintetben emlékeztet a nacionalizmusnak arra a kirobbanására, amely

1740 körül végét vetette a Birenek, az Ostermannok, a Münnichek, a Lowenwoldek, mind a német kegyencek uralmának, akikről Herzen szemléltetően mondta: „Úgy marakodtak Oroszországon, mintha csak egy korsó sör lett volna”.

Vasárnap, 1914 október 25.

Szaszonov egy levelet mutat, amelyet egy kazáni diák írt neki s amely így hangzik:

Kegyelmes Uram!

Nincs szerencsém ismerni Önt. Én most bevonlok a hadsereghez. Ha ez a háború megszerzi nekünk Konstantinápolyt, húszszor is örömmel megöletem magam. Ha nem lesz a miénk Konstantinápoly, akkor csak egyszer öletem meg magam, de a lelkemben lesz a halál! Kegyelmes uram, könyörgök, válaszoljon nekem csupán „igenénél vagy „nem”-mel a mellékelt levelezőlapra, amelyre fölírtam nevemet és címemet.

Hétfő, 1814 október 26.

Carszkoje-Szelóban ebédelek Mária Pavlovna nagyhercegnőnél, szigorúan bizalmas körben.

A nagyhercegnő ujjong azokon a gyönyörű sikereken, amelyeket az orosz hadsereg Lengyelországban aratott:

— Rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítok — mondja — azoknak a sikereknek, amelyeket jogosan lehet győzelemnek nevezni. Mindenekelőtt a német hadsereg elvesztette presztízsét katonáink előtt. Eddig azt hitték, hogy legyőzhetetlen! Aztán pedig ez kiküszöböli mindennemű lehetőségét annak, hogy Németországgal időnek előtte békét kössünk.

Tapintatosan kérdést intézek hozzá Rasputin felől. Ezt feleli rá:

— Sajnos! *Ők* jobban hisznek benne, mint valaha! Most még inkább az „Isten embere”!... *Ők* nem kételkednek benne, hogy sikereinket az ő imáinak köszönhetjük! Sőt több ízben is arra kérték, hogy áldja meg hadműveleti terveinket... Milyen szomorú!

— Szokott beszélni a békéről?

— Nem tudom; de nagyon meglepő volna. Sokkal ravaszabb, hogysem ne érezné, hogy *ők* abban a pillanatban nem hallgatnának rá.

Szerda, 1914 október 28.

A háború a lengyelországi és litvániai zsidók számára egyike a legkegyetlenebb megpróbáltatásoknak, amiket mindeddig” elszenvedtek. Több százezren kénytelenek voltak elhagyni tartózkodási helyüket: Lodzot, Kielcét, Petrokowot, Iv.angorodot, Skiernevicét, Vlosziavszkot, Szuvalkit, Grodnót, Białostockot stb. (Síralmas kivonuláskat majdnem mindenütt megelőzte üzleteiknek, zsinagógáiknak, lakásaiknak kifosztása. Néhány ezer család Varsóba és Vilnába menekült; a legtöbbjük tétovái bolyong, mint valami birkanyáj. Csoda, hogy nem volt *pogrom*, szervezett mészárlás. De a hadizónában nem múlik el nap, hogy ne akasztanának föl néhány zsidót, a kémkedés leghalványabb ürügye alapján.

Egy alkalommal Szaszonovval a zsidókérdésről beszélgetünk és mindazokról a vallási, politikai, társadalmi, gazdasági problémákról, amelyekkel kapcsolatban van. Tudomásomra hozza, hogy a császári kormány tanulmányozza, milyen könnyítéseket lehetne tenni azon a túlságosan önkénykedő és zaklató uralmon, amely az orosz zsidókra

nehezedik. Különben pedig új szabályzatot kell majd kiadni a galíciai zsidók számára, akik a cár alattvalóivá lesznek. Biztatom, hogy legyen annyira türelmes, annyira liberális, amennyire csak lehet:

— Úgy beszélek önnel, mint a szövetségese. Az Egyesült-Államokban nagyszámú, rendkívül befolyásos, rendkívül gazdag zsidó társadalom él, amely föl van háborodva, hogy önök milyen helyzetben tartják az ő hitsorsosaikat. Németország nagyon ügyesen kiaknázza ezt a vádat önök és ennek következtében mi-ellenünk. Nos, nagy érdekünk fűződik hozzá, hogy megnyerjük a magunk számára az amerikaiak rokonszenvét.

HATODIK FEJEZET.

1914 október 29—november 30.

Csütörtök, 1914 október 29.

Ma hajnalban három órakor két török torpedónaszád behatolt az odesszai kikötőbe, elsüllyesztett egy orosz ágyúnaszádot és lőtte a *Portugal* nevű francia szállítóhajót, amelyen csekélyebb sérüléseket okozott. Ezután a torpedónaszádok teljes gőzzel eltávolodtak, miközben egy orosz torpedóvadász üldözte őket.

Szaszonov a hírt teljes hidegvérrel fogadta, Miután azonnal kikérte a cár parancsait, ezt mondja nekem:

— Öfelségének az az elhatározása, hogy egyetlen embert sem szabad elvonni a német front-ról. Mindenekelőtt Németországot kell legyőznünk. Németország veresége szükségképen maga után vonja Törökország összeomlását. Ennélfogva a minimumra korlátozzuk a védekezést a török flotta és hadsereg támadásaival szemben.

A közönség körében rendkívül élénk az izgalom.

*

Péntek, 1914 október 30.

Oroszország konstantinápolyi nagykövete, Giers Mihály, rendeletet kapott, hogy kérje ki útleveléit.

A három szövetkezett kormány Szaszonov kérésére mégis igyekszik Törökországot a semleges-

séghez visszatéríteni és követeli tőle, hogy haladéktalanul bocsássa el mindazokat a német tiszteket, akik az ottomán hajóhadban és hadseregben szolgálnak.

Egyébként semmi kilátás sincs arra, hogy ez a lépés eredményes lesz, mert a török cirkálók most már Novorosszijszket és Theodóziát bombázzák.

Ezek a hadüzenet és előzetes figyelmeztetés nélkül bekövetkezett támadások, ezek a sorozatos kihívások és merényletek a paroxizmusig fokozzák az egész orosz nép dühét.

*

Vasárnap, 1914 november 1.

Mivel Törökország nem akarta megtagadni a közösséget a germán hatalmakkal, Oroszország, Franciaország és Anglia nagykövetei elhagyták Konstantinápolyt.

A Visztulától nyugatra az orosz seregek az egész fronton folytatják győzelmes előnyomulásukat.

*

Hétfő, 1914 november 2.

Miklós cár kiáltványt intéz népéhez:
A török flotta német vezénylet alatt áruló módon merészelte megtámadni feketetengeri partunkat. Oroszország minden népével együtt rendíthetetlenül bízunk abban, hogy Törökország meggondolatlan beavatkozása csak siettetni fogja ennek az országnak végzeteszerű fölbomlását és meg fogja nyitni Oroszország előtt ama történelmi föladat megoldásának útját, amelyet a Fekete-tenger partjain őseink hagytak ránk örökül.

Megkérdezem Szaszonovtól, mi az értelme ennek az utolsó mondatnak, amelyet mintha a szibirlai könyvekből írtak volna ki. Ezt feleli:

— Kénytelenek leszünk drágán megfizettetni Törökországgal mai eltévelyedését... A Boszporusra vonatkozólag szilárd biztosítékokat kell majd szereznünk. Konstantinápolyt illetőleg én személy szerint nem kívánom, hogy a törökök kiűzessenek onnan. Szívesen meghagynám nekik az ódon bizánci várost és köröskörül egy nagy konyhakertet. De semmi többet!

*

Kedd, 1914 november 3.

Két nappal ezelőtt L... grófnőtől ezt a levelet kaptam:

Kedves barátom!

Ne gondolja, hogy félrebeszélek. De egy különös és titokzatos lény arra kért, hogy fordítsam la Franciaországra vonatkozó gondolatát és küldjem el Önnek. Előre is figyelmeztetem, hogy az egész összefüggéstelen szavak zagyvaléka.

Elküldöm önnek az orosz eredetit is, ha ugyan „eredetnek” lehet nevezni az idemellékelte irka-firkát. Esetleg ön talál nálam hozzáértőbb embert az írás misztikus és talán profetikus értelmének kikutatására. Vyrubovné küldi ezt nekem azzal a kéréssel, hogy fordítsam le az ön számára. Sejttem, hogy ez az ötlet magasabb helyről származik...

Szíves barátsággal

O. L.

Ehhez a levélhez egy papiroslap van mellékelve, amelyen iromba, egyenetlen, darabos, durva, megmagszakadó, kemény és szétfolyó írás barázdái futnak végig. A betűk oly esetlenek, oly alaktalannak, hogy alig lehet kisilabizálni őket. Azonban a lap egészében véve kifejező, mint valami rézmet-szet; az ember szinte látja a reszkető kezét, mely a szavakat fölrofta; és valami rajongó és vakmerő, féktelen és érzéki lény jelenik meg előttünk. Az aláírás majdnem könnyen olvasható: Rasputin.

Az orosz szöveg fordítása L.-né szerint a következő:

Adja meg Önöknek az Isten, hogy Oroszország módjára éljenek, nem pedig a haza bíráltságából, vagyis a semmiségből. Attól a pillanattól fogva Isten megadja önöknek az erő csodáját. Hadseregeik meglátják a menny erejét. A győzelem önökkel van és Önök felett!
RASPUTIN.

A papiroslapnak, amelyre ez a rejtélyes jóslat oda volt maszatolva, a bal felső csücske le volt szakítva, hogy eltüntessék róla a cári címet. Tehát Rastputin a carszkojeszelói palotában írta a jóslatát.

Kínos fejtörés után homályos választ küldök L ... grófnőnek, amelyben ezt a gondolatot fejtegetem: „A francia nép, amelynek szíve csupa sugallat, nagyon jól tudja, hogy az orosz nép hazaszeretetét a cár személyében testesíti meg...” Levelem így végződik: „Az Önök prófétája nyugodt lehet! Abban a magasságban, amelybe Franciaország és Oroszország közös eszményüket helyezték, mindig meg fogják érteni egymást.”

*

Szerda, 1914 november 4.

Az ázsiai hadműveletekre, vagyis a törökök ellen szánt orosz csapatok létszáma 160.000 fő. Az orosz vezérkarnak az a terve, hogy haladéktalanul elfoglalja azokat a stratégiai állásokat, amelyek Aszerbeidsan bejárata fölött uralkodnak és aztán defenzívában marad.

L ... grófnő ezt írja:

** Vyrubovné véleménye szerint ez annyit jelent, hogy nem szabad szemrehányást tenni Oroszországnak a monarchikus elv miatt. (L.-né jegyzete.)*

Ön helyesen válaszolt levelemre és válasza fel-séges kezekben van. Azóta megtudtam, hogy föl-tevésem helyes volt — a fordításra felsőbb hely-ről jött utasítás.

Szíves barátsággal

O. L.

*

Csütörtök, 1914 november 5.

Egy francia-angol hajóraj bombázta a Darda-nellák külső erődét,

Örményországban az oroszok rohammal bevet-ték Bajazid várát, amely a Van felé vezető út kulcsa. Az 1828. és 1877. évi hadjárataikat ugyan-ezzel kezdték.

Anglia annektálja Ciprus szigetét, amelyet 1878 óta a Törökországgal kötött szövetségi szerződés értelmében megszállva tart.

Franciaország északi részén és Belgiumban a németek makacs és elkeseredett erőfeszítéselvet (teszlek, hogy utat [vágjanak maguknak Calais felé.

Péntek, 1914 november 6.

Varsó környékén a németek, akiket balszárnyunk átkarolása fenyeget, gyorsabb iramban vonulnak vissza nyugat felé.

Galíciában az a makacs küzdelem, amely már három hete folyik a Szán mentén, tegnap az osztrákok általános és fejvesztett visszavonulása-val végződött.

Miklós nagyherceg arra kér, hogy juttassam el Joffre tábornokhoz a következő táviratot:

Folytatva a Visztulánál elért sikereinket, csa-pataink döntő győzelmet arattak. Az osztrákok az egész galíciai fronton rendületlenül hátrálnak. A stratégiai művelet, amelyet végrehajtása előtt közöltem önnel, szerencsésen befejeződött. Kétségbe-

vonhatatlanul a legjelentősebb siker koronázta, amelyet a háború kezdete óta elértünk.

*

Szombat, 1914 november 7.

Beszélgetés a nagyvezérkar főnökével. Megkérdem, melyek azok a közvetlen következmények, amelyeket az osztrákok hátrálása a hadműveletek folytatásában előidéz?

Itt közlöm azoknak a fölvilágosításoknak a lényegét, amelyeket Bjelajev tábornok tollbamon-dása nyomán föl jegyzek:

1. *Osztrák front:* Olybá vehetjük, hogy az osztrák hadsereg megsemmisült. Maradékait elkeseredetten üldözzük a Kárpátok szorosaiban. Miklós nagyhercegnek az a terve, hogy a Tisza felső folyásának völgyébe tizenkét lovashadosztályt vet gyalogsági támogatással, hogy Pestet fenyegetse; azonban egyelőre ezek a haderők csupán körülbelül száz kilométernyire nyomulnak előre. Ennek a tizenkét hadosztálynak létszáma 48.000 ember, köztük 30.000 kozák. Ezek között van egy külön dandár, amelynek „szilaj dandár” a neve, mert a Kaukázus legharciasabb, legvadabb törzseiből van toborozva. A nagyherceg biztosra veszi, hogy ez a lovastömeg óriási pánikot idéz elő Magyarországon.

2. *Német front:* A német haderők, amelyek ííz egész vonalon visszavonulnak, megvetették lábukat a Thorn—Posen—Breslau—Neisse vonalon, ahol lázasan dolgoznak egy sor megerősített állás kiépítésén. A német haderők két hadtestből állnak, amelyekhez talán hozzá kell számítani öt legújabban fölállított hadtestet (a Kelet-Poroszországban operáló öt hadtest nincs beleértve ebbe a számba). Az orosz haderők harminchét hadtestből állnak (a Kelet-Poroszországban operáló öt hadtest nincs

belértve ebbe a számba). Miklós nagyhercegnek az a terve, hogy balszárnnyával a Kárpátokra támaszkodva, körülbelül kétszázötven kilométeres fronton előnyomul Berlin felé.

*

Vasárnap, 1914 november 8.

Tegnap a japánok elfoglalták Csingtaut, ahol 2300 foglyot ejtettek.

Lengyelországban egy orosz lovashadosztály 250 kilométernyire nyomult elő Varsótól nyugatra és behatolt a német területre egészen Pleschenig, amely Kalistól harminc kilométernyire van északnyugatra.

Hétfő, 1914 november 9.

A törökök támadása visszhangot vert az orosz lélek legmélyén.

Természetesen a meglepetés és a fölháborodás sehol sem volt olyan heves, mint Moszkvában, az ortodox nacionalizmus szent fővárosában. A Kreml kábitó légkörében egyszerre életre kelt a szlávizmus valamennyi romantikus utópiája. Oroszország gondviselészerű világi küldetése tüzei néhány nap óta a moszkovita agyvelőket, mint Akszákov, Kirejevskij, Katkov idejében.

Ebből az alkalomból újra elolvasom a *szlavianofilisztvo* lantosának, Tyucsevnek költeményeit és főképen *Orosz Földrajz* című versét, amely valamikor oly nagy sikert aratott:

Moszkva, Péter városa és Konstantin városa az orosz birodalom három szent fővárosa. De hol vannak északi és keleti, déli és nyugati határai? A sors majd megmutatja őket a jövőben. Hét belső tenger és hét nagy folyam; a Nilustól a Déváig, az Elbétől Kináig, a Volgától az Eufrátesig, a Gan-

gestől a Dunáig — ez az orosz birodalom és élni fog minden századokon át! A lélek megjósolta és Dániel megjövendölte.

Tyucsev írta ezt a híres apokalipszist is: *Nemsokára itt lesz az idők teljessége, ütni fog az óra! És az újjászületett Bizáncban az Aja-Szófia ódon boltívei újból Krisztus oltárát fogják rejtteni. Borulj le ez oltár előtt, ó, orosz cár és kelj föl onnan, mint minden szlávok cárja!*

*

Kedd, 1914 november 10.

Witte gróf nyugodt és fölényes vakmerőséggel folytatja hadjáratát a béke érdekében; mindenfelé ezt hajtogatja:

— Sürgősen bonyolítsuk le ezt a képtelen kalandot! Oroszországnak soha többé ilyen kedvező alkalma nem lesz rá... Megvertük az osztrákokat és viaszorítottuk a németeket. Ez a legtöbb, amit tehettünk. Mostantól fogva katonai erőnk csak csökkenhet. Hosszú hónapokra volna szükségünk, hogy kiegészítsük seregeink létszámát, újra felszereljük tüzérségünket, helyreállítsuk a hadsereg élelmezését. Ezzel szemben nem telik bele három hét és a németek a vasútjaik révén újból megtámadnak, friss, számbelileg fölényes és munícióval bőven ellátott seregekkel. És ezúttal pozdorjává törnek majd bennünket!... Ezt kellene megértetni a cárral és minisztereivel... ha képesek volnának egyáltalán valamit megérteni!

Ez a furcsa, halkan tagolt, metsző és fitymáló beszéd mély hatást tesz. Fölpanaszlom Szaszonovnak:

— Witte gróf áskálódásai — mondom neki — annál idétlenebbek és szemérmetlenebbek, mert mind Franciaországban, mind Angliában valamennyi párt államférfiai csodálatos nemzeti fe-

gyelmezettséget tanúsítanak. Nézze meg a szocialistáinkat. Kifogástalanul viselkednek!... Az egyetlen hamis hang innen jön. És az, aki hangoztatja, aki a világnak mind a négy tája felé kiabálja, nem holmi egyszerű magánember, hanem egy volt miniszterelnök, aki ma is Őfelsége államtitkára, a birodalmi gyűlés tagja, a legfőbb pénzügyi bizottság elnöke!

— Sajnos! önnek nagyon is igaza van! Witte áskálódásai nem csupán szemérmetlenek; bűnösök is. Már több ízben jelentést tettem róluk a cárnak és Őfelsége fölháborodott rajtuk.

— De hát miért nem bánik el a cár Wittével? Miért nem fosztja meg államtitkári címétől, birodalmi gyűlési tagságától vagy legalább is a legfőbb pénzügyi bizottság elnökségétől?

— Mert... mert...

És a mondata csüggedt sóhajba hal.
Én folytatom:

— Mégis csak kell tenni valamit a pacifista propaganda ellen. Hamarosán veszedelmessé válhat.

— Néhány nap múlva meglátogatom a cárt és azt fogom javasolni neki, hogy hívassa magához önt — hadd hallja meg az ő szájából, hogy Witte gróf fecsegéseinek nincs semmi jelentőségük.

*

Szerda, 1914 november 11.

Tíz hónapja, mióta az orosz társaságban forgok, számomra egyike a legmeglepőbb dolgoknak az a szabadság, helyesebben mondva szabadszájúság, amellyel a cárról, a cárnéről, a cári családról beszélnek. Ebben az autokrata országban, amelyben az állami rendőrség, a csendőrség, az *Ochrana*, a petropavlovszki erőd, Szibéria oly rettenetes és mindig fenyegető valóság, a felségsértés az előkelő világ társalgásának mindennapois bűne. Ma

újból megállapítom ezt, mikor B.-nénél vagyok teán.

B.-né közli velem néhány újabb mozzanatát annak a hadjáratnak, amelyet Witte folytat a béke érdekében, aztán fölcsattan a cár ellen, aki túri ezt a botrányt:

— Rettenetesen fél Wittétől; sohasem merne le-sújtani rá... Különben uralkodása kezdetétől fogva mindig ilyen volt; nincs benne sem bátorság, sem akaraterő.

— Szabad-e azt mondani, hogy nincs benne akaraterő? Ellenkezőleg, úgy veszem észre, hogy gyakran erős kézzel fogta meg a kormányrudak

De B.-né nem adja meg magát. És összevont szemöldökkel, értelmességtől és izgalomtól csillogó szemekkel folytatja vádbeszédét:

— Nem! Nincs benne semmi akaraterő. És hogy is lehetne, hiszen nyoma sincs benne az egyéniségnek? Makacsság van benne, de az egészen más. Ha egyszer a fejébe vertek valami gondolatot — mert önálló gondolata nincs egyetlenegy sem —, akkor megcsöknyösödik benne, görcsösen ragaszkodik hozzá, mert nincs ereje, hogy másvalamit akarjon... De főképen az háborít föl, hogy nincs benne semmi bátorság. Mindig alattomosan cselekszik. Sohasem fogadja el a nyílt és szabad vitát olyan tárgy fölött, amely nem közömbös előtte. Hogy az ellentmondásokat elkerülje, változatlanul belenyugszik mindabba, amit javasolnak neki, mindabba, amit kérnek tőle. Mihelyt aztán az ember kitette a lábát, éppen az ellenkező rendeletet adja ki... Nézze csak meg, hogyan bocsátja el a minisztereit! Éppen akkor fogadja őket legszívesebben, éppen akkor tanúsítja irántuk a legnagyobb bizalmasságot és barátságot, amikor fölmenteni készül őket. Aztán egy szép reggelen, amint belepillantanak az újságba, egy legfelsőbb kézirat-

ból megtudják, hogy egészségük hosszabb pihe-
nésre kényszeríti őket. Ismer-e valami szégyen-
letesebbet, mint Kokovcov fölmentése volt az év-
nek az elején? Én bizony még a cselédemet sem
bocsátanám el ilyen megalázó módon, egyetlen
szó magyarázat nélkül!...

*

Csütörtök, 1914 november 12.

A klubban az öreg P... herceggel és B... fő-
vadászmesterrel beszélgetek, akik III. Sándor sze-
mélyes jóbarátai voltak. Burkolt szavakban el-
árulják: mennyire sajnálatosnak tartják, hogy a
cári család jóhírneve így megingott, mennyire ve-
szedelmesek Oroszországra és a dinasztiára azok
az intrikák, amelyek szüntelenül bogozódnak a
cárné környezetében. Nem titkolom előttük, hogy
engem is nyugtalanítanak ezek az intrikák!

— Hogyan tűrheti a cár éppen a palotája kulisz-
szái mögött az árulásnak ezt a valóságos tűzfész-
két? ... Hogyan engedheti így lejártni a tekinté-
lyét? Miért nem csap le rájuk? Egyetlen szava,
egyetlen tollvonása azonnal mindent a rendes ke-
rékvágásba zökkentene... Végre is ő az úr! Tu-
dom jól, hogy Oroszország már nem a hűbériség
borszakát és nem Rettenetes Iván vagy Nagy Pé-
ter idejét éli. De a cár azért csak cár, vagyis kor-
látlan uralkodó és a hatalma óriási...

T... herceg a szavamba vág:

— Sokkal kisebb a hatalma, mintsem ön gon-
dolná. Gyakorlatilag ha tájékozódni akar, ha ta-
nácsot akar kérni, ha végre akarja hajtatni ren-
deleteit, a főhivatalnokaitól függ. És mivel kevés
benne a kezdeményezőtehetség és kevés az aka-
rat és alapjában véve meglehetősen fatalista, sza-
bad folyást enged a dolgoknak... Tulajdonképen
a bürokrácia kormányozza a birodalmat.

B ... veszi át a szót:

— Kevés kivétellel mindig így volt ez. A cárok majdnem mindig a *csinovnik*-jaik kezében voltak. Ismeri Szvecsinné mondását: „Bámulatos, hogy mi mindent meg nem tehetnek azok, akik mindent megtehetnek!...” És ezt I. Miklósról mondta!

*

Szombat, 1914 november 14.

Ma délelőtt Buchanan jelenlétemben közli Szaszonovval, hogy a brit miniszterek hosszasan megtárgyalták a török kormány eljárása és hibája következtében a Keleten fölmerülő új problémákat. Hozzáteszi, hogy sir Edward Grey alaposan megismertette velük az orosz kormány fölfogását és az orosz nép aspirációit. Végül ünnepélyes hangon kijelenti:

— Öfelsége az angol király kormánya ekként annak fölismerésére jutott, hogy *a Tengersizország és Konstantinápoly kérdését Oroszország óhajának megfelelően kell megoldani*, örülök, hogy ezt önnel közölhetem.

Szaszonov arca pillanatnyi meglepetés után fölragyog az örömtől. De uralkodik izgalmán és méltóságteljes nyugalommal válaszolja:

— Nagykövet úr, mélységes hálával fogadom az ön nyilatkozatát. Oroszország soha... sohasem fogja elfelejteni a barátságnak azt a bizonyosságát, amelyről ma Anglia tanúságot tesz.

Aztán kezét szorítanak és kölcsönösen szerencsekívánatokkal halmozzák el egymást...

*

Vasárnap, 1914 november 15.

Lengyelországban az orosz hadsereg hadműveletei szerencsésen fejlődnek: 1. a Visztula és a Wartha között Leczyca környékén; 2. Lengyelor-

szág délnyugati részén Censztoehova és Krakó között.

Galíciában az oroszok folytatják előny omulását a Kárpátokon át.

Kelet-Poroszországban a Gumbinnen—Angerburg-front felé nyomulnak, ahol a németek erősen elsáncolták magukat.

*

Hétfő, 1914 november 16. .

De Laguiche tábornok, aki végigjárta Lengyelországban az orosz seregek frontját, tájékoztat, mily roppant erőfeszítést kell kifejtteni nekik, hogy előnyomuljanak azon a terepen, ahol az ellenség visszavonult. Valamennyi vasútvonal és valamennyi út rendszeresen el van pusztítva. Nem maradt egyetlen pályaudvar, egyetlen híd sem. Az utakat több versznyi hosszúságban egymásután következő árkok vágják át... A csapatok meglepő buzgalommal javítják az utakat, oly türelmetlenül várják az előnyomulást... A katonák magatartása kitűnő. Alig van beteg. A lovakat azonban ezerszámra kellett pótolni. Legtöbbet azok az egységek szenvedtek, amelyek Galíciában operáltak és aztán kénytelenek voltak újra észak felé vonulni. Öt hadtest, amely egy hadoszlopot alkotott, négy napon át oly mocsaras erdőkben menetelt, hogy az egyetlen úttól jobbra és balra kénytelenek voltak fákat kidönteni, hogy eltömjék velük az iszaptengert.

De Laguiche tábornok, miután leírta a németek visszavonulását nyugat felé, ismert okosságával erre a következtetésre jut:

Az ellenség szándékosan vonul vissza és nem engedi megállíttatni magát, haderejének a zöme pedig alapjában véve érintetlen. Ez az ellenség tehát újra fölbukkanhat. Miféle gondolat irányítja

ezt a visszavonulást? Föl kell vetni ezt a kérdést, hogy elejét vegyük minden meglepetésnek, anélkül hogy zavartatni engednők magunkat saját terveinkben. Szerencsés események tanúi vagyunk, amelyek minden ízükben kielégítők; a földadat azonban egészében még mindig előttünk áll: addig nincs győzelem, míg az ellenséges hadseregeket meg nem semmisítettük.

*

Szerda, 1914 november 18.

Buchanan ma délelőtt közli Szaszonovval, hogy a brit kormány indítatva érzi magát annektálni Egyiptomot; kifejezi azt a reményét, hogy az orosz kormánynak ezzel szemben nem lesz ellenvetése.

Szaszonov készséggel adja hozzájárulásait.

Négy nappal ezelőtt Anglia átengedte Konstantinápolyt Oroszországnak. Ma Oroszország átengedi Egyiptomot Angliának. Ekként hatvanegy év múltán megvalósul az a program, amelyet 1853 januárjában I. Miklós cár sir Hamilton Seymour angol nagykövet elé terjesztett, amelyből aztán a krími háború keletkezett.

*

Csütörtök, 1914 november 19.

A Visztula és a Wartha közt, Varsótól körülbelül száz kilométernyire, a németek erőteljes offenzívát indítanak, hogy föltartóztassák az ellenségnek Szilézia ellen irányuló előnyomulását. Kutno mellett az oroszok vereséget szenvedtek, amely mintegy harmincezer emberükbe került.

Tovább délre, Lodz környékén nagyszabású ütközet van készülóban.

A főszertartásmester értesít, hogy a cár beszélni

óhajt velem, és holnapután, szombaton fogad Carszkoje-Szelóban.

Péntek, 1914 november 20.

Bulgária újonnan kinevezett követe, Magyarov, ma délután adta át megbízólevelét őfelségének.

A cár, miután biztosította rokonszenvéről a bolgár népet, szigorú beszédet intézett hozzá:

— Nem titkolhatom ön előtt, hogy kormányuk magatartása Szerbiával szemben igen kínos benyomást kelt bennem és egész népemet éppoly fájdalmasan érinti, mint engem... Ha az önök kormánya arra használja föl a jelenlegi körülményeket, hogy megtámadja Szerbiát, akkor én, mint a legnagyobb szláv állam uralkodója, ugyanazon a napon ünnepélyesen ki fogom jelenteni, hogy Bulgária ki van zárva a szláv családból!

Szombat, 1914 november 21.

Ma délelőtt Szaszonov így szól hozzám: „A cár ma délután négy órakor fogadja önt. Hivatalosan nincs semmi közölnivalója; azonban teljesen nyíltan és zavartalanul óhajt beszélgetni önnel. Előre is figyelmeztetem, hogy a kihallgatás hosszú lesz.”

Három óra tíz perckor különvonaton utazom Carszkoje-Szelóba. Kövér pelyhekben hull a hó. Az égboltról leszűrődő ólomszínű világosságban a Petrogradot környező hatalmas síkság fakón, ködösen, komoran terpeszkedik. Szívem összeszorul; mert a lengyelországi síkságokra gondolok, ahol ebben a pillanatban ezer meg ezer ember hull el és ezer meg ezer sebesült vívja halálküzdelmét.

Ámbár a kihallgatás magánjellegű, föl kell vennem díszruhámat, mert így illik, ha az ember a minden oroszok cárhoja előtt megjelenik. Evrej-

nov szertartási igazgató kísér, aki maga is csupa arany sujtás.

Carszkoje-Szelóban a pályaudvartól a Sándor-palotáig rövid a távolság, nem is egészen egy verszt. A park előtt elterülő üres térségen középkori stílusú kis templom csinos kupolája emelkedik ki a hóból; ez a *Feodorovszkij-Szobor*, a cárné egyik kedvelt temploma.

A Sándor-palota meghitt bizalmasságban mutatkozik meg előttem: a szertartást a minimumra korlátozták. Kíséretemben csupán Evrejnov van, aztán egy udvari marsall szolgálati egyenruhában és egy futár. Erzsébet cárné korabeli festői viseletben, kalpag ja mellett nagy vörös, fekete és sárga tollak. Átvezetnek a fogadótermen, aztán a cárné külön szalonján, aztán egy hosszú folyosón, amely a felségek magánlakosztályaihoz visz; útközben egyszerű libériás inassal találkozom, aki tálcán teát visz. Távolabb kis belső lépcső bukkan föl, amely a cári gyermekek szobáihoz vezet; fönt a korlátnál egy komorna tűnik el. A folyosó végén megint egy szalon, amelyben Mescserszkij Péter herceg szolgálatttevő hadsegéd tartózkodik. Itt várakozom, de alig egy percet. A tarkaruhás etiópiái, aki Őfelsége dolgozószobája előtt az ajtóoiállói szolgálatot teljesíti, úgyszólván azonnal ajtót nyit.

A cár lekötelező szívélyességgel, de bizonyos félénkséggel fogad, ami jellemző tulajdonsága.

A szoba nem nagy; mindössze egy ablaka van. A bútorzat kényelmes és egyszerű: sötét bőrkarosszékek, perzsa szőnyeggel letakart díván, íróasztal és aprólékos gondossággal egymás mellé sorakoztatott irattartók, térképekkel megrakott asztal, alacsony könyvszekrény, rajta és fölötté arcképek, szobrok, családi emlékek.

A cár, mint rendesen, eleinte keresi a szót; min-

den mondata csupa udvariasság és személyes figyelmesség; de hamarosan belejön a kerékvágásba:

— Mindenekelőtt ülünk le és helyezkedünk kényelembe, mert hosszú ideig fogom önt tartóztatni. Parancsoljon kérem, abba a karosszékre... Ez a kis asztal itt köztünk éppen jó... Tessék, török cigaretta. Tulajdonképen nem volna szabad szívnom ezeket, mivel új ellenségemtől, a szultántól kaptam; de pompásak és különben sincs nias... Engedje meg még, hogy idehozzam a térképeimet ... És most beszélgessünk.

Meggyújtja a cigarettáját, nekem is tüzet ad és egyenesen a dolog lényegére tér:

— Három hónapja, mióta önt nem láttam, nagy események történtek. A bámulatos francia hadsereg és az én kedvelt hadseregem olyan bizonyítékait adta eddig is erejének, hogy a győzelem immár bizonyára nem siklik ki a kezünkből... Igaz, nem ringatom magam illúziókban: a háború még megpróbáltatásokat és áldozatokat kényszerít ránk; de mostantól fogva jogunk, sőt kötelességünk megbeszélni teendőinket arra az esetre, ha Ausztria vagy Németország békét kér tőlünk. Vegye csak figyelembe, hogy Németországnak fontos érdeke volna tárgyalásokba bocsátkozni addig, amíg katonai ereje félelmetes. Ami Ausztriát illeti, nincs-e máris nagyon kimerülve? Mit tennénk hát, ha Németország vagy Ausztria békét kérnie?

— Mindenekelőtt azt kell tudnunk — felelem — vajjon belebocsátkozhatunk-e a béke *tárgyalásába* és nem leszünk-e kénytelenek *diktálni* a békét ellenségeinknek... Bármennyire mérsékeljük is magunkat, a központi hatalmaktól nyilván olyan biztosítékokat és jóvátételeket kell majd

követelnünk, amelyekbe mindaddig nem fognak belenyugodni, amíg le nem tiportuk őket.

— Nekem is ez a meggyőződés. Diktálnunk kell a békét és elhatározott szándékom, hogy a germán hatalmak megsemmisítéséig folytatom a háborút. Azonban okvetlenül ragaszkodom hozzá, hogy ennek a békének föltételeit mi hárman: Franciaország, Anglia és Oroszország magunk között megtárgyaljuk. Tehát semmi kongresszus, semmi közvetítés. Aztán ha itt lesz az óra, *diktálni* fogjuk Németországnak és Ausztriának az akaratunkat.

— Mi a fölfogása Felségednek az általános béke-föltételekről?

A cár egy pillanatig eltűnődik, aztán megszólal:

— Mindenekelőtt legfőbb célul kell magunk elé tűznünk, hogy megsemmisítsük a germán militarizmust és végét vessük annak a lidércnyomásnak, amellyel Németország több mint negyven éve az életünkre nehezedett. Meg kell fosztani a német népet a reváns minden lehetőségétől. Ha meglágyítatjuk a szívünket, akkor hamarosan új háború következik... A pontos békeföltételeket illetőleg sietek kijelenteni Önnek, hogy előre is helyeslem mindazokat, amiket Franciaország és Anglia jónak lát megállapítani a maga külön érdekében.

— Köszönöm Felségednek ezt a nyilatkozatát és biztos vagyok benne, hogy a Köztársaság kormánya a legmegértőbb szellemben fogadja majd a cári kormány óhajait.

— Ez arra indít, hogy eláruljam önnek egész tervemet. De csak mint magánember beszélek. Mert nem intézhetek el ilyen kérdéseket anélkül, hogy ki ne kérném minisztereim és tábornokaim tanácsát.

— Közelebb húzza a karosszékét hozzám, kiteríti

Európa térképét a közöttünk álló asztalkára, friss cigarettára gyújt és a legbizalmasabb, legmelegebb hangon folytatja:

— Íme, nagyjából hogyan képzelem el azokat az eredményeket, amelyeket Oroszországnak alapos oka van remélnie a háború után és amelyek nélkül népem nem értené meg azokat az áldozatokat, amelyeket ráróttam ... Kelet-Poroszországban Németország kénytelen lesz hozzájárulni a határkiigazításhoz. Vezérkarom azt kívánja, hogy ez a kiigazítás egészen a Visztula torkolatáig terjedjen; ezt túlzásnak tartom; majd megvizsgálom. Posen tartomány és talán Szilézia egyik része okvetlenül szükséges lesz Lengyelország visszaállításához. Galícia és Bukovina északi része lehetővé teszi majd Oroszországnak, hogy elérje természetes határát, a Kárpátokat... Kis-Ázsiában természetesen foglalkoznom kell az örményekkel; csakugyan nem hajthatom vissza őket a török igába. Vájjon annektáljam Örményországot? Csak az örmények kifejezett kívánságára vagyok hajlandó megtenni. Ellenkező esetben autonóm kormányzatot szervezek számukra. Végül pedig kénytelen leszek a tengerszorosok szabad használatát biztosítani birodalmam számára.

Mikor e szavaknál megáll, bővebb magyarázatért sürgetem. Folytatja:

— Gondolataim még egyáltalán nem kristályosodtak ki. Nagyon súlyos kérdés ez!... Azonban van két következmény, amelyekre mindig visszatérek. Az egyik az, hogy a törököket ki kell kergetni Európából; a másik az, hogy Konstantinápolynak ezentúl semleges városnak kell lennie, nemzetközi kormányzat alatt. Magától értetődik, hogy a muzulmánok teljes biztosítékot kapnak, hogy szentélyeiket és temetkezőhelyeiket tiszteletben tartjuk. Trácia északi része egészen az Enosz-Midia vona-

lig Bulgáriának jutna. Többi részét ettől a vonaltól egészen a tengerpartig, Konstantinápoly környékének kivételével, Oroszország kapná.

— Eszerint, ha jól értem Felséged gondolatát, a törökök Ázsiába szorulnának, mint az első Ozmanlik idejében és Angora vagy Konia lenne a fővárosuk. Ekként a Boszporus, a Miárvány-tenger és a Dardanellák jeleznék Törökország nyugati liatarát.

— Úgy van.

— Ne csodálkozzék Felséged, ha mégegyszer félbeszakítom és emlékeztetem arra, hogy Franciaországnak Szíriában és Palesztinában értékes öröksége van: történelmi emlékei, erkölcsi és anyagi érdekei. Fölteszem, hogy Felséged hozzájárulna azokhoz az intézkedésekhez, amelyeket a Köztársaság kormánya jónak látna ennek az örökségnek a megmentése érdekében foganatosítani?

— Igen, határozottan!

Aztán kiteríti a Balkán térképét és nagy vonásokban vázolja előttem, hogy hogyan képzei azokat a területi változtatásokat, amelyeket kívánunk kell:

— Szerbia annektálná Boszniát, Hercegovinát, Dalmáciát és Albánia északi részét. Görögország megkapná Albánia déli részét, Valona kivételével, amely Olaszországnak jutna. Bulgária, ha okosan viselkedik, kárpótlást kapna Szerbiától Macedóniában.

Gondosan összehajtogatja a Balkán-térképet és épp ilyen gondosan visszateszi pontosan arra a helyre az íróasztalán, ahol azelőtt volt. Aztán összefonja karjait és hátradől a karosszékeben, szemait a mennyezetre szegezi és tűnődve kérdi:

— Hát Ausztria-Magyarország?... Mi történik majd vele?

— Ha Felséged hadseregeinek győzelme túlter-

jed a Kárpátokon, ha Olaszország és Románia a hadszíntérre lép, akkor Ausztria-Magyarország aligha éli túl azokat a területi áldozatokat, amelyekhez Ferenc József császár kénytelen lesz hozzájárulni. Ha egyszer az osztrák-magyar közösség csődöt mondott, föltételezem, hogy egyik fél sem akar majd tovább együttműködni, legalább is nem a régi föltételek mellett.

— Ezt magam is föltételezem... Ha Magyarország elveszti Erdélyt, aligha tudja uralma alatt megtartani a horvátokat. Csehország legalább is önkormányzatot fog követelni, Ausztria tehát összezsugorodik a régi örökös tartományokra, a német Tirolra és Salzburg tartományra.

Amint ezt mondja, egy percre elhallgat, összeráncolja szemöldökét, félig lehunyja pilláit, mintha magában mondogatná azt, amit közölni akar velem. Végül futó pillantást vet atyja arcképére, amely a hátam mögött függ és aztán folytatja:

— Különösen Németországban lesznek nagy változások. Mint már említettem, Oroszország annektálni fogja a régi lengyel területeket és Kelet-Poroszország egy részét. Franciaország egészen bizonyosan visszaveszi Elzász-Lotharingiát, sőt talán a rajnai tartományokat is megszállja. Belgiumnak Aix-la-Chapelle környékén jelentékeny területi gyarapodáshoz kell jutnia, bőségesen rászolgált! Ami a német gyarmatokat illeti, Franciaország és Anglia tetszésük szerint megosztznak rajtuk. Végül azt kívánom, hogy Dánia visszakapja Schleswiget, beleértve a kiel-i csatorna zónáját ... Hát Hannover? Nem kellene-e visszaállítani! Ha ilyen kis szabadállamot ékelnénk Poroszország és Hollandia közé, nagyon megszilárdítanék a jövőendő békét! Mert ennek kell lennie a vezető gondolatunknak ... Munkánkat csak akkor fogja igazolni Isten és a történelem, ha erkölcsi

eszme uralkodik benne, az az akarat, hogy hosszú időre biztosítjuk a világ békéjét.

Miközben ezt az utolsó mondatot kiejti, főlegyesedik karosszékében; a hangja valami ünnepélyes, áhítatos megindultságban megremeg, furcsa láng ragyog föl a tekintetében. Szemlátomást a lelkiismerete és a hite lép sorompóba. De magatartásában, arckifejezésében semmi nagyképűség; maga a megtestesült egyszerűség.

— Akkor hát — jegyzem meg —, ez a német császárság vége?

Határozott hangon feleli:

— Németország úgy szervezkedik majd, ahogy akar; de a császári méltóság nem maradhat meg a Hohenzollern-házban. Poroszországnak egyszerű királysággá kell válnia... Ugyebár, nagykövet úr, ön is ezen a véleményen van¹?

— A német császárság, úgy amint a Hohenzollernnek elgondolták, megalapították és kormányozták, oly nyilvánvalóan a francia nemzet ellen irányul, hogy én semmiesetre sem vagyok hajlandó védelmembe venni. Franciaország számára nagy biztonság volna, ha a germán világ erői nem egyesülnének többé Poroszország kezében...

A beszélgetés immár több mint egy órája tart. A cár rövid tűnődés után, mintha megerőltetné az emlékezetét, ezt mondja:

— Nem csupán a háború közvetlen következményeire kell gondolnunk; foglalkoznunk kell a holnappal is ... A legnagyobb fontosságot tulajdonítom szövetségünk fentartásának. Az a mű, amelyet el akarunk végezni, s amely már annyi erőfeszítésünkbe került, csak akkor lesz tartós, ha együtt maradunk. És mivel az a meggyőződésünk, hogy a világ békéje érdekében dolgozunk, művünknek tartósnak kell lennie.

Mikor hosszú beszélgetésünknek ezt a világos és

szükségképeni következményét kimondja, újra látom átsuhanni szemein azt a misztikus fényt, amely néhány perccel előbb fölragyogott bennük. Bizonyosan ilyen izzó és ragyogó volt ősenek, I. Sándornak az arca, amikor Metternich és Hardenberg előtt fejtegette a királyoknak a népek ellen irányuló Szent Szövetségét. Csakhogy Krüdenerné barátjában volt valami színpadias szenvelgés, valami romantikus rajongás. II. Miklós teljesen őszinte; inkább visszafojtani, mint elárulni, inkább palástolni, mint kitárni igyekszik izgalmát. A cár fölkel, megint cigarettával kínál és fesztelenül, a legbarátságosabb hangon mondja:

— Ah, nagykövet úr, nagyszerű közös emlékeink lesznek. Emlékszik? ...

És eszembe juttatja a háború előjátékát, a július 25-től augusztus 2-ig eltelt izgalmas hetet; fölidézi legapróbb részleteit; szívesen tér vissza a Vilmos császárral váltott magántáviratokra:

— Egy pillanatig sem volt őszinte !... Végül már maga is belezavarodott a hazugságaiba és alattomoskodásaiba... Például meg tudta ön valaha magyarázni magának azt a táviratot, amelyet hat órával a hadüzenet átadása után intézett hozzám? ... Ami itt történt, csakugyan érthetetlen. Nem tudom, elmondtam-e már önnek... Augusztus második volt, hajnali félkettő. Éppen az ön angol kollégáját fogadtam, aki átadta György király táviratát, amelyben arra kér, hogy tegyek meg minden lehető a béke megmentése érdekében; sir George Buchanan-nel megszerkesztettem a választ, amelyet ön ismer, s amely azzal a fölhívással végződik, hogy Anglia nyújtson fegyveres segítséget, minthogy a háborút Németország kényszerítette ránk. Amint Buchanan távozott, bementem a cárné szobájába, aki már ágyban fektült, hogy megmutassam neki György király táv-

iratát és lefekvés előtt megigyam egy csésze teát. így maradtam ott nála hajnali két óráig. Aztán, mivel nagyon fáradt voltam, meg akartam fürödni. Éppen készülök belépni a vízbe, amikor inasom kopog az ajtón és kér, hogy átadhasson egy táviratot: „Nagyon sürgős távirat, nagyon sürgős... Őfelsége Vilmos császár távirata!...” Olvasom a táviratot, újra elolvasom, hangosan ismétlem ... és egy szót sem értek belőle. Hogy gondolja Vilmos, mondom magamban, hogy még mindig tőlem függ, hogy elkerüljük a háborút! Esdve kér, hogy ne engedjem csapataimnak átlépni a határt!... Ejnye, hát bolond vagyok én? Hát a személyem körüli miniszter, az én jó öreg Frederiksem, nem éppen most, alig hat órával ezelőtt hozta be hozzám a hadüzenetet, amelyet a német nagykövet Szaszonovnak átnyújtott? ... Visszamegyek tehát a cárné szobájába és fölolvasom neki Vilmos táviratát. Maga is el akarja olvasni, hogy megbizonyosodjék felőle. Nyomban ezt mondja rá: „Úgy-e, nem válaszolsz ráf — ^Semmi esetre sem !...” Ennek a valószínűtlen, furcsa táviratnak kétségtelenül az volt a célja, hogy megingasson, leszereljen s valami, Isten tudja miféle nevetséges és megszégyenítő lépésre csábítson. Hát ennek éppen az ellenkezője történt. Mikor a cárné szobájából távoztam, éreztem, hogy köztem és Vilmos között örökre vége mindennek. Mély álmom volt... Mikor a szokott időben fölébredtem, egészen megkönnyebbülten éreztem magamat. Fellelősségem Isten és népem előtt továbbra is óriási volt. De legalább tudtam, mit kell tennem.

— Én, sire, kissé másképen magyarázom Vilmos császár táviratát.

— Ah!... Halljuk az ön magyarázatát!

— Vilmos császár nem bátor ember...

— Ó, nem.

— Komédiás és hengegő. Sohasem meri végigcsinálni azt, amit elkezdett. Gyakran olyan drámai színészre emlékeztetett, aki egy gyilkos szerepét játssza és hirtelen észreveszi, hogy a fegyvere meg van töltve és hogy csakugyan megöli az áldozatát ... Hányszor láttuk már, hogy maga is visszariad a játékától! Mikor 1905-ben hírhedt tangeri kiáltványát kiadta, hirtelen megtorpant a jelenete közepén... Föltételezem tehát, hogy mihelyt odavágta a hadüzenetét, elfogta a félelem. Cselekedetének rettenetes következményeire ébredt és Felségedre akarta hárítani az egész felelősséget. Az is meglehet, hogy abba a képtelen reménykedésbe kapaszkodott, hogy táviratával valami váratlan, elképzelhetetlen, csodálatos eseményt idéz elő, amelynek révén megmenekülhet bűnének következményeitől...

— Igen, ez a magyarázat meglehetősen összevág Vilmos jellemével.

Az óra hatot ütött.

— Ó! milyen későre jár az idő! — szólal meg újra a cár. — Félek, hogy kifárasztottam önt; de boldog voltam, hogy zavartalanul kibeszélhettük magunkat.

Miközben az ajtóig kísér, kérdést intézek hozzá a lengyelországi harcokra vonatkozólag.

— Nagyszabású, irtózatosan elkeseredett csata ez — mondja rá. — A németek örült erőfeszítéseket tesznek, hogy áttörjék vonalunkat; nem fog sikerülni nekik; sokáig már nem tarthatják magukat az állásaikban. Remélem tehát, hogy nem sokára újra megkezdjük előnyomulásunkat.

— De Laguiche tábornok legutóbb azt írta nekem, hogy Miklós nagyhercegnek ma is egyetlen és végső célja az az előnyomulás Berlin felé.

— Úgy van. Még nem tudom, hogy hol vághattunk majd utat magunknak. A Kárpátok és az

Odera közt? Vagy Breslau és Posen közt? Vagy Posentől északra? Ez sokban azoktól a harcoktól függ, amelyek most kezdődtek Lodz körül és Krakó környékén. Azonban Berlin csakugyan az egyetlen célunk... Az önök frontján ugyanilyen elkeseredett a küzdelem. Ez a tomboló csata az Yser mellett az önök előnyére fordul. A tengerészek dicsőségesen harcolnak. Súlyos kudarcuk ez a németeknek, majdnem épp olyan súlyos, mint a narnei vereségük... Hát Isten önnel, nagykövet úr. Ismétlem, örültem, hogy ilyen zavartalanul beszélgettem önnel.

*

Kedd, 1914 november 24.

Abban a tomboló küzdelemben, amely Varsótól nyugatra, különösen Lodz és Lovic között folyik, az oroszok továbbra is fölényben vannak; azonban a csata sorsa még nem dőlt el.

Ma estére Mária Pavlovna nagyhercegnőhöz vagyok hivatalos ebédre. Rajta kívül csupán az udvar és benső barátai vannak jelen. Nagyon szeretné megtudni, hogy legutóbbi kihallgatásomon mit beszélt a cár. Csak annyit mondok el belőle, amennyit szabad megtudnia... és továbbadnia. Így elbeszélem, hogy a cár erélyesen hangoztatta azt a szilárd elhatározását, hogy a háborút a germán hatalmak teljes összeomlásáig folytatja:

— Sőt, ha jól értettem, nem fogja megengedni, hogy a császári méltóság megmaradjon a Hohenzollern-uralkodóházban.

— Ó! Brávó! Brávó!

Fölébred benne a mecklenburgi nő és én újból tapasztalom azt a féltékeny és szívós gyűlöletet, amelyet a kis német udvarok táplálnak a pökhendi Poroszország iránt. Haragtól szikrázó szemekkel folytatja;

— Elég volt a Hohenzollernekből! Elég volt!... Németország ostora voltak ők... Münchenben, Stuttgartban, Drezdában, Darmstadtban, Schwerinben, Weimarban, Meiningenben, Koburgban tudni sem akarnak többé róluk... Legföljebb Badenben ragaszkodnak még némileg hozzájuk, mert ez tulajdonképen ugyanaz a család.*

Alexandra Feodorovna cárnéróilbeszélgetünk:

— Feltűnt nekem — mondom —, hogy a cár több ízben is említette a nevét beszélgetésünk folyamán.

— Engem ez nem lep meg. Mindenről tájékoztatni szokta őt; mindenről beszámol neki. Biztos lehet felőle, hogy a cár, mihielyt ön a dolgozósobájából távozott, azonnal elmondta neki a beszélgetésüket.

— És milyenek a cárné érzelmei ebben a pillanatban Németország iránt?

— Talán meglepi önt, amit mondok... Szenvedélyesen németellenes. Megtagad a németektől minden becsületet, minden lelkiismeretességet, minden emberséget; a múltkor ezt mondta nekem: — „Elvesztették az erkölcsi érzéküket, elvesztették a keresztény érzésüket!...”

*

Szerda, 1914 november 25.

Petrograd örömben úszik. Kimerítő részleteséggel jelentik, hogy a németek megsemmisítő vereséget szenvedtek Lodz és Lovic között; csapataik elkeseredett erőfeszítéseket tesznek, hogy kimeneküljenek a bekerítésből.

Bjelajev tábornok vezérkari főnök megmondta Szaszonovnak, hogy két vagy három német hadtest máris be van kerítve.

* Lujza badeni özvegy nagyhercegnő, az uralkodó nagyherceg anyja, I. Vilmos császár leánya.

Csütörtök, 1914 november 26.

Szaszonov ujjong:

— Lodzi győzelmünk felséges, teljes, egymagában sokkal többet ér, mint valamennyi galíciai sikerünk. Arra várnak, hogy az eredmények teljesen bizonyosak legyenek, hogy közzétehessék őket...

A külügyminisztériumból ia nagyvezérkarhoz megyek, amely szemben van, a Téli-palota terén. Bjelajev tábornok megerősíti előttem Szaszonov szavait:

— Mienk a győzelem, mégpedig nagy győzelem; azonban a németek Brzeziny és Sztrykov között még kétségbeesett erőfeszítéseket tesznek, hogy utat vágjanak észak felé. Ezért kommunikálnak annak a kijelentésére szorítkozunk, hogy csapataink fölénybe jutottak, és hogy a németek rengeteg nehézség árán igyekeznek biztosítani visszavonulásukat. A veszteségeik is óriásiak és három hadtestük majdnem teljesen körül van zárva. Egész éjjel dolgoztam a 150.000 fogoly elszállításának előkészítésén. Egyénileg nagy reményeket fűzök ennek a győzelemnek a következményeihez.

A városban minden arcon ott ragyog az öröm. Kíváncsiságból megállítom a kocsimat a Kazáni Miasszonyunk előterén. A hívők egész nap öntenek a nagy nemzeti szentélybe, amely ragyog az aranytól és a drágakövektől. A bejáratnál a gyertyaárusok nem tudják kielégíteni a keresletet. És a „szent kapu” előtt a tömeg türelmetlenül tolong, hogy megcsókolhassa a Szűzanya csodátévő ikonját.

*

Péntek, 1914 november 27.

Ma délelőtt Szaszonov arca már nem sugárzik úgy, mint tegnap. Mikor pontos adatokat kérek

tőle a lodzi csatára vonatkozólag, kitérően válaszol:

— A győzelem a miénk — mondja —, kétségbevonhatatlan győzelem. Egyébként a küzdelem folyik.

— És a három német hadtest bekerítése'?

— Nem tudok semmit.

— Nem telefonálhatna Bjelajev tábornoknak?

— Épp most telefonáltam neki. ő sem tud semmit, legfőbb annyi, hogy Lengyelország déli részén a krakói erődítményeket védő osztrák hadsereg tegnap vereséget szenvedett.

Szombat, 1914 november 28.

A Lodznál félig bekerített német csapatoknak sikerült irtózatosszerű hekatombák árán kimenekülni. Az orosz hadművelet az utolsó pillanatban kudarcot vallott. Rennenkampff tábornok hibájából, akiben nem volt meg a kellő éleslátás és cselekvőképesség.

A vezérkar a következő közleményt adta ki:

Azok a hírek, amelyek a Visztula és Wartha közötti győzelmünk arányairól keringtek, magánértesülésekből származtak és tartózkodással kell fogadni őket... Kétségtelen, hogy a német hadterv, amely abban állott, hogy az orosz hadsereget a Visztula balpartján bekerítsék, tökéletes kudarcot vallott. A németek kedvezőtlen körülmények között kénytelenek voltak visszavonulni, miközben roppant veszteségeket szenvedtek. Az ütközet ránk nézve kedvezően fejlődik; azonban az ellenség folytatja makacs ellent állását.

A közönség körében élénk a csalódás.

Vasárnap, 1914 november 29.

Az orosz közvélemény csakugyan nagyon ideges, nagyon képzelődő, nagyon kevésbé realista. Hogy elégedetlen, sőt izgatott azért, mert félrevezetitek ia lodzi ütközet kimenetelére vonatkozólag, az nagyon természetes. De csalódásában megfedelkedik arról, hogy a németek, ha meg is menekültek a teljes megsemmisítéstől, mégis csak súlyos vereségeit szenvedtek. Mindenfelé csak pesszimista impressziókat tapasztalok, fáradt és kiábrándult nyilatkozatokat. Mi lenne, ha a németek győztek volna?

Hétfő, 1914 november 30.

Mindenfelől olyan jelentéseket kapok, hogy Witte gróf fáradhatatlanul folytatja küzdelmét a béke érdekében.

Ezt megerősítette előttem ma este K... grófnő, akinél bizalmas baráti körben ebédelek. Bár nem osztja Witte nézeteit, gyakran alkalma van találkozni vele, sőt mi több, kitűnően van értesülve mindarról, ami a cári palota kulisszái mögött történik:

— Witte befolyása ezidőszerint igen nagy — mondja. — Fejtegetései élénk benyomást keltenek. Tegnap is P... hercegnőnél több mint egy óráig magyarázgatta, hogy haladéktalanul meg kell kötnünk a békét; ha nem tesszük, az a meggyőződése, hogy a vereség és a forradalom elé megyünk. Sohasem láttam még ennyire pesszimistának.

— Hát Franciaországgal... és Angliával hogy bánik fejtegetéseiben? Hiszen elvégre nem Oroszország sietett az ő segítségükre, hanem ők siettek Oroszország segítségére.

Éppen azt az ellenvetést tették neki, hogy nincs jogunk cserbenhagyni szövetségeseinket. Ezt fe-

lelte rá: „De hiszen Franciaországnak és Angliának ugyanaz az érdeke, mint nekünk, hogy ne ragaszkodják makacsul ehhez az ostoba kalandhoz!” Kifejezést adok meglepetésemnek K... grófnő előtt, hogy hogyan beszélhet büntetlenül ilyen módon egy birodalmi gyűlési képviselő, Őfelsége államtitkára:

— Olyan könnyű volna elhallgattatni!

— Nem merik elhallgattatni!

És elmondja, hogy a cár, aki gyűlöli Wittét, ropantul fél tőle; fél az eszétől, fölényes szellemétől, pontos és metsző szavától, gúnyolódásaitól, fondorkodásaitól. Aztán nem egy közös titkuk van, amelyeknek a szellőztetése kínos volna a Felségek presztízse szempontjából.

— Ön tudja — folytatja —, hogy Witte, miniszterelnök és pénzügyminiszter korában, alaposan belekeveredett a hírhedt Philippe-nek, Rasputin elődjének ügyeibe. Azt is tudja, hogy a cár megkérte Loubet elnököt, hogy adományozza a csodatévőnek az orvosdoktori oklevelet és hogy Loubet úr természetesen elhárította ezt a képtelen kívánságot. Azonban Philippe föltétlenül ragaszkodott az orvosdoktori címhez és sürgetéseivel gyötörte a cárt. Ekkor Witte közbenjárt Kuropatkin tábornok hadügyminiszternél, hogy kineveztesse Philippe-et tartalékos orvossá és ezenfölül megszerezte neki azt a főhatalmazást, hogy viselhesse a főhivatalnoki egyenruhát!...

Mivelhogy Philippe neve ma a tollam helyére került, a következőkben, mint főntebb Rasputinra vonatkozólag, följegyzem néhány életrajzi adatát. 1903 február havában a külföldi orosz rendőrség főnöke, Racskovszkij, akinek a közreműködését kisebb jelentőségű szövetségi ügyekben gyakran igénybevették, kihallgatást kért Delcassétól

és kifejezte előtte azt az óhaját, hogy szeretne bizalmasan tájékozódni a lyoni eredetű Philippe mágus előélete felől, aki már több mint egy éve oly nevetséges szerepet visz az orosz udvarnál: „Félek — mondotta —, hogy ennek a sarlatánnak a különcködései botránnyal fognak végződni. A német párt bizonyosan fegyvert kovácsol belőle a Szövetség ellen.”

Delcassé rábízta az ügyet. Íme, azoknak az értesüléseknek a foglalata, amelyeket hamarosan megkaptam a titkosrendőrségtől.

Philippe Nizier-Vachod 1849 április 25-én született a savoie-i Loisieux-ben; szülei egyszerű kisbirtokosok voltak. Tizenhároméves korában Lyonba költözött egyik nagybátyjához, aki a Croix-Rousse-on lévő mészárszékében alkalmazta. A gyermek már akkor furcsa tulajdonságokat árult el: szerette a magányosságot, érdekelte a misztikum, élénken vonzódott a varázslókhoz, a kártyavetőnőkhöz, a magnetizőrökhöz és alvajárókhoz. Hamarosan megpróbálkozott a kuruzslással és az első naptól fogva sikerrel dolgozott.

1872-ben otthagyta nagybátyja mészárszékét és a boulevard du Nord 4. számú házban rendelőt nyitott, amelyben pszichikai fluidumokkal és asztrális dinamizmusokkal kezelte a betegeit. Középtermetű, kövérkés, egyszerű modorú ember volt; kimért mozdulataival, behízelt hangjával, tömött, barna hajával, magas homlokával, tiszta, ígéző és átható tekintetével bámulatos magnetizáló és szimpatikus ereje volt, amely, úgylátszik, mindenkire erős hatást tett, aki csak közeledett hozzá.

1877 szeptember havában feleségül vette egyik betegét, Jeanne Landar-t, akit ő gyógyított ki s akitől később egy leánya született. 1887-ben a lyoni orvosok kuruzslás miatt följelentették; ekkor

pénzbírságra ítélték. Mint ilyen esetekben rendszeren történni szokott, az elítélés csak növelte hírnevét. 1890-ben és 1892-ben megint törvény előtt állott s mind a két alkalommal ugyanazzal, a büntetéssel sújtották. De mind a három pörben valamennyi vallomás kedvező volt a vádlottra. Minden tanú, beleértve azokat is, akiket a csodadoktornak nem sikerült meggyógyítani, egyhangúan dicsérte jóságát, könyörületességét, önzetlenségét, azt a vigasztaló és bátorító erőt, amellyel gondjaiba vette őket, azt a megnyugtató szelídséget, amely legjelentéktelenebb cselekedeteiből is kisugárzott.

Philippe, hogy ezentúl ne akadjon baja a törvénnyel, társult egy lengyel homeopátával, Steintzyvel, akinek szabályszerű oklevele volt s aki aláírta rendelkezéseit. Néhány évvel később egy Lalande nevű fiatal francia orvost vett maga mellé asszisztensnek, aki kevéssel utóbb a veje lett.

Rendelője, amelyet a rue de la Tête-d'Or 35. számú házba helyezett át, állandóan zsúfolva volt. Mesteremberek, boltosok, házmesterek, szakácsnők tették betegeinek zömét. De 1896-tól fogva jobb társaságba tartozó emberek, jólöltözött hölgyek, hivatalnokok, színésznők, tiszték, papok is megfordultak nála. A szemben lévő trafik tulajdonosa, aki a rendőrség besúgója volt, jelentette, hogy „bámul, mennyi jólöltözött embert lát hozzá bemenni”. Egyszer egy orosz herceget jelentett, „egy sovány, magas embert, akinek a neve már nem jut eszébe s aki több ízben is eljött két elegáns hölgygel.” Sőt mi több, Philippe szakácsnéja büszkén mutogatott neki egy levelet, amelyen Oroszország nagy, címeres vörös pecsétje volt. Az egész környék erről beszélt.

Kevéssel e levél érkezése előtt két orosz hölgy, S.-né és P.-né, akik átutazóban voltak Lyonban,

mentek föl tanácsért Philippe-hez. Ezeket megdöbentette jóstehetsége és természetfölötti képessége. Nem is hagyták nyugodni addig, míg el nem kísérte őket Cannesba, ahol bemutatták Nikola-jevics Péter nagyhercegnek és feleségének, Milica nagyhercegnőnek, Milica nővérének, Romanovszkij Anasztázia hercegnőnek, Leuchtenberg herceg feleségének, akinek később, 1907-ben Miklós nagyherceg lett a második férje.

Eddig tartottak a titkosrendőrségtől beszerzett értesülések; alább látni fogjuk, hogy mi következett ezután.

Hogyan került összeköttetésbe a lyoni csodadoktor a cárral és címével? Manujlov, aki ennek a közvetítője volt, nemrégiben elbeszélte nekem.

A találkozás 1901 szeptember havában történt a felségek franciaországi útja alkalmával. Manujlov akkoriban az *Ochrana* szolgálatában állott, a híres Racskovszkijnak volt alárendeltje és éppen Párisban volt kiküldetésben. Milica nagyhercegnő értesítette Philippe-et, hogy a cár és a cárné örülnének, ha beszélhetnének vele Compiègne-ben. Szeptember 20-án érkezett Philippe oda. Manujlovot bízták meg, hogy fogadja a palota bejáratánál, kérdezze kissé ki, mielőtt a felségek lakosztályába bevezeti: — „Egyszerre csak belép — meséli nekem Manujlov —, egy vastag-bajuszos, kövér bácsi, fekete ruhában, szerényen és komolyan, mint valami vásárnapiasan kiöltözött néptanító; ruhája a lehető legközönségesebb volt, de kifogástalanul tiszta. Nem volt rajta semmi figyelemreméltó, csak a szemei; kék szemei, amelyek félig elbújtak vastag szemhéjai alatt, amelyekben azonban időnkint furcsa fény és szelídség lobbant... Elöl a nyakán kis háromszög alakú fekete selyemzacskót viselt. Megkérdeztem tőle, mi az. Titokzatosan mentegetődzött, hogy nem mondhatja meg.

Ezt az amulettet később is mindig ott láttam a mellén. Egy este, mikor kettesben voltam vele a vasúti kocsiban és ő nagyokat horkolva aludt, megpróbáltam elvenni tőle a talizmánját, hogy megnézzem, mi van benne; de alig hogy hozzá-
érttem, riadtan fölébredt”.

Philippe mindjárt az első találkozásra meg-
igézte a felségeket, akik azonnal rábírták, hogy
megtelepedjék Oroszországban. Hamarosan útra-
kelt. Carszkoje-Szelóban házat rendeztek be szá-
mára.

Nyomban megnyerte császári gazdáinak teljes
bizalmát, akik mágikus tehetségén kívül nagyra-
becsülték nyugodt modorát és kifogástalan tapin-
tatosságát. Hetenkint egyszer vagy kétszer hipno-
tikus, profetikus, inkarnációs, nekromantikus
kísérleteket végzett előttük. A cár ingatag aka-
rata nagyon megerősödött ezekben az éjszakai
gyakorlatokban. Számos elhatározást diktált neki
ezen a réven atyjának, III. Sándornak szelleme.
Minden egészségügyi kérdésben Philippe tanácsai
voltak döntők.

Azonban ama bizalmas dolgok között, amelye-
ket a cári pár és Philippe közölt egymással, volt
egy egészen külön ügyük, egy igen bizalmas ter-
mészetű titok, egy államtitok, amely egyúttal
hálószoatitok is volt. A cárnénak, aki 1894 no-
vember 26-án ment férjhez, egymásután négy
leánygyermek született, köztük a legfiatalabb,
Anasztázia, 1901 június 18-án. A cár, a cárné és
az orosz nép aggódva várta egy cárevics születé-
sét. Nos, mivel Philippe előtt a természet minden
titka nyitott könyv, képesnek tartotta magát nem
csak arra, hogy megjósolja a születendő gyer-
mek nemét, hanem arra is, hogy azt előre meg-
határozza. A hermetikus orvostudomány, a csil-
lagjósítás és pszichurgia legmagasabbrendű mű-

fogásainak együttes alkalmazásával a csodadoktor hozzálátott, hogy a magzat fejlődését tetszése szerint irányítsa. Bonyolult egy módszer!...

1902 tavaszán Alexandra Feodorovna íVjból áldott állapotban volt: ezúttal bizonyosra vette, hogy fia lesz; -a cár éppígy meg volt győződve róla; Philippe megerősítette őket hitükben. Azonban szeptember 1-én a cárné hirtelen fájdalmait érzett és anélkül hogy segíteni lehetett volna rajta, egyszerre minden reménye füstbement.

Ez súlyos csapás volt Philippe presztízisére. Megpróbálták elhitetni azt a hírt, hogy a cárné tulajdonképpen nem is volt áldott állapotban és hogy a megállapított fiziológiai rendellenességek egyesegyedül ideges állapotából magyarázandók. De a való ténynek hamarosan híre ment és az egész udvarban kitört a felháborodás a lyoni csodadoktor ellen. Azonban a cár és a cárné ezután is hűségesen megbízott benne, készséggel hallgatta magyarázatait és továbbra is meg volt győződve mágikus hatalmáról.

Az egyházi körökből jött titkos figyelmeztetésekre azonban hallgattak. A cárné gyóntatójának, Theophanes püspöknek, akit nagyon szerettek, végül is sikerült kételyt támasztani lelkükben. Vájjon az okkultizmusba vetett hitük nem ragadta-e őket túl a megengedett határokon? Vájjon az a csalódás, amely őket érte, nem az Isten figyelmeztetése volt-e?

Akkor szükségét érezték, hogy a keresztény áhítat és alázatosság valami ünnepélyes cselekedetét hajtsák végre.

Nos, a Szent-Szinódus már régóta foglalkozott hosszas huzavonával egy ismeretlen szerzetesnek, boldog Szerafinnak szenttéavatásával, aki 1820 körül szentség hírében hal meg Tambov mellett a szarovi kolostorban. Ez az ügy, amely senkit

sem érdekelt, elhúzódott a végtelenségig nyúló értekezletek során és feledésbe merült az elnapolások miatt. Egyébként a szenttéavatás kezdeményezői súlyos ellenvetésbe ütköztek: az aszkéta holtteste átment a föloszlás és a rothadás minden normális fokozatán. Márpedig az ortodox egyháznak az a fölfogása, hogy az ember földi maradványainak romolhatatlansága elengedhetetlen bizonyítéka a szentségnek.

Akármint volt is a dolog, a cár és a cárné egyszerre lelkesen fölkarolta a boldognak szenttéavatását. II. Miklós, mint az Egyház legfőbb védője, részletes jelentést tétetett magának az eljárásról és elrendelte, hogy a lehető legnagyobb buzgalommal fejezzék be. Innen kezdve a felségeknek ez valósággal rögeszméjük lett: szakadatlanul tanácskoztak a szentpétervári, kievi és moszkvai metropolitákkal, a Szent-Szinódus főgondnokával, a tambovi püspökkel, a szarovi zárdafőnökkel. És különösen jólesett nekik, hogy Philippe, akinek mágikus művészete mély jámborsággal párosult, támogatta őket buzgalmukban.

Több sem kellett a Szent-Szinódusnak, hogy aluszékonyságából fölrázza. Azonnal fölfedezte, hogy Szerafin aszkéta élete az erények, az érdek és a csodák nem is sejtett halmaza volt. A nehézségek mintegy varázsütésre elsimultak, a határidők megrövidültek és minden ellen vetésen túltették magukat.

1903 január 24-én a moszkvai metropolita jelentést terjesztett a car elé, amelyben ezt javasolta: 1. boldog Szerafint be kell iktatni a szentek jegyzékébe; 2. földi maradványait közszemlére ki kell tenni ereklje gyanánt; 3. tiszteletére külön misét kell összeállítani. A cár a jelentés aljára ezt írta: *Kimondhatatlan örömmel és mély megindulással*

olvastam. A szenttéavatási dekrétumot, miután a cár ellátta jóváhagyásával, február 11-én kihirdették.

Nem volt egyéb hátra, mint hogy elvégezzék a főpapi szertartásokat, amelyek a boldogot végleg a szentek sorába emelik. A cár úgy döntött, hogy ezt rendkívüli pompával kell megünnepel ni; maga is részt fog venni a cárnéval és az egész cári családdal együtt.

A külső előkészületek több hónapot vettek igénybe. Az ünnepség július 30-án kezdődött. Egy álló héten át tódult Szarovba a birodalom egész főpapsága, ezer meg ezer pap, barát és apáca, egész sereg hivatalnok és tiszt, végül százezer zarándok tarka-barka és ámuló tömege. A felségek este érkeztek: himnuszok zengésével, harangok zúgásával fogadták Őket; éljenzés viharzott a nyomukban, amerre csak mentek. Az éjszaka egészen hajnalig a halottak éjjeli officiumával telt el.

Másnap, 31-én, a nap reggeli misével és áldozással kezdődött; a felségek az Úr asztalához járultak. Délután újabb halotti szertartást végeztek a szentté avatandó lélek örök nyugalmaért. Este körülhordozták Szerafin testét a templomokban és a kolostorban; maga a oár is segített vinni a korporsót. Éjfélkor fölfedték a drága ereklyéket, amelyeket elsőízben tettek közszemlére, hogy a hívők imádkozzanak előttük. Ezután szakadatlan imák, litániák és zsoltárok következtek egészen reggelig.

Augusztus elsején Antonius püspök, Szentpétervár metropolitája és a Szent-Szinódus elnöke, bemutatta a szenttéavatási püspöki nagymisét, amely majdnem négy óra hosszat tartott. Alkonyat felé Szerafin ereklyetartóját mégegyszer végigvitték körmenetben a városon és a kolostoron.

A következő napot szentbeszéd, dicsőítő szónoklatok, hálaadó énekek és egész sor kisebb officium töltötték be. Végre augusztus 3-án a végükérhetetlen szertartások záradékaul egy újonnan épült templomot szenteltek föl az új szent nevére.

Egy évvel később, 1904 július 30-án a cárné életet adott a jelenlegi trónörökösnek, Alexis cárevicsnek.

Mikor ez a szerencsés esemény bekövetkezett, Philippe már elvesztette a cár kegyét.

Erősen kihasználták ellene az 1902 szeptember elsején történt balesetet. Sok párthíve előre megérezte szerencséje hanyatlását és sietve cserbenhagyta; némelyek még olyan állításokra is vete-medtek, hogy a tekintete rontó és az Antikrisztus jegyét viseli magán. A nemzeti érzést is sértette ennek az idegennek tartós bizalmas viszonya az uralkodópárral. Moszkva rigorista köreiből háborodtak, hogy a cár tűri, hogy ennek az eretnek sarlatánnak a hókusz-pókuszai megszenstelenítsék palotáját. Végül, ámbár Philippe úgy mutatta, hogy irreális világban él s nem ismeri a politika esetlegességeit, többé-kevésbé öntudatlanul mégis számos intrikának az eszközévé lett. Ekként lassanként engesztelhetetlen gyűlölet halmozódott föl ellene. 1903 tavaszán megkettőződtek a támadások. Racskovszkij rendőrkém szállította Párisból az érveket a hadjárat vezetőinek. A titkos rendőrségtől kapott értesülések birtokában még közvetlen jelentést is küldött a cárnak és különösen hangsúlyozta Philippe háromszoros elítélését.

A csodadoktor éppen Lyonban járt bizonyos családi ügyeket rendezni. Racskovszkij fölhasználta ezt az alkalmat, hogy a cárnak belevetett bizalmát még jobban megrendítse, abban a reményben, hogy megakadályozhatja visszatérését.

Azonban Philippe értesült az ellene irányuló fondorkodásokról és 1903 április 19-én táviratozott Miklós nagyhercegnek és kérte, hogy haladéktalanul lépjen közbe a cárnál.

Két hét sem telt bele és Bacskovszkijt, a cári közigazgatásnak ezt a fontos eszközét, súlyos titkok letéteményesét, egyszerűen és minden teketória nélkül megfosztották állásától. Semmiféle kárpótlást nem adtak, sőt nem is ígértek neki: minden jövedelem nélkül maradt Paris kövezetén.*

Eközben 1903 vége felé Oroszország és Japán diplomáciai viszonya napról-napra feszültebbé vált; szemlátomást közeledett a háború.

A Távol-Keleten készülődő drámának a megértése jóval fölülhaladta az egykori mészároslegény intelligenciáját. Mindazonáltal szilárd bizakodással jósolgatta a fényes és közeli győzelmet. Sőt ihletett tudománya segítségével nyilvánosan megnevezte azt a fővezért, akit a cárnak választania kell és aki az egyik nagyherceg volt.

A cár, aki rendkívül féltékeny volt tekintélyére, azonnal rájött, hogy egy udvari klikk eszközül használja a mágust abból a célból, hogy befolyásolja őt uralkodói jogainak gyakorlásában. Valami semmitmondó ürügy alatt azonnal elbocsátotta Philippe-et és elhalmozta virágokkal és ajándékokkal.

A csodatévő mélabúsan indult vissza hazájába. Carszkoje-Szelo pompája és ragyogása után a rue de la Tête-d'Or környéke vigasztalanul közönségesnek tűnt előtte. Arra a gondolatra, hogy vissza kell térnie mindennapos rendelőjébe, újra föl kell vennie a kapcsolatokat egykori szerény betegei-

* Az 1905. évi forradalmi zavargások alkalmat adtak neki arra, hogy visszanyerje a cár kegyét. Bámulatba ejtette az *Ochranát* vakmerő és mesteri rendőri nyomozásaival.

vei, az emberi balsors minden keserűségét ízlelte. Lelke hamarosan elkomorult, gyötrődött. Azt hitte, hogy ellenségek veszik körül, a rendőrség figyel, titokzatos és hatalmas személyek üldözik. Ezenközben elvesztette leányát, Lalande-nét, akit imádott. Fájdalomtól megtörtén visszavonult ar-breslei birtokára, ahol rövid betegség után 1905 augusztus 2-án meghalt.

HETEDIK FEJEZET.

1914. december 1—31.

Kedd, 1914 december 1.

Alighogy az orosz hatóság megtelepedett Galíciában, örvendetes megérkezésének ajándékkópen máris bevezette a leggyűlöletesebb oroszosító módszereket.

Miklós nagyherceg, mikor két hónappal ezelőtt benyomult a galíciai területre, nagylelkű kiáltványt adott ki:

Ausztria és Magyarország népei, Oroszország a szabadságot és nemzeti álmaitok megvalósulását hozza nektek. Azt akarja, hogy mindegyitek gyarapodjék és boldoguljon ezentúl és megtarthassa drága örökségét: nyelvét és vallását.

Ebből a szép programból nem maradt semmi. Az orosz nacionalizmus féktelenül dühöng egész Galíciában.

A közigazgatási hatalom Bobrinszkij Alexejevics Vladimir gróf főkormányzó kezében összpontosul. Jól ismerem; intelligens, becsületes, rokonszenves férfiú, de talán valamennyi nacionalista közt a legreakciósabb. Világnézetének alapelve a görög-katolikus vallás gyűlölete. Nos, a görög-katolikus Egyháznak Galíciában az ötmilliónyi lakosság közt nem kevesebb, mint hárommillió-hétszázezer híve van. Bobrinszkij ezt szokta mondogatni: — „Én Kelet-Európában csak három val-

lást ismerék el: az ortodox, a katolikus, a zsidó vallást. A görög-katolikusok az ortodoxia árulói, renegátok, hitehagyottak. Erőszakkal kell visszavezetni őket a tiszta igazság útjaira...” Ekként az üldözések azonnal megkezdődtek. Börtönbe vették Szeptycki érseket, a görög-katolikus metropolitát; kikergették a bazilita-barátokat; elkobozták az egyházi javakat; elpusztították a rutén misekönyveket; orosz pópákat állítottak a görög-katolikus papok helyére; a rutén gyermekeket Kievbé és Charkovba vitték, hogy az ortodox vallásban nevelkedjenek, — íme, ennek az utolsó két hónapnak a mérlege vallási tekintetben. Politikai tekintetben hozzá kell tennünk, hogy betiltottak minden rutén újságot, bezárták az egyetemet és az iskolákat, elbocsátottak minden galíciai hivatalnokot és orosz bürokraták seregét ültették a helyükbe.

Hivatalosan szóba hozom Szaszonov előtt ezt a helyzetet, amely kockára veti az orosz hatalom jövőjét azokban a galíciai tartományokban, ahol a Habsburgok annyi rokonszenvet tudtak szerezni maguknak.

— Elismerem — mondja rá —, hogy Bobrinszkij politikája gyakran ügyetlen és hogy hivatalnokainknak durva a kezük. De ne várja tőlem, hogy védelmembe vegyem a görög-katolikusok ügyét! Én tisztetem a római katolikusokat, bár sajnálom, hogy tévhitben élnek. De gyűlölöm és megvetem a görög-katolikusokat, mert renegátok.

Miklós nagyherceg panaszkodott a múltkor, hogy milyen késedelmesen érkeznek a galíciai hadsereg számára a szállítmányok: „Municiósvo-natokat várok és pópákkal megrakott vonatokat küldenek.”

Szerda, 1914 december 2.

A lengyelországi orosz seregek helyzete súlyosra fordult. Lodztól északra a németek, akik erősítéseket kaptak a nyugati frontról, szemlátomást fölénybe jutnak.

Binnenkampf tábornokot fölmentették parancsnoksága alól, mert tehetetlenségével megghiúsította a november 25-iki szép átkaroló hadmozdulatot.

A németek azt állítják, hogy az utolsó két hétben 80.000 sebesületlen oroszzt ejtettek foglyul.

Ennek megfelelően Oroszországban a hangulat egyáltalán nem javul. Moszkvából, Kievből és Odesszából épp olyan pesszimizmust jelentenek, amilyent magam körül látok.

Witte gróf természetesen kihasználja ezt és a háború ellen áskálódik. Ezidőszerint az a témája, hogy „a francia hadseregnek számító tétlensége” okozza, hogy az oroszoknak Lengyelországban ilyen nagyszabású és heves offenzívát kell visszaverniök. Fitymáló fölényességével és szardonikus mosolyával mindenfelé ezt hajtogatja: „A franciáknak minden okuk megvan, hogy ne verekedjenek tovább, mert az oroszok elég bolondok, hogy helyettük halomra ölessék magukat.”

Nagynehezen tudok csak elhelyezni a sajtóban néhány hírt vagy cikket, amelyek megfeszített anyagi és erkölcsi erőkifejtésünket bizonyítják. Egyik újságban sincs annyi lovagiasság, hogy közölné, hogy míg az oroszok (az osztrák-magyarokat nem számítva) huszonegy német hadtest ellen küzdenek, addig a franciákkal és angolokkal szemben nem kevesebb, mint ötvenkét hadtest áll.

*

Szombat, 1914 december 5.

Lodz és Lovic között a küzdelem elkeseredetten folyik; az oroszok ingadoznak.

Miklós nagyherceg értesít, hogy azért mégis elhatározott szándéka folytatni előnyomulását Szilézia felé; azonban vezérkari főnöke, Jannuskevics tábornok a szállítás nehézségeit és a csapatok létszámának megfogyatkozását hozza föl ellene. Az oroszok az utolsó öt hét folyamán 530.000 embert veszítettek, ebből 280.000-et a nemeitekkal szemben.

Vasárnap, 1914 december 6.

Az oroszok kiűritették Lodzot, ahová a németek azonnal bevonultak.

Szövetségeseink vesztesége érzékeny. Lodznak nem kevesebb mint 380.000 lakosa van, vagyis annyi, mint Lille és Roubaix lakossága együttvéve; ez a szövőipar gócpontja, Lengyelország Manchestere.

Krakótól délkeletre az osztrák-magyarok visszavonulnak.

XV. Benedek pápa kérdést intézett az orosz kormányhoz, hozzájárulna-e ahhoz, hogy Karácsony napján fegyverszünet legyen!

A császári kormány azt felelte, hogy bár szíve mélyéből hálás a Szent Atyának ezért a könyörületes gondolatáért, nem járulhat hozzá a fegyverszünethez, először is azért, mert az ortodox Karácsony nem esik egybe a katolikus Karácsonnyal, azután pedig mert úgysem volna semmi bizalma abban a kötelezettségben, amelyet Németország aláírt.

Amikor Szaszonov közli velem ezt a választ, kifejezem élénk sajnálatomat:

— Az Isten békéjének gondolata kitűnő volt; el kellett volna fogadni. A két naptár eltérésére alapított ellenvetés értéktelen; ön kieszközölhette

volna az ellenségeskedések újabb felfüggesztését az önök Karácsonyára, amely tizenhárom nappal később van. Ami Németországot illeti, ha megsértette volna a fegyverszünetet, maga ellen lázította volna a világ lelkiismeretét és elidegenítette volna magától azt az egész erkölcsi erőt, amelyet a pápaság ma még képvisel a világban. Szaszonov ideges hangon, türelmetlenül felel:

— De nem; ez lehetetlenség volna... lehetetlenség.

A vita nyilván nincs ínyére. Hajthatatlanságában fölismerem azt az ellenségeskedést, amely valamikor elszakította a keleti Egyházat a római Egyháztól. Meg aztán a Szent-Szinódus is bizonyosan minden megszokott rigorizmusával tiltakoznék a pápa kezdeményezése ellen. Mégis folytatom:

— A Szent-Szék sokat tehetne azon az úton, amelynek a megnyitását kéri tőlünk ... Ha időnként kimondana egy-egy könyörületos vagy feddő szót, talán megszüntetné a háborúnak némely embertelenségeit. Nézze például: nem szörnyű dolog-e, hogy a sebesülteknek, akik a lövészárkok közt a dróthálókbán esznek, nem lehet segítséget vinni és hogy az ember hosszú napokon át hallja a nyögéseiket és rimánkodásaikat!... És a foglyok sorsa! ... És a nyílt városok bombázása? ... Mekkora működési terület a Szent-Szék befolyásos közvetítése számára! Mégsem kellene mindjárt az első lépésénél kedvét szegnünk!

De érzem, hogy hiába beszélek.

*

Kedd, 1914 december 8.

Több frontról jelentik, hogy az orosz hadsereg kezd hiányt szenvedni lövedékekben és puskákban. Elmegyek Szuchomlinov tábornok hadügy-

miniszterhez, hogy pontos felvilágosításokat kérjek tőle erre vonatkozólag.

Nagyon kedvesen fogad. Lomha szempillái alól hunyorgó mosoly szűrődik ki, amely fölborzolja halántékának apró ráncait. A szeme fénytelen és egyúttal hamis. Egész lényéről lerí a testi fáradtság és a színlelés.

Aprólékosan kikérdezem. Egyre csak ezt hajtogatja: „Ne nyugtalankodjék egy csöppet sem; én mindenről gondoskodtam.” És a legmegnyugtatóbb számokat terjeszti előm.

Aztán odavezet egy térképekkel megrakott hosszú asztalhoz és elmagyarázza a Lengyelországban folyó hadműveleteket. Vastag és reszkető ujjával megmutogatja a csapatok valamennyi állását és kijelöli a célpontokat:

— Láthatja — magyarázgatja —, hogy seregeink balszárnya rohamosan előnyomul Felső-Szilézia felé és csak jelentéktelen csapatokat hagy délen, hogy fékentartsák az osztrák-magyar erőket. Miklós nagyhercegnek az a terve, hogy a lehető legnagyobb erővel kifejleszti offenzíváját ezen a balszárnyon, még ha a németeknek Varsó irányában gyakorolt nyomása arra kényszeríti is a jobbszárnycsoportot, hogy elsáncolja magát a Visztula és a Wartha között... Eszerint minden rendben van; meg vagyok győződve, hogy hamarosan igen szerencsés eseményekről fogunk hallani.

Mikor búcsút veszek tőle, alattomos pillantással mér végig, amelyet nem fogok elfelejteni soha.

*

Szerda, 1914 december 9.

A lengyelországi katonai operációk tekintetében uralkodó bizonytalanság, a nagyon is igazolt megsejtése azoknak a roppant veszteségeknek, amelyeket az orosz hadsereg szenvedett, végül pe-

dig Lodz kiürítése, komor keserőséggel tölti el a közönséget. Mindenfelé csüggedt, *down-hearted* emberekkel találkozom. Ez a csüggedés nem csupán a szalonokban és a klubokban, hanem még a hivatalokban, az üzletekben, az utcákon is megnyilvánul.

Ma délután a Litejnin bemegyek egy antikváriushoz, ötpercenyi alkudozás után aggodalmas arccal kérdezi:

— Ah! Kegyelmes uram, hát mikor lesz már vége ennek a háborúnak?... Igaz-e, hogy Lodznál egymillió embert veszítettünk? ...

— Egemillió embert!... Ki mondta ezt önnek?... Az önök veszteségei igen nagyok; de merem állítani, hogy távolról sem érik el ezt a számot... Van önnek fia vagy rokona a harctéren?

— Hál' Istennek, nincs!... De ez a háború túlságosan hosszú, túlságosan borzalmas. Meg aztán sohasem fogjuk megverni a németeket. Hát akkor miért nem végezzük be rögtön?

Tőlem telhetőleg bátorítom; bizonygatom előtte, hogy ha kitartunk, biztosan a miénk lesz a győzelem. Kétkedő és riadt arccal figyel rám. Mikor elhallgatok, újra megszólal:

— Önök, franciák, talán győzni fognak. Mi, oroszok, nem! A játék elveszett... Akkor pedig, Úristen, minek vágóhídra vinni annyi embert? Miért nem hagyják rögtön abba? ...

Sajna! Hány orosz gondolkodik így ebben a pillanatban? Furcsa eszejárása van ennek a népnek, amely képes a legnemesebb áldozatokra és viszont azonnal hajlandó a csüggedésre, elhagyja magát, előre is belenyugszik a leggonoszabb végzetbe!

Mikor visszatérek a nagykövetségre, ott találom az öreg H... bárót, aki néhány évtizeddel ezelőtt politikai szerepet töltött be, azóta azonban nagy-

világi semmittevésre és fecsegésre szorítkozik. Szóba hozza előttem a harctéri eseményeket.

— Nagyon rosszul megy a dolog... Ne áltassuk magunkat!... Miklós nagyherceg tehetségtelen ember!... Micsoda örültség, micsoda katasztrófa ez a lodzi csata!... Több mint egymillió embert veszítettünk!... Soha többé nem kerekedünk a németek fölé... A békekötésre kell gondolni.

Felhozom ellene, hogy a három szövetséges ország kénytelen a háborút Németország vereségéig folytatni; mert nem kevesebb forog itt kockán, mint nemzeti függetlenségük és integritásuk; hozzáteszem, hogy egy megalázó béke föltétlenül forradalmat robantana ki Oroszországban, mégpedig micsoda forradalmat! Azzal fejezem be, hogy egyébként rendületlenül bízom abban, hogy a cár híven kitart közös ügyünk mellett.

H... halk hangon, mintha valaki meghallhatná, megszólal:

— Ó ! a cár ... a cár...

És elhallgat. Én nógatom.

— Mit akar mondani? Fejezze be.

Húzódozva folytatja, mert veszedelmes területre téved:

— Ebben a pillanatban a cár csak úgy tájékozik a németek ellen; de hamarosan belátja, hogy Oroszországot a végromlásba viszi... Majd megértetik vele... Szinte hallom, amint ez a bitang Rasputin ezt mondja neki: „Ejnye! Hát sokáig ontod még a néped vérért? Hát nem látod, hogy az Isten cserbenhagy?...” Azon a napon, nagykövet úr, közel lesz a béke.

Ekkor rideg hangon végét vetem a beszélgetésnek:

— Mindez ostoba fecsegés... A cár megesküdt az Evangéliumra és a Kazáni Miasszonyunk ikonjára, hogy nem írja alá a békét, amíg egyet-

len ellenséges katona is áll orosz földön. Ön sohasem fog meggyőzni engem arról, hogy a cár megszegheti ezt az esküt. Ne feledje, hogy azon a napon, mikor ezt az esküt letette, azt kívánta, hogy ott legyek mellette, hogy tanúja és kezeze legyek annak, amire az Isten előtt megesküdött. Ezen a ponton ő mindig rendíthetetlen marad. Inkább a halálba menne, mint hogy megszegje a szavát...

*

Csütörtök, 1914 december 10.

A szerbek megverték az osztrák-magyarokat Valjevónál. Az ellenség 20.000 foglyot és mintegy ötven ágyút hagyott a győztes kezeiben.

A francia kormány tegnap visszatért Parisba.

*

Szombat, 1914 december 12.

De Laguiche tábornok ezt írja a nagyfőhadiszárlásról:

A krakói fronton a hadiesemények kedvező fordulatot vesznek. Északon, az Uno—Lovitz—Pietrovon vonalon a helyzet változatlan és azt hiszem, hogy itt elérték a tervbe vett állásokat. A hadműveletek itt nyilván kevésbé lesznek mozgalmasak, mint a sziléziai fronton.

*

Hétfő, 1914 december 14.

Vájjon az oroszoknak Szilézia ellen irányuló offenzívája máris megakadt? Tegnap a Visztulától délre, Limanovánál súlyos vereséget szenvedtek, amely egyrészt fölmentette Krakót, másrészt, úgy látszik, az egész dél-lengyelországi fronton érezteti hatását. Erről a vereségről mélyen hallgatnak.

A cár ezidőszerint a kaukázusi frontot látogatja, ahol a hadműveletek sikeresen folynak.

*

Kedd, 1914 december 15.

Nyugat-Galíciában az oroszok az egész vonalon a Visztula irányában hátrálnak. Ez a visszavonulás végleg romba dönti a Szilézia ellen irányuló offenzíva tervét.

Bülow herceget kinevezték római nagykövetté. Kezdődik a nagy játszma Németország és Olaszország között.

*

Szerda, 1914 december 16.

Azokat az ismételt sikereket, amelyeket a németek négy hónap óta Mazuriában és Lengyelországban arattak, valamennyit „vasúti sakhúzás” idézte elő, vagyis egy-egy hadműveleti tömegnek hirtelen és rejtett átszállítása a front egyik pontjáról a másikra, váratlan támadás céljaira. Az a sűrű vasúthálózat, amely Poroszországot, Posent és Sziléziát a határral párhuzamosan keresztül-kasul szeli, lehetővé teszi, hogy néhány nap alatt lebonyolítsák ezeket a nagyszabású rejtett átcsoportosításokat, míg az orosz vezérkarnak néhány hétre van szüksége, hogy a legcsekélyebb változást is végrehajthassa a csapatoknak harcvonalbeli elosztásán.

*

Csütörtök, 1914 december 17.

Miklós nagyherceg „fájó szívvel” értesít, hogy kénytelen felfüggeszteni hadműveleteit: ezt az elhatározását azokkal a roppant veszteségekkel indokolja, amelyeket csapatai szenvedtek és azzal a még ennél is súlyosabb ténnyel, hogy a tüzérség elfogyasztotta minden munícióját.

Panaszkodom Szaszonovnak ez állapotról, amelyről így tudomást szereztem. Meglehetősen éles hangon mondom neki:

— Szuchomlinov tábornok számtalanszor kijelentette előttem, hogy minden intézkedést megtettek, hogy az orosz tűzéréség bőségesen el legyen látva munícióival... Kifogásoltam előtte az óriási muníciófogyasztást, amely a csaták rendszeres ára lett. Hangoztatta, hogy gondoskodott arról, hogy minden szükségletet kielégítsen, minden lehetőségre el legyen készülve. Sőt erről írásos bizonylatot is kaptam tőle... Kérem önt, számoljon be erről nevében a cárnak.

— Okvetlenül tolmácsolni fogom Öfelsége előtt azt, amit ön most mondott.

Ebben megállapodunk. Azok az érzelmek, amelyekkel Szaszonov viseltetik Szuchomlinov egyénisége iránt, biztosítékkal szolgálnak arra, hogy a fvéigsőkig ki fogja aknázni a panaszomat.

*

Hétfő, 1914 december 18.

Tegnap arról értesültem, hogy az orosz tűzéréségnek nincs muníciója; ma délelőtt azt hallom, hogy a gyalogságnak nincs puskája!

Azonnal Bjelajev tábornokhoz, a hadügyminisztériumba beosztott vezérkari főnökhöz megyek és felvilágosításokat kérek tőle.

Súlyos gondokba merültem, de a becsület és a lelkiismeret hangján — teljes vallomást teszt:

— Emberveszteségeink óriásiak voltak. Ha csak arról volna szó, hogy az állományainkat kiegészítjük, erről hirtelen tudnánk gondoskodni, mert több mint 800.000 emberünk van tartalékban. Ellenben nincs puskánk, hogy fölfegyverezzük és kiképezzük őket. Eredetileg 5,600.000 puskánk volt tartalékban. Legalább is azt hittük, hogy van;

Miklós nagyherceg hitte; magam is hittem. Gyálázatosan megcsaltak bennünket: a raktáraink úgyszólván üresek. Bocsásson meg, hogy nem fejtegetem tovább ezt a fájdalmas kérdést... Ennek a hiánynak a pótlására Japánban és Amerikában egymillió puskát fogunk vásárolni és reméljük, hogy havonta százezret sikerül előállítanunk a gyárainkban. Talán Franciaország és Anglia is át tud adni majd néhány százezer darabot... A tűzérési muníciót illetően épp ilyen kínos a helyzetünk. A fogyasztás minden számításunkat, minden sejtelmünket túlhaladta. A háború kezdetén 5,200.000 darab 76 milliméteres srapel volt az arzenáljainkban. Minden tartalékunk kimerült. A hadseregeknek napi 45.000 lövedékre volna szükségük. Márpedig naponta legfeljebb 13.000 darabot tudunk gyártani; úgy számítunk, hogy február 15-e táján teljesítményünk eléri a napi 20.000-t. Eddig az időpontig hadseregeink helyzete nemcsak súlyos, hanem veszedelmes lesz. Márciusban kezdenek majd megérkezni azok a rendelések, amelyeket külföldön tettünk; fölteszem, hogy így módon április 15. táján 27.000 lövedék jut majd egy napra és május 15-től kezdve 40.000. Íme, nagykövet úr, mindössze ennyit mondhatok önnek. Semmit sem hallgattam el.

Megköszönöm nyíltságát; egyetmást föl jegyzek és távozom.

Odakint a szürke, ónosan fakó égbolt alatt fagyos szél söpör végig a Néva partjain és dühödten hóförgeteget hajt maga előtt. Még sohasem tűnt föl előttem ilyen zordnak a téliesen siralmas nagy folyam, amely dermedten nyúlik el a végtelenségig gránitpartjai közt. Mintha ez a tájkép kifejezné mindazt, ami tragikus és kérlelhetetlen, végzetszerű és jóvátehetetlen van az orosz nép történetében.

Szombat, 1914 december 19.

Ma van a cár nevenapja. Hálaadó istentisztelet tartanak a Kazáni Miasszonyunk templomban. Résztvesz azon díszegyenruhában minden udvari főméltóság, a miniszterek, a főhivatalnokok, a diplomáciai testület. A közönség a hajóban szorong, a párosával egymás mellett álló oszlopok fenséges sora között.

A kápráztató fényességben, amely a csillárok-ból és kandeláberekből sugárzik, az aranylemezekkel borított és drágakövekkel kirakott ikonok szikrázásában a nemzeti szentély mesebeli pompában úszik. A mise alatt egymást érik a melódiában gazdag, tökéletesen előadott, szárnyaló stílusú, ünnepélyes zengésű énekek, amelyek a legmélyebb vallásos áhitatot gerjesztik.

A szertartás vége felé intek Goremykin miniszterelnöknek, félrehúdom egy oszlop mögé és kérdőre vonom, mért nem nyújt Oroszország kellő katonai támogatást közös ügyünknek. Buchanan és Szaszonov, akik hallják szavaimat, beleelegyednek a beszélgetésbe. Goremykin lassú és szkeptikus beszédmodorában megpróbálja védelmébe venni Szuchomlinovot:

— De hiszen Franciaországban és Angliában is szükében vannak a muníciónak! Pedig hát mennyivel fejlettebb az önök ipara, mint a miénk, mennyivel tökéletesebben fel vannak szerelve önök gépekkel, mint mi! Különben ki sejthette, hogy így fogják pazarolni a lövedékeket ? ...

Ellenvetést teszek:

— Nem vetem szemére Szuchomlinov tábornoknak, hogy a háború előtt nem látta előre, hogy minden ütközet a muníciók valóságos orgiája lesz ; nem vetem szemére az önök ipari fejletlenségében gyökeredző lassúságot sem; de szemére vetem, hogy három hónap óta, mióta Joffre tábornok ne-

vében felhívtam rá a figyelmét, semmit sem tett a jelenlegi válság elhárítására... És a löfegyverek hiánya! Hát nem vétkesebb mulasztás ez még amannál is?

Goremykin csak úgy tessék-lássék, kitérő szavakkal és semmitmondó kézmozdulatokkal tiltakozik. Buchanan erélyesen pártomra áll. Szaszonov némaságával helyesel.

Furcsán hat a Szövetségeseknek ez a vitája abban a templomban, ahová Kutusov herceg tábornagy 1812-ben, mielőtt a harctérre indult, eljött imádkozni, itt, a sírja tözsomszédságábaai, ama diadalmi jelek előtt, amelyeket a franciák oroszországi visszavonulásuk alkalmával hátrahagytak!

*

Vasárnap, 1914 december 20.

Több oldalról is arról értesülök, hogy intellektuális és liberális körökben rosszindulatúan és egyúttal igazságtalanul és keserőséggel nyilatkoznak Franciaországról.

Oroszország nagy Katalin uralkodásának vége óta már négy vagy öt ízben élte át a gallofobia válságait. Bizonyos időközökben az oroszok visszariadnak a francia gondolatától, divattól, modortól. Az utolsó válság, amelyhez a mai szimp-tómák kapcsolódnak, csupán az *Intelligencia* osztályaiban tombol, amelyek nem bocsátják meg nekünk, hogy pénzügyi segítséget nyújtottunk a cárizmusnak, és ezzel megszilárdítottuk az autokrata uralmat. 1906-ban Maxim Gorkij így mert írni:

Íme, mit tettél Franciaország, Szabadság édesanyja! Megvesztegethető kezéd egy egész nép előtt elzárta a függetlenség útját! És csak azért sem! Fölzabadulásunk napja nem fog késni; csakhogy a te hibádból sokkal több vérünkbe fog

kerülni. Hulljon vissza ez a vér a te petyhüdt és hazug arcodra! Én pedig, ó egykori imádottam, én az arcodba köpöm epémet!

Manapság a pénzügyi kölcsön vádját még egy ostoba váddal tetézik: Franciaország rántotta bele Oroszországot a háborúba, abból a célból, hogy orosz vér árán szerezze vissza Elzász-Lotharingiát.

Erőmtől telhetőleg szembeszállók ezekkel az irányzatokkal; de szükségképen csak korlátozott mértékben és csak titokban cselekedhetem. Ha nyíltan fölfedem összeköttetéseimet a liberális körökkel, gyanússá válok a kormányzópárt és a cár szemében; sőt rettenetes fegyvert adok a szélsőjobboldali reakciók s a cárné klikkjének kezébe, akik egyre azt hajtogatják, hogy a közársasági Franciaországgal kötött szövetség halálos veszedelme az ortodox cárizmusnak és hogy a megváltás csupán a német császársággal való megbékélésből fakadhat.

*

Hétfő, 1914 december 21.

Éppen látogatóban vagyok Groremykinnél, aki kellemes és rokonszenves, fehérhajú idős hölgy, mikor bejön a férje, hogy velünk együtt teázzék. Baráti, szemrehányó hangon mondom neki:

— Tegnapelőtt a Kazáni Miasszonyunk templomában úgy vettem észre, mintha ön nagyon is egykedvűen venné a katonai helyzet nehézségeit.

Bágyadt és hamiskodó hangján feleli:

— Mit akar?... Én már nagyon öreg ember vagyok! Engem már régen koporsóba kellett volna fektetni! A múltkor a cárnak is megmondtam, de Őfelsége nem akart megérteni... Mindent összevéve, talán jobb, hogy így van. Az én koromban az ember már éppen csak annyit akar változ-

tatni a dolgok rendjén, amennyit okvetlenül kell...

Ma este, mikor visszagondolok erre a szkeptikus nyilatkozatra, fölvetem magamban a kérdést, hogy talán nem is olyan idétlen, mint amilyennek első pillanatra látszik; és, ha az orosz államra korlátozzuk, talán még jó adag bölcsesség is rejlik benne. Eszembe jut Joseph de Maistre mondása: *Jaj a rossz kormányoknak! Háromszor jaj nekik, ha meg akarnak javulni!*

*

Kedd, 1914 december 22.

Két nap óta a közönség tudja, hogy az orosz hadműveletek megálltak és hivatalos jelentések híján a helyzetet rossznak ítélik, mint amilyen. A nagyfőhadiszállás tehát ma a következő közlemény kiadását határozta el:

Az a körülmény, hogy hadseregeink keskenyebb arcvonalat foglaltak el, a katonai parancsnokság szabad elhatározásának eredménye. Ez az elhelyezkedés egészen természetes és következménye annak, hogy velünk szemben igen jelentékeny német erőket vontak össze. Sőt ez az elhatározás egyéb előnyökkel is jár számunkra. Sajnos, lehetlenség a közönség számára katonai természetű fölvilágításokat adnunk.

Ez a nagyon ügyetlenül megfogalmazott közlemény rossz hatást kelt. Mindenki ezt gondolja magában: „Az ügyeink biztosan rosszul állnak, ha nincs más mondanivalójuk a számunkra!”

*

Szerda, 1914 december 23.

P.-né, aki egészségügyi altiszt az egyik harcvonalbeli segélyhelyen, és aki Lengyelországból

érkezik, hangoztatja előttem, hogy az orosz csapatok rettenthetetlen és tüzes bátorsága csodálatraméltó. Pedig nem menekültek meg a megpróbáltatásoktól: szakadatlan és elkeseredett harcok, óriási veszteségek a tűzvonalban, kimerítő menetelések a hóban és azok a fokozott szenvedések, amelyeket a nehézkes szállítás és a kemény hideg okoz a sebesülteknek, stb. ...

Néhány érdekes példát hoz föl a többi közt arra, hogy milyen szelíden bánik az orosz katona az osztrák és német hadifoglyokkal.

Ez nemzeti jellemvonás: az oroszoknak nincsenek háborús ösztönei és a szíve nagyon könyörületes. Az orosz *bylinák*, a germán hőskölteményhez viszonyítva, ebben a tekintetben jellemzők: sohasem magasztalják a háborút és hőseik, *bogatyrjaik*, mindig a védelmező szerepét játsszák. Ezenfölül az orosz paraszt rendkívül hajlamos a könyörületességre. A *muzsik* csak akkor nem ad alamizsnát annak, aki „a Krisztus nevében” kér tőle, ha igazán mindenéből kifogyott. A lelke pedig azonnal megindul, ha nyomorultat, beteget, hadifoglyot lát.

Ez az az evangéliumi ösztön, amelynek sugallatára az orosz katona oly készségesen kibékül ellenségével és barátkozik vele. Az 1812. évi visszavonulás során a franciák keservesen tapasztalták a kozákok vadságát és a zsidók mohóságát; de majdnem mindig könyörületre és segítségre találtak a sorkatonaságnál és a *muzsikoknál*; erre bőségesen van bizonyíték. Éppígy a krími háború folyamán a legrövidebb fegyverszünet alkalmával is fölhívások hangzottak az orosz lövészárokból, hogy barátkozzanak.

Csütörtök, 1914 december 24.

De Laguiche tábornok Baranoviciből megerősíti Bjelajev tábornok közléseit: az orosz hadműveletek megállásának nem a németek óriási számbeli fölénye az oka, hanem a tüzérségi muníció és a löfegyverek teljes hiánya. Miklós nagyherceg kétségbeesetten, minden erejével igyekszik segíteni ezen a súlyos helyzeten. Szigorú rendeletek révén már eddig is néhány ezer löfegyver áll rendelkezésre. A belföldi gyárak üzemét fokozzák. A hadműveleteket a lehetőséghez képest folytatják. A cél még mindig a benyomulás német területre.

*

Szombat, 1914 december 26.

A cár a Kaukázusból visszajövet megállt Moszkvában. Lelkes fogadtatásban volt része; így megállapíthatta, hogy milyen kitűnő hangulat lelkesíti a moszkvai népet és társadalmat.

A város valamennyi újságja annak hangoztatására használja föl ezt az alkalmat, hogy a háborút egészen a germánság vereségéig kell folytatni; néhány lap igen szerencsésen fejtegeti, hogy ennek a célnak elérésére nem elegendő a „lelkesedés szalmalángja”, hanem ezenfölül törhetetlen akarat, rendíthetetlen kitartás és óriási áldozatok vállalása is kell.

A cár több ízben is hangoztatta környezete előtt:

— Itt igazán népem szívén érzem magamat!...

A levegő itt éppoly tiszta és éltető, mint a fronton.

*

Vasárnap, 1914 december 27.

Mindazok, akik Moszkvában a cár közelébe jutottak, szóbafozták előtte Konstantinápolyt és valamennyien ugyanabban az értelemben beszéltek: „A Tengerszorosok megszerzése életbevágó

érdeke a Birodalomnak és fontosabb minden területi előnynél, amelyet Oroszország szerezhetne Németország vagy Ausztria rovására... A Boszporus és a Dardanellák semlegesítése tökéletlen, korcs megoldás volna, csupa veszedelem a jövőre vonatkozólag... Konstantinápoly η ak orosz várossá kell lennie... A Fekete-tengernek orosz tengerre kell válnia ...”

Egy francia iparos, aki Charkovból és Odesszából érkezik, jelenti nekem, hogy ott is éppígy beszélnek. Azonban míg Moszkvában a történelmi, politikai és misztikus szempont érvényesül, addig Dél-Oroszországban a kereskedelmi szempontok lépnek előtérbe, a *csemoziom* gabonája és a Donyec szene a döntő tényező a Földközi-tenger felé irányuló előretörésben.

*

Hétfő, 1914 december 28.

Az orosz közvéleményben mindinkább két áramlat rajzolódik ki, az egyik ragyogó távlatok, tündéri hódítások: Konstantinápoly, Trácia, Örményország, Trapezunt, Perzsia felé szárnyal... a másik megtörik a német szikla áttörhetetlen gátja előtt és visszahömpölyög zord perspektívák felé és pesszimizmusba, a tehetetlenség érzetébe, a lemondásba torkollik.

Rendkívül érdekes, hogy ez a két áramlat együtt él, vagy legalább is, mintha mindegyik az orosz lélek két legjellegzetesebb hajlamát példázná: az álmodozást és a józanságot.

*

Kedd, 1914 december 29.

Milyen különös egy asszony Vyubovné, Alexandrovna Anna! Mncs semmi címe, nincs semmi hivatala, nem húz semmiféle fizetést, nem vesz

részt semmiféle szertartáson. Ez a makacs visszahúzóds, ez a tökéletes önzetlenség szerezte meg számára a Felségek bizalmát, akiket szüntelenül ostromolnak a folyamodók és törtetők. Tanejvnek, a cári kabinetiroda igazgatójának a leánya; úgyszólván teljesen vagyontalan. A cárné csak nagy ügyel-bajjal tud ráerőszakolni néha-néha egy-egy csekély értékű ékszert, egy-egy ruhát vagy köpenyt.

Alakja kövér, esetlen, közönséges, feje kerek, ajkai húsosak, szemei világosak és kifejezéstelenek, idomai teltek, bőre vörös; harminckétéves. Egészen vidékies egyszerűséggel öltözködik. Nagyon jámbor, kevésbé intelligens. Két ízben találkoztam vele anyjánál, Tanejevnenél, aki született Tolsztoj-leány és tanult, előkelő asszony. Hosszasan elbeszélgettünk hármasan és úgy vettem észre, hogy Anna Alexandrovna értelme igen korlátolt és nincs benne semmi kedvesség.

Leánykorában a cárné udvarhölgye volt, aki férjhez adta egy tengerésztiszthez, Vyrubov sorhajóhadnagyhoz. Néhánynapi házasság után elválás ...

Vyrubovné jelenleg Carszkoje-Szelóban lakik, igen szerény villában a Szrednyája és a Zerkovnája sarkán, kétszáz méternyire a cári palotától.

A szigorú etikett ellenére is a cárné gyakran tesz hosszú látogatásokat barátnőjénél; ezenfölül a palotában is rendelkezésére bocsátott egy vendégszobát, így a két nő majdnem mindig együtt van. Különösen az estéit tölti Vyrubovné rendszeresen a Felségekkel és gyermekeikkel. Soha senki nem jut be ebbe a családi körbe; ilyenkor patience-ot raknak, *puzzle-t* játszanak, zenélnek, fölolvassnak egy-egy igen illedelmes regényt, mégpedig legszívesebben angol regényeket. Mikor a gyermekek fölmennek szobáikba, Vyrubovné egészen éjfélig

a Felségekkel marad; ekként minden beszélgetésükben résztvesz és mindig Alexandra Feodorovnának fogja pártját. Mivé a cár semmit sem mer felesége véleménye, sőt beleegyezése nélkül elhatározni, végső elemzésben a cárné és Vyrubovné kormányozza Oroszországot!

R... hercegnő, akivel nemrégiben a cári udvarról beszélgettem, ezeket mondja:

— Nem kétségbeejtő-e elgondolni, hogy Oroszország nrai ilyen légkörben élnek? Azt a hatást teszi rám, mintha olyan szobákban laknának, amelyeket sohasem szellőztetnek ... Gondolja meg; hogy soha... értse meg jól: *soha* senki sem látja őket bizalmas körben, senki sem villásreggelizik velük, senki sem sétál velük, senki sem ebédel velük, senki sem tölti velük az estét, senki... csupán Vyrubov Anna!... Ha arra gondolok, amit a szüleim meséltek nekem II. Sándor és III. Sándor udvaráról, sírhatnékom támad. Szó sincs róla, akkor is voltak intrikák, vetélkedések, volt kegyencrendszer, sőt voltak botrányok is, mint minden udvarnál. De legalább volt élet. Érintkeztek a Felségekkel; nagyon nyíltan beszéltek velük; ezen a réven ők sok mindenről értesültek. Viszont őket is megismerték, megszerették... Ezzel szemben ma ... micsoda nyomorúság, micsoda süllyedés!...

Hogyan határozzam meg közelebbről Vyrubovné? Mi a rejtett rugója viselkedésének? Milyen célt, milyen ábrándokat hajszol? Legtöbbször azt a jellemző tulajdonságát hallom emlegetni, hogy cselszövő. De miféle cselszövő az, aki megveti a kitüntetések, visszautasítja az anyagi előnyöket? Mielőtt találkoztam vele, bizonyos jellembeli vonatkozásokat kerestem közte és des Ursins hercegnő között. Milyen messzi voltam az igazságtól! És hányszorosan bocsánatot kell kérnem a híres *earner era mayor* emlékétől! Igaz, ő irányí-

totta V. Fülöp és Mária Lujza házastársi érintkezését. Azonban Saint-Simon azt írhatta róla, hogy arca „végtelenül nemes volt, amely vonzott és nem riasztott” és ha volt is benne nagyra-vágyás, ez legalább „hatalmas, nemét messze fö-lülmúló nagyra-vágyás volt”. Végül politikai int-rikus-zsenialitását a legragyogóbb és legmaga-sabbrendű szellemi tulajdonságokkal párosította, nem is szólva arról az ígésző szerelmi bájról, amely, egészen öreg koráig „túláradt” benne. E nagyszerű asszonyi példához hasonlítva, Vyrubovné szánal-mas alak. A cári palotában elfoglalt helyzetének és szerepének magyarázatául talán elegendő a cár-néhoz való személyes viszonyára hivatkozni, en-nek az alantas és szolgálalkú teremtésnek ragasz-kodására egy uralkodónőhöz, aki folyton beteges-kedik, akit agyonnyom a hatalom, akit rémületek gyötörnek, aki valamely irtózatossággal súlyát érzi magán.

*

Szerda, 1914 december 30.

Maklakov Miklós belügyminiszter elmesél egy esetet, amely legutóbbi utazásán történt vele és amely érdekes oldaláról jellemzi az orosz gondol-kodásmódot:

— Jaroszlawból jöttem *trojkán*. Egyedül vol-tam és már csak körülbelül tizenkét versztnyi utam volt hátra, amikor hóvihar ért utól. Két lé-pésnyire sem lehetett látni. A kocsisom azért mégis hajszolja a lovait, hogy megpróbálja még az éjszaka beállta előtt elérni a várost. De hama-rosan elveszti az irányt: tévovázik; jobbra fordul, balra fordul. Kezdek nyugtalankodni, annál in-kább, mert a vihar ereje egyre fokozódik. Egy-szerre csak a lovak megállnak. Az én emberem három nagy keresztet vet magára és valami imád-

ságot mormol. Aztán odadobja a gyeplőt a kocsi-rúdra és rákiált a lovaira: „Gyi! Gyi! Menjetek, fiacskáim! Szaladjatok, testvérkéim!...” A három ló hegyezi a fülét, prüszköl, mindenfelé kapkodja a fejét és végül friss ügetésben megindul a vakító orkánon át. Ekkor a kocsisom hátrafordul hozzám és ezt mondja: „Látod, *barine*, ha az ember nem tudja, merre menjen, legokosabb, ha a lovaira és az Isten kegyelmére bízza magát!” Egy óra múlva megérkeztem Jaroszlawlba.

Ezt feleltem rá Maklakovnak:

— Az ön tanulságos példázata rendkívül poétikus; de megvallom, béke idején jobban értékeltem volna.

*

Csütörtök, 1914 december 31.

Egy óra múlva vége az 1914. évnek.

Szomorú száműzetés ...

Mióta ez a háború fölforgatta a világot, az események már annyiszor keresztülhúzták a legössze-
szerűbb számításokat és meghazudtolták a legbölcsebb sejtéseket, hogy az ember már nem mer prófétai szerepre vállalkozni, legfőlőbb közeli határok és közvetlen lehetőségek korlátaiban belül.

Mégis, ma délután hosszú és őszinte beszélgetésem volt Odier svájci követtel, amelynek során értesüléseink kölcsönös kicserélése, eszméink találkozása, szempontjaink különbözősége bizonyos tekintetben kitágította látókörömet. Odier pontos, világos gondolkodású férfiú, akinek éles valóság-érzéke sok tapasztalattal párosul. Arra a következtetésre jutottunk, hogy Németország súlyosan tévedett, mikor azt hitte, hogy hamarosan bevégezze a háborút; hogy a küzdelem nagyon hosszú lesz, nagyon hosszú és hogy a végső győzelmet az fogja elnyerni, aki szívósabb.

A háború tehát a kimerülésig, sajnos, bizonyosan a végkimerülésig fog tartani: kifogynak az élelmiszerek, elfogy a fölszerelés, elfogynak az ipari termékek; elfogy az emberanyag, elfogynak az erkölcsi erők. Nyilvánvaló, hogy ezek az utóbbiak hozzák meg a döntést az utolsó órában.

Ha ebből a szempontból nézzük a problémát, így is nyugtalanító Oroszországra nézve. Az orosz ember oly könnyen elcsügged, oly könnyen változtatja a véleményét, oly könnyen megundorodik ábrándjaitól! Csodálatos szellemi és érzelmi adományai ellenére is az orosz nemzet jegyezheti föl erkölcsi életében a legtöbb csődöt és bukást. Egyik típus, amelyet az orosz irodalom a leggyakrabban szerepeltet, a kétségbeesett, a csüggedt, a félbenmaradt ember. Legutóbb olvastam ezeket a meg-rázó sorokat Csehovnál, a regényírónál, aki Tolsztoj és Dosztojevskij mellett legjobban elemezte az orosz lelket: *Miért bágyadunk el mi oly hamar? Honnan van az, hogy miután az elején annyi lelkesedést, szenvedést és hitet pazaroltunk, harmincéves korunkra majdnem mindig csődbe jutunk? És honnan van az, hogy ha elbukunk, sohasem próbálunk föltáplázkodni? ...*

NYOLCADIK FEJEZET.

1915 január 1 — február 13.

Péntek, 1915 január 1.

Szaszonov, Buchanan és én barátságosan beszélgetünk azokról a kilátásokról, amelyeket az 1915. év nyit együttműködésünk számára. Egyikünk sem ringatja magát illúziókban afelől, hogy a háború milyen roppant erőfeszítéseket tartogat számunkra, amelyek alól nem lehet, de nem is szabad kivonnunk magunkat, mert nemzeti életünk függetlensége forog kockán.

— Mégis — mondom én —, ezeknek az utolsó hónapoknak és még inkább ezeknek az utolsó heteknek a katonai tapasztalatai igen hasznos tanulsággal szolgálnak és bűn volna, ha ezt nem fordítanók javunkra.

— Miféle tanulsággal? — kérdi Szaszonov.

Hangsúlyozom, hogy fejtegetéseim egészen magánjellegűek és folytatom:

— Minthogy olyan kemény dolog rést vágnunk a német sziklán, az erőszak és a rábeszélés minden eszközével hozzá kell látnunk, hogy kiszakítsuk Ausztria-Magyarországot a germán koalícióból. És én azt hiszem, hogy ezt meglehetősen rövid idő alatt elérhetjük. Ferenc József császár nagyon öreg; tudjuk, hogy fájlalja ezt a háborút és nem kíván egyebet, mint hogy békében halhasson meg. Önök sorra verték az ő galíciai hadseregeit; a szerbek épp most arattak fényes győzelmet Val-

jevónál; Románia magatartása fenyegető; Olaszországé bizonytalan. A Habsburg-monarchia 1859-ben és 1866-ban sem forgott nagyobb veszedelemben, mégis ugyanez a Ferenc József akkor hozzájárult a súlyos területi áldozatokhoz, hogy megmentse koronáját... Nos, magunk közt szólván, miniszter úr, ha a bécsi kormány beleegyezik, hogy átengedi önöknek Galíciát, Szerbiának pedig átengedi Bosznia-Hercegovinát, nem tartaná ezt ön elegendő eredménynek arra, hogy különbekét kössön Ausztria-Magyarországgal?

Szaszonov: az ajkát biggyeszti és szárazon feleli rá:

— Hát Csehország? Hát Horvátország? Ön meghagyná őket a mostani uralom alatti... Ez lehetetlen.

— Csak mint magánember beszélgetek önnel; engedje tehát megjegyeznem, hogy abban az irtózatossá megpróbáltatásban, amely Franciaországra nehezedik, a cseh és jugoszláv problémát másodrendűnek tartom.

Szaszonov ingerülten rázza a fejét:

— Nem. Ausztria-Magyarországot föl kell darabolni.

Ekkor előveszem és bővebben kifejtem előbbi érveimet. Megmagyarázom, hogy Ausztria-Magyarország elpártolása stratégiai és erkölcsi szempontból jelentékeny következményeket vonna maga után; hogy elsősorban Oroszországnak volna haszna belőle, hogy nyilvánvaló érdekünk és kétségszű kötelességünk Németország ellen összpontosítani egész offenzív és megsemmisítő hatalmunkat, hogy ennek következtében, ha a bécsi kormány kielégítő békefeltételeket ajánlana, súlyos hibát követnénk el, ha ezeket *a priori* visszautasítanánk. Egyébként kiköthetnők, hogy a cseheknek és horvátoknak széleskörű autonómiát ad-

janak: már ez is nagyon szép győzelme volna a szlávságnak...

Mintha a kardoskodásorn hatott volna Szaszonovra:

— Csakugyan — mondja rá —, ezt *meg* kell fontolni.

Amint a nagykövetségre érek, azonnal beszámolókat Beleássanak erről a beszélgetésről és felhívom a figyelmét arra, hogy milyen tagadhatatlan előnyöket jelent Franciaországra nézve egy nagy politikai rendszer fentantartása a Duna medencéjében.

*

Kedd, 1915 január 5.

Az utca képe mindig tanulságos. Gyakran figyelem a *muzsikot*, amint bamba arccal, szórakozottan, tétován járkál.

Íme például egy megfigyelés, amely lépten-nyomon kínálkozik, sőt néha keresés nélkül is felolakszik az ember elé.

Két szán jön egymással szemben; még húsz méternyire vannak egymástól és egyenesen egymás irányában tartanak. A kocsisok szokásuk szerint hanyagul lógatják a gyeplőt a lovaik hátára. És a tekintetük is szórakozottan kóvályog maguk körül. Közben a lovak már csak tíz méternyire vannak egymástól. Az *izvoscsikok* csak ekkor kezdenek észbekapni, hogy ha nem térnek ki, összeütköznek. Ekkor lusta határozatlansággal felfogják gyeplőjüket. De még most sem látják tisztán az akadályt, amely már egészen ott van előttük. Mikor a lovak orra már majdnem összeér, egyetlen gyeplőrántással hirtelen jobbra térítik őket... kicsi híja, hogy a két szán nem fordult a hóba.

Több ízben is elmulattam azzal, hogy kiszámítottam, mennyi idő telik el attól a pillanattól amikor szemmelátható, hogy a két szán egyene-

sen egymásnaik megy, addig, amikor az *izvoscsikok* megteszik az összeütközés elkerülésére szükséges mozdulatot. Az órámon négy-nyolc másodpercet számoltam. A párisi vagy a londoni kocsi-sok az első szempillantásban elhatároznák magukat és nem telnék bele egy másodperc, meg is valósítanák elhatározásukat.

Vájjon arra kell-e következtetni ebből, hogy a *muzsik* felfogása lassú és értelme korlátolt? — Határozottan nem. Azonban az esze szüntelenül ide-oda kóvályog és sohasem állapodik meg. Az lágyában a benyomások és a gondolatok szétszór-tan, összefüggéstelenül követik egymást és nincse-nek kapcsolatban a valósággal. Leggyakoribb lelkiállapota az ingadozás az ábránd és a szórako-zottság közt.

*

Szerda, 1915 január 6.

Az oroszok megverték a törököket Szarykamis mellett, a Karshól Erzerumba vezető úton.

Ez a siker annál jelentősebb, mert szövetsége-seink offenzívája az Alpokhoz hasonló magasságú hegyek közt folyik, amelyeket meredek szaggat-nak meg és amelyeknek hágói gyakran 2500 mé-ternél magasabbak. Arrafelé mostanában irtóza-tos a hideg és szakadatlan hóviharak vannak. Egyébként pedig nincsenek utak és az egész tar-tomány el van pusztítva. A kaukázusi hadsereg odalent nap-nap után rendkívüli hőstetteket visz véghez.

*

Csütörtök, 1915 január 7.

Kilenc napja elkeseredett küzdelem folyik a Visztula balpartján, a Bzura és a Eavka közti sza-kaszon. A németeknek január 2-án sikerült elfog-lalniok a borzsimovi fontos hadállást: támadási

frontjuk tehát mindössze 60 kilométernyire van Varsótól.

Ezt a helyzetet szigorúan ítélik meg Moszkvában, ha hiteit lehet adni azoknak a benyomásoknak, amelyeket egy angol újságíró közöl velem, aki tegnap még a Szlavianszkij-Bazarban ebédelt: „A moszkvai szalonokban és társaságokban nagy iaz izgalom a hadiesemények fordulata miatt. Nem tudják megmagyarázni, miért állt meg minden offenzívunk, és mi az oka ezeknek a folytonos visszavonulásoknak, 'amelyeknek mintha már soha többé nem lenne végük ... Azonban mégsem Miklós herceget hibáztatják; hanem a cárt s még inkább a cárnét. Alexandra Feodorovna felől a legképtelenebb mende-mondákat terjesztik. Raspiintint azzal vádolják, hogy eladta magát Németországnak és a cárnét csak *nyemka-nak*, német aszszonynak nevezik...

Már nem elsőízben hallom azt a szemrehányást a cárné ellen, hogy a trónon is megtartotta rokon-szenvét, vonzódását, mélyen gyökeredző szeretetét Németország iránt. A szerencsétlen asszony semmiképpen sem érdemli meg ezt a vádat, amelyről tudomása van és amely kétségbeejti.

Alexandra Feodorovna sem lelkében, sem szívében nem német, nem is volt soha. Igaz, hogy születésénél fogva német, legalább is atyai ágról, mert az apja IV. Lajos hesseni és rajnai nagyherceg volt; azonban anyja, Alice hercegnő révén, aki Viktória királynő leánya volt: angol. 1878-ban, hatéves korában elveszítette anyját és azóta többnyire az angol udvarnál ólt. Ekként nevelése, műveltsége, szellemi és erkölcsi kialakulása teljesen angol. Külső megjelenésében, viselkedésében, némely rideg és puritán tulajdonságában, lelkének hajthatatlan és harcos szigorúságában, végül számos intim szokásában még ma is angol. Egyéb-

ként ez minden, ami még megmaradt benne nyugati származásából.

Természete alapján véve minden ízében orosz-szá vált. Mindenekelőtt, a mende-monda ellenére is, amelyet kialakulni látok körülötte, nem kételkedem hazafiságában. Forró szeretettel szereti Oroszországot. És hogyan ragaszkodnék ehhez a második hazájához, amely minden asszonyi, hitvesi, uralkodónői, anyai érdekének foglalata és megtestesülése? Mikor 1894-ben trónra lépett, már akkor tudták, hogy nem szereti Németországot és különösen Poroszországot. Az utóbbi évek folyamán személyes ellenszenv éleződött ki közte és Vilmos császár közt és most őrá hárít minden felelősséget a háborúért, „ezért az átkos háborúért, amely mindennap megvérezi Krisztus szívét”. Mikor Louvain fölgújtásáról értesült, fölkiáltott: „Szégyellem magam, hogy német voltam!”

Lelkileg azonban még mélységesebben eloroszosodott. A szellemi métely valami különös tünete révén lassan-lassan felszívta magába az orosz lélek legrégibb, legsajátosabb elemeit, mindazokat a homályos, nyugtalanító és zavaros elemeket, amelyeknek végső kifejeződése a misztikus vallássosság.

Már említettem azokat a beteges hajlamokat, amelyeket Alexandra Feodorovna anyjától örökölt; s amelyek nővérénél, Erzsébetnél, rajongó jótékonyságban és fivérének, a hesseni nagyhercegnél különös kedvtelésekben nyilvánulnak. Ám ezek az öröklött hajlamok, amelyek többé-kevésbé elenyésztek volna, ha továbbra is Nyugat pozitív és megfontolt köreiben marad: Oroszországban megtalálták a legkedvezőbb föltételeket, hogy teljesen kifejlődjenek. Erkölcsei nyugtalanság, időről-időre visszatérő szomorúság, bizonytalan félelem, szorongások, az izgalom és a fásultság válta-

kozása a láthatatlannak és a túlvilágnak gyötrő gondolata, babonás hiszékenység, mindezek a jelenségek, amelyek a cárné egyéniségének oly meglepő vonásait adják, vajjon nem az orosz nép ősi és megrögzött tulajdonságai-e? Nem kevésbé jellemző az az engedékenység, amellyel Alexandra Feodorovna aláveti magát Rasputin befolyásának. Amikor *Bozsij csellovjek-et*, „az Isten emberét” látja benne... „szentet, akit éppúgy üldöznek, mint Krisztust a farizeusok”; mikor elismeri, hogy megvan benne a jóstehetség, a csodatevés és az ördögűzés tudománya; mikor áldásától teszi függővé egy politikai lépés vagy egy hadművelet sikerét, úgy viselkedik, mint a hajdankori moszkvai cárnék. Rettenetes Iván vagy Feodorovics” Mihály korába visz bennünket, úgyszólván beleilleszkedik az ősi Oroszország bizánci pompájába.

*

Péntek, 1915 január 8.

Délután három óra tájban, amikor az utolsó fénysugarak is kihunynak az ólmos homályban, végigsétálok a Kronverszkij-Proszipken, hogy a francia kórházba menjek, amely a Vaszilij-sziget végében van.

Balfelől a Szent-Péter- és Pál-erőd szögletes bástyái rajzolódnak ki a hószemfödő alatt, amelyből alig látszanak ki az állami börtön lapos tetői. Ólomszínű, vastag köd nehezedik a székesegyház kupolájára, amely a Romanovok sírjait takarja és a csúcsán fölmeredő aranyos lándzsa belevész a sötétlő égbe. Tőlem távolabb egy elhagyatott és lombjavesztett park csontvázszerű faágai között átcsillan a Néva mozdulatlan, hepehupásra fagyott felülete.

Ez óra és e hely komorságát még fokozza egy elhagyott utcasarok, amelyet jobbra magamtól

hagyok el, ahol egy alacsony, sárga, rácsosablakú, rejtett, szégyenletes ház áll. Épp e pillanatban két csendőrtiszt lép ki belőle. Ez az *Ochрана*.

Ez a félelmetes boszorkánykonyha Nagy Péter idejéből származik, aki *Preohrazsenszkij Prikaz* néven, 1697-ben alapította. Történelmi eredetét azonban még távolabbi időben kell keresni; megtaláljuk a bizánci hagyományokban és a tatár uralom módszereiben. Első vezetője Komodanovszkij herceg volt és az intézmény azonnal borzalmas tevékenységre tett szert. Ettől a naptól fogva a kémkedés, a besúgás, a kínzások, a titkos kivégzések voltak az orosz politika szabályszerű és rendes eszközei. A *Preohrazsenszkij Prikaz* kezdettől fogva megteremtette az állami inkvizíció igazi alapelveit, vagyis a titokzatosságot, az önkényt és a kegyetlenséget. Az intézmény II. Péter, Anna Ivanovna és Erzsébet Petrovna uralkodása alatt valamit veszített eredeti lendületéből; azonban II. Katalin cárnő, „a filozófusok barátja”, hamarosan visszaadatta titkos kiváltságait és kérlelhetetlen jelleget. II. Sándor ebben a kitűnő szellemben tartotta fenn.

I. Miklós zsarnoki szelleme kellett ahhoz, hogy elégtelennek és hiányosnak ítélje ezt az intézményt, amelynek nevéhez már annyi rémtett fűződött. A decembrista összeesküvés után teljesen újjászervezte az *Ochranát*, amelynek ezentúl „*Ő Cári Felsége kabinetirodájának Harmadik Szakosztálya*” lett a neve. Az egész reformon észrevehető a porosz módszerek befolyása, a porosz bürokrácia és a porosz militarizmus utánzása. A szolgálat vezetését egy német eredetű tábornokra, Benckendoff Sándor grófra bízta.* Soha autokra-

* Guizot barátnőjének, a hires de Héven hercegnőnek fivére.

tának ilyen hatalmas nyomozó- és büntetőszervezet még nem volt a kezében. Néhány év múlva e rendszer nyomán Oroszország teljesen rendőrállammá lett.

A krimi háborút követő zűrzavarban II. Sándor szükségét érezte, hogy némileg modernizálja a birodalom adminisztratív törvényhozását. így történt, hogy a bírósági rendszert, amelyben semmi biztosítéka sem volt meg az igazságnak, a nyugati eszmék szellemében gyökeresen átalakították. Ennek ellenére is a *Harmadik Szakosztály* megtartotta óriási kiváltságait. Hogy mérlegelhessek, mekkora szerepe volt az államban és mekkora tekintélyt élvezett a társadalomban, elég arra utalnunk, hogy főnökei egymásután a következők voltak: Orlov gróf, Dolgoruckij herceg, Suvalov gróf.

II. Sándornak 1881-ben történt meggyilkolása és a nihilista mozgalom terjedése megkönnyítette a szabadelvű reformok ellenségeinek dolgát. Az „igen jámbor” III. Sándor egész uralkodása folyamán lelkiismeretesen azon iparkodott, hogy elfojtsa a „modernizmus” veszedelmes csiráit és visszavezesse Oroszországot a moszkovita cárok teokratikus eszményéhez. A reakciónak ebben a művében a rendőrség természetesen kimagasló szerepet vitt. Azonban 1880 augusztusa óta már nem tartozott *Ő Cári Felsége kabinetirodájához*: beosztották a belügyminisztériumba, amelyben a csendőrhadtesttel együtt külön szakosztályt alkotott.

Cserevin tábornoknak, III. Sándor személyes barátjának vezetése alatt éppoly hatalmas volt, mint I. Miklós idejében. Titokzatosságba burkolódzott, behálózta az egész birodalmat és a külföldet, független volt a bíróságoktól, óriási anyagi eszközökkel rendelkezett, kibujt minden ellenőr-

zés alól s néha még a miniszterekre és magára a cárra is rákényszerítette akaratát.

Az a kultusz, amelyet II. Miklós üzött atyja emlékével és nézeteivel, visszatartotta őt attól, hogy bármit is változtasson ezen az intézményen, amelyet a legtisztább alattvalói hűség lelkesített és amely oly féltékenyen őrködött a dinasztia védelmén. 1896 május 23-án és 1897 december 13-án kelt ukázai még gyarapították és erősítették a rendőrség hatalmát.

Ez világosan megmutatkozott az 1905. évi forradalmi zavargások alkalmával, amikor az *Ochrana* mindenfelé sztrájkokat, merényleteket, *pogromokat* szított; amikor mozgósította Bogdanovics tábornok Fekete bandáit; amikor megpróbálta föltüzelní a paraszttömegek fanatizmusát az ortodox cárizmus érdekében. Az a vita, amely 1906 júniusában megindult a Dumában, Uruszov herceg híreszteléseiről és ezek nyomán a Lupukin volt rendőrfőnök ellen megindított bűnpör, Gerszimov és Eacskovszkij rendőrügynökök vallomásai vagy elhallgatásai föltárták azt a borzalmas szerepet, amelyet az agent provocateur-ök, az Azevek, a Gaponok, a Hartingok, a Csigelszkijek, a Michajlovok játszottak az utóbbi évek anarchista összeküvéseiben. Sőt az a gyanú, hogy Plehve belügyminiszter és Szergej nagyherceg meggyilkolásában is benne volt a kezük.

Miben töri a fejét ma az *Ochrana*? Mik a tervei? Azt mondják, hogy mostani vezetője, Globaesev tábornok nem nagyon túlzó. Azonban válságos órákban az intézmény szelleme mindig fölébe fog kerekedni a főnök egyéniségének.

És aztán nem szabad feledni, hogy a belügyminisztérium rendőri osztályának Bjeleckij a veze-

tője, ez a lelkiismeretlen, vállalkozó és alattomos ember, Rasputinnak és klikkjének a szolgálja.*

A belügyminisztériumba beosztott rendőri osztálynak és függelékének, az *Ochranának* hatáskörébe tartozik az általános birodalmi rendőrség, az adminisztratív, a büntető és a politikai rendőrség. De e két nagy állami hivatalon kívül van egy bonyolult szervezet, amely a cár személye körüli minisztériumba tartozik és egyetlen főladatta a Felségek személyének őrzése! A modern történelemben nem ismerek monarchikus államot, amelyben a Felségek biztonsága ilyen szorgos és körültekintő éberséget, a látható és titkos óvóintézkedéseknek ilyen bátyázatát követelné meg. Ez a szolgálat a következőképpen van megszervezve:

Mindazok a katonai és közigazgatási szervek, amelyeknek főadata a Felségek őrzése, a cári Paloták parancsnokától függnek. Ez a méltóság egyike a legirigyeltebbeknek, mert annak, aki betölti, óriási hatáskört juttat és módot ad arra, hogy bármikor beléphessen a cárhoz. Jelenlegi birtokosa Wojekov Nikola je vies Vladimir tábornok, a gárdahuszárok volt ezredparancsnoka, Frederiks grófnak, a cár személye körüli miniszternek veje. Elődje Gyedulin tábornok volt, aki viszont a híres Trepov tábornoknak lépett az örökébe.

Wojekov tábornok parancsa alatt áll mindekenelőtt a *Kozák Díszkíséret-Ezrede*, amely négy

* Az *Ochra*na igen bőséges dotációt kap a titkos alapokból. Évi rendes ellátmánya 3,500.000 rubel. Ezenfelül 400.000 rubel áll rendelkezésére a sajtó irányítására. Végül rendkívüli kiadásait megtérítik egy 10 milliós különszámla terhére, amelyet a pénzügyminisztérium nyitott a cári közigazgatás előre nem látott szükségleteinek fedezésére és amelyből csak a cár közvetlen rendeletére szabad utalványozni.

osztályból áll és teljes létszáma hatszázötven ember; az ezred parancsnoka Grabbe Sándor gróf tábornok. Ezek a kozáklegények a legszilajabbak és a legizmosabbak közül vannak kiválogatva, föladatuk a biztonsági szolgálat, az őrjárat és a díszkíséret a palotán kívül. Ők azok, akiket éjjel-nappal látni, amint egymástól 50 méternyi távolságban nyargalnak a carszkojeszelói parkot környező erdős fasorban.

Azután következik *Őfelsége Ezrede*, amely négy zászlóaljból áll és teljes létszáma 5000 ember; az ezred parancsnoka Resszin tábornok. A legnagyobb gonddal válogatják össze őket az összes gárda-hadtestekből. E válogatott, egyszerű egyenruhájukban is feltűnő gonddal kiöltöztetett gyalogosokból kerülnek ki a palota kapui elé állított őrszemek és a parkban elszórt örök. Ugyancsak ezekből kerül ki a cári palota előcsarnokaiban, folyosóin, lépcsőin, konyháiban, műhelyeiben, pincéiben fölállított körülbelül harminc őrszem is.

A lovas- és gyalogos-csapatokon kívül Wojejkov tábornok még egy különleges csapattal is rendelkezik: ez *Őfelsége Vasúti Ezrede*, amely két zászlóaljból áll és teljes létszáma 1000 ember. Ez az ezred, amelynek Zabel tábornok a parancsnoka, biztosítja a cári vonatok útját és fölvigyáz a vasútvonalakra. A szerepe tehát rendkívül fontos; mert „a cár vonatának fölrobbantása” egyike azoknak a gondolatoknak, amelyek a legmakacsabbul foglalkoztatják az orosz anarchisták agyát. Egyiküködni, bombájával a zsebében, az egyik kocsi fenekén.

Ezeknek a katonai erőknél a védelmi tevékenységét kiegészíti két kitűnően felszerelt adminisztratív szerv: a *Cári Udvari Rendőrség* és *őfelsége a cár Titkosrendőrsége*.

A *Cári Udvari Rendőrség*, amelynek vezetője

Gerardi csendőrtábornok, létszáma 250 rendőr, úgyszólván megkettőzi a palota kapuiban és épületeiben fölállított őrszemeket; ellenőrzi a belépőket és távozókat; megvizsgálja a cselédeket, a szállítókat, a munkásokat, a kertészeket, a látogatókat stb.; megfigyeli és számontartja mindazt, ami a Felségek környezetében történik; kémkedik, hallgatódzik, nyomoz, mindenhová befurakodik. Parancsainak végrehajtásában hajthatatlanul pontos. Ezt magam is bizonyíthatom. Valahányszor a cár fogadott Carszkoje-Szelóban vagy Peterhofban (noha mindannyiszor díszegyenruhában voltam és udvari fogaton érkeztem és mellettem egy szertartásmester volt), mindannyiszor alá kellett vetnem magamat az általános szabályoknak. A szolgálattelvő rendőrtiszt a díszkapunál betekintett a kocsimba és elkérte a lakájomtól a szabályszerű belépőjegyet. Mikor egy ízben Evreinov szertartási igazgató előtt megjegyeztem, hogy némileg meglepő ez a túlságosan szigorú formalizmus, ezt felelte: „Ó! nagykövet úr, az ember sohasem lehet eléggé óvatos... Ne feledje, hogy II. Sándor cár uralkodásának utolsó éveiben a nihilisták fölrobbantották a Téli-palota ebédlőjét, néhány lépésnyire attól a szobától, amelyben a szegény Mária cárné haláltusáját vívta!... Mai forradalmáraink épp ilyen találékonyak, épp ilyen vakmerők ... Már hétszer vagy nyolcszor próbálkoztak megölni II. Miklóst...”

Őfelsége a cár Titkosrendőrségének sokkal fontosabb föladatai vannak; ez mintegy fiókja a nagy *Ochranának*, de kizárólag és közvetlenül a can Paloták parancsnokának fönhatósága alatt áll. Vezetője Spiridovics csendőrtábornok, aki 300 biztossal rendelkezik, akik mind bizonyosságát adták rátermettségüknek a büntető- vagy politikai rendőrségen; ezenfölül számos titkos ügynök áll a

szolgálatában. Spiridovics tábornoknak az a különös föladata, hogy gondoskodjék a Felségek biztonságáról a palotán kívül; attól a pillanattól fogva, hogy a cár vagy a cárné kilép a *Dvorec* falai közül, ő felelős az életükért. Ez a felelősség annál súlyosabb, mert II. Miklós rendkívül fatalista és vallásos meggyőződése, hogy „nem hal meg addig, míg Istentől megállapított órája el nem érkezik”. Személyes védelmére csak nagyon rejtett intézkedéseket enged meg és nem tűri, hogy a rendőri karhatalmat szem melláthatólag alkalmazzák. A cári titkosrendőrségnek, hogy eredményesen betölthesse szerepét, alaposan ismernie kell a fölforgató pártok szervezetét, terveit, vállalkozásait, összeesküvéseit, vakmerő, nyugtalan és titkos életét. Ebből a célból Spiridovics tábornokkal közlik mindazokat az értesüléseket, amelyeket a rendőrségi osztály és az *Och-rana* beszerezett. A ráruházott rendkívül fontom föladat egyebek közt arra is följogosítja, hogy beléphet minden hivatalba és elrendelhet mindenféle vizsgálatot. A cári rendőrség feje tehát közvetlen főnökének, a Cári Paloták Parancsnokának egy félelmetes politikai és társadalmi kém-szervezetet bocsát rendelkezésére.

*

Szombat, 1915 január 9.

Delcassétól épp most kaptam választ január elején küldött táviratomra, amelyben beszámoltam neki Szaszonovval abban a tárgyban folytatott beszélgetésemről, hogy lehetséges volna a bécsi kormányt rávenni a különbéke megkötésére. Nyomatékosan figyelmembe ajánlja, hogy soha ki ne ejtsek olyan szót, amelynek alapján az orosz kormány azt hihetné, hogy nem engedjük át neki teljesen Ausztria-Magyarországot.

Mikor Doulcet követségi tanácsos fölolvasta a távirat oit, ezt mondom neki:

— Ha egy katonai vereségről hozott volna hírt, az sem háborított volna fel jobban!...

*

Vasárnap, 1915 január 10.

Vájjon az orosz nép csakugyan olyan vallásos, amilyenek rendszerint mondják? Ezt a kérdést gyakran föl tettem magamnak és a feleleteim meglehetősen bizonytalanok voltak. Minthogy tegnap este Mereskovszkijnak a *Vallásról és a Forradalomról* írt néhány gondolatébresztő lapját olvastam, a kérdés újból fölvetődik előttem.

Mereskovszkij elmondja, hogy 1902-ben néhány mélységesen hívő és nyugtalan lelkű orosz Szent-Pétervárott Szergej püspök és teológiai akadémiai igazgató elnöklete alatt föl olvasásokat rendezett, amelyekben a papok együtt ülnek a világiakkal: „Az orosz Egyház — írja — első ízben találkozott szemtől-szembe a világi társadalommal, a kultúrával és a világgal, nem azért, hogy látszólagos beolvadásra kényszerítse őket, hanem azért, hogy benső és szabad közeledést próbáljon létrehozni. Első ízben tettek föl olyan kérdéseket, aminőket sohasem vetettek még föl ily mardosó lelkiismerettel és őszinte gyötrődéssel a világ és a kereszténység aszkétikus szétválásának korszaka óta... Mintha a terem falai szétnyíltak volna végtelen távlatok kitárására. Ez a szűkkörű gyűlés olyan volt, mint valami egyetemes zsinat küszöbe. Beszéd hangzottak el, amelyek imádságokhoz és jóvendölésekhez hasonlítottak. Forró légkör alakult ki, amelyben minden lehetségesnek tűnt, még a csoda is ... Meg kell adni az orosz papság vezetőinek: nyílt szívvel jöttek elénk, szent alázatos-

sággal, azzal a vággyal, hogy megértsék, segítsék, megmentsek az eltévelyedettet... De a két tábor demarkációs vonala sokkal mélyebb volt, mint amilyennek eleinte látszott. Köztük és közöttünk mélység tátongott, amelyen lehetetlen volt hidat verni... Alagutakat ástunk egymás felé, amelyek közelebb hozhattak volna bennünket egymáshoz, de nem hozhattak volna össze, mert mindegyikünk más-más szinten ásott. Ahhoz, hogy az Egyház megállja helyét, többre lett volna szükség, mint reformra: forradalomra; többre, mint új magyarázatra: új kinyilatkoztatásra; nem az Új-Szövetség folytatására, hanem a Harmadik Szövetség kezdetére; nem az Ó-Szövetség Krisztusának visszatérésére, hanem nekilendülésre az Új-Szövetség Krisztusa felé. Az eredmény egy kiengesztelhetetlen félreértés lett. A mi szemünkben a hit csodálat tárgya volt; ezeknek a papoknak a szemében unalom. Az írás szent szavai, amelyekben mi a hét mennydörgés hangját hallottuk, az o fülükben a katekizmus bemagolt szövege maradt. Mi azt akartuk, hogy Krisztus arca olyan legyen, mint a teljes fényében tündöklő nap: ők megelégedtek egy fekete folttal valamelyik ódon ikon arany glóriájában”.

Ez itt az orosz lélek nagy vallási drámája. A nép hívőbb, vagy legalább is keresztyényebb, mint az Egyháza. A tömegek jámborságában több a lelkiesség, több a miszticizmus, több az evangélizmus, mint az ortodox teológiában és szabályzatokban. A hivatalos Egyház azzal, hogy az autokrácia szolgájául szegődött, azzal, hogy adminisztratív és rendőri intézménnyé vált, napról-napra jobban elveszti uralmát a lelkeken.

Tolsztoj feltűnő szakítása a kanonikus ortodoxiával, körülbelül tizenöt évvel ezelőtt, feltárta egész súlyosságát annak az erkölcsi válságnak,

amelyben Oroszország szenved. A Szent-Szinódus dörgedelmes kiközösítésére csak úgy özönlöttek Jasznája-Poljana felé az együttérzés és a csodálat bizonyosságai. Még papok is tiltakoztak a rettenetes ítélet ellen; szeminaristák sztrájkba léptek és a fölliáborodás oly általános volt, hogy Szentpétervár metropolitája jónak látta nyílt levelet intézni Tolsztoj grófnőhöz, melyben úgy tüntette föl a Szent-Szinódus döntését, mint „a szeretet és irgalmasság tényét” hitehagyott férjével szemben.

Az orosz nép mélységesen evangéliumi. A *Hegyi beszéd* úgyszólván egész vallását összefoglalja. A keresztény kinyilatkoztatásból különösen az irgalmasság misztikumát vallja, amely Istentől árad ki és megváltotta a világot. Credo-jának lényege« tételei a galileai prédikáció szavai: „*Szeressétek egymást ... Szeressétek ellenségeiteket; tegyetek jót azokkal, akik gyűlölnék benneteket... Ne álljatok ellene a gonosznak... Nem áldozatot kérek, hanem szeretetet... Innen a muzsik végtelen részvéte a szegények, a szerencsétlenek, a megalázottak, a megbántottak, mindenféle sorsüldözöttek iránt. Ez üti Dosztojevszkij műveire a nemzeti igazság eleven bélyegét, mintha egészében Krisztus fölhívása ihlette volna: Jöjjetek hozzám mindnyájan, kik fáradotok és terhelve vagytok! Az alamizsnálkodás, a jótékonyság, a vendégbarátság rendkívül nagy helyet tölt be a szegények életében. Beutaztam az egész világot: mondhatom, nincs még egy ilyen irgalmasszívű nép.*

A *muzsik* különben a maga számára is szomjazza az irgalmasságot, amelyet másokra pazarol. Az arca megindítóan buzgó és esdeklő, amikor nagy kereszteket vet magára és az ortodox liturgia örökös refrénjét mormolja: *Goszpodí pomiluj!*... „Uram, irgalmazz nekem!”

Nézetem szerint a lesújtottak iránti könyörület

mellett a nép lelkének legerősebb vallásos érzése a bűn érzete. Ebben is fölfedezhető a galileai prédikáció befolyása. Az orosz színt gyötri a bűn és a bűnbánat gondolata. A szent példabeszéd publikánsával szüntelenül ezt hajtogatja: *Ó, Istenem, könyörülj rajtam, szegény bűnösön!* Krisztusban főképen azt látja, aki így beszélt: *Az Ember Fia üdvözíteni jött azt, ami elveszett volt;* és aki ezt mondta: *Nem jöttem hívni az igazakat, hanem a bűnösöket.* A muzsik sohasem fárad bele szent Lukács evangéliumának hallgatásába, amely első sorban a megbocsátás evangéliuma. Legmélyeségebben hat szívére a bűnbocsátatnak és a különös szeretetnek az a kiváltsága, amelyet az isteni Mester juttat azoknak, akik megátkozzák bűnüket: *Nagyobb öröm van az égben egy megtérő bűnösön, mint kilencvenkilenc igazon, akiknek nincs szükségük bűnbánatra.* Számtalanszor elmondhatja magának a tékozló fiú és az eltévedt bárány példázatát, a bélpoklos szamaritánus meggyógyulását, Isten országának megígérését a keresztfeszített jó latornak.

Ekként az orosz, a közvéleménnyel ellentétben, távolról sem tulajdonít kizárólagos fontosságot a külső szertartásoknak. Igaz, a kultusz, a misék, a szentségek, az áldások, az ikonok, az ereklyék, a skapulárek, a gyertyák, az énekek, a kereszttetések, a térdhajtasok nagy szerepet játszanak jámborságában, mert élénk képzelete rendkívül érzékennyé teszi a látványosságok iránt. Azonban mindenekfölött bennünk rejlő hit uralkodik rajta; ez a tiszta, minden metafizikától mentes kereszténység; ez a bizakodás az Isten igazságosságában és a rettegés szigorúságától; ez az Üdvözítőre való szüntelen gondolás; ezenfelül valami csöndes álmódzás a szenvedésről és a halálról, valami bizonytalan elmélkedés a természetfölötti világ-

ról, amely túlhaladja értelmünket és a misztikumról, amely körülvesz bennünket.

Sok tekintetben az evangéliumi idealizmusból magyarázható, hogy oly rengeteg szekta él Oroszországban. A szektárius szellem kifejlődéséhez bizonyosan hozzájárul az a bizalmatlanság, amelybe a hivatalos Egyház süllyedt azóta, hogy az autokrácia szolgájaként szegődött. Azonban az eretnységek fölburjánzása az orosz lélek legbensőbb szükségérzeteinek következménye.

Csakugyan rengeteg az olyan vallási közösség, amely elszakadt az ortodox Egyháztól, vagy rajta kívül keletkezett. Itt van mindenekelőtt a legrégibb s egyúttal a legtekintélyesebb és legszigorúbb, a *Raszkol*, amely bizonyos tekintetben hasonlít a mi jansenizmusunkhoz. Aztán itt vannak a *Duchoborok*, akik a hitnek csak egyetlen forrását ismerik el, a belső intuíciót és megtagadják a katonai szolgálatot, hogy ne kelljen vért ontaniok; — a *Beglopopovcij*, a hittagadó papok, akik kerülnek a hivatalos egyház démoni szolgátságát; — a *Molokánok*, „tejivók”, akik a galileai életet igyekeznek megvalósítani a maga teljes tisztaságában; — a *Sztranniki*, „tévelygők”, akik hogy megmeneküljenek az Antikrisztus uralmától, szakadatlanul bolyonganak Szibéria steppéin és fagyos erdőin; — a *Stundiszt-ek*, akik az agrárkommunizmust hirdetik, „hogy végét vessék a fáraók uralmának”; — a *Chlysztij*, akik erotikus átszellemlőseikben úgy érzik, hogy Krisztus megtestesül bennük és akiknek ma Rasputin a legkimagaslóbb hívük; — a *Szkopcij*, akik megférfitlanítják magukat, hogy megszabaduljanak a testi gyalázatosságoktól; — a *Bjaloricij*, akik fehér ruhába öltöznek, „mint az ég angyalai” és faluról-falura járnak s az ártatlanságot hirdetik; — a *Pomorcij*, akik megtagadják a gyermek-

korukban fölvelt keresztségét, mert „az Anti-krisztus uralkodik az Egyházban” és sajátkezüleg veszik föl újra a keresztség szentségét; — a *Nikudisnikij*, elkeseredett tagadói a társadalmi törvénynek, akik egy más, „messzi-messzi túlvilágon” keresik Jézus igazi országát, ahol a bűn lehetetlen; a *Ducsitelij*, „fojtogatók”, akik emberi könyörületességből, utólagos szánakozásból a Kálvária szenvedője iránt, megrövidítik a fájdalmas haláltusákat, megfojtják a haldoklókat; — és még hány más !...

Mindezek a szekták azonos alapelvekből származnak. Mindegyikben megtaláljuk a csupán a szív tisztaságára és az emberek testvériségére alapított kultusz gondolatát; azt a szükségérzetet, hogy közvetlen kapcsolatot teremtsenek a lélek és Isten között; annak a hitnek a tarthatatlanságát, hogy a papság elengedhetetlen közvetítő a mennyei Atya és nyája között; az egyéni ihletet, amely nem engedi, hogy az Egyház bilincseibe verjék és végül és főképen az orosz jellem sajátos anarchizmusát. E közösségek belső tevékenysége föltárja a vallásos érzés minden formáját, minden túlzását, minden eltévelyedését; a legmagasabbrendű lelkiiséget és a legalacsonyabbrendű anyagságot, a lélek fölmagasztalását és a test megcsonkítását, a fanatizmust és a csodatevést, az ihletet és a jövendőmondást, a rajongást és a hisztériát, az aszketizmust és a fajtalanságot.

Minthogy az orosz nép hiedelmei körülbelül olyanok, mint amilyenek most leírtam, lehetetlen szemet hunynunk egy meglehetősen nyugtalanító talány előtt. Hogy lehet az, hogy az ilyen evangéliumi lélekkel megáldott *muzsik* dühödt napjain olyan vad kegyetlenségekre ragadtatja magát! Mert azok a gyilkosságok, kegyetlenkedések, gyújtogatások, fosztogatások, amelyek az

1905. évi zavargásokat jellemezték, azt mutatják, hogy ma ugyanazokra a borzalmakra képes, mint Pugacsev vagy Rettenetes Iván idejében és történelmének minden korszakában.

Ennek két okát látom. Az egyik az, hogy az oroszok óriási többsége primitív maradt, tehát még majdnem ösztönéletet él és rabszolgája indulatainak. A kereszténység természetüknek csak bizonyos részeit itatta át; az értelmüket semmiképp sem érinti és nem annyira lelkükhöz, mint inkább képzeletükhöz és érzékenységükhöz szól. Egyébként meg kell jegyeznünk, hogy a *muzsik*, mihelyt dühe lecsillapodott, újra iszelíd és alázatos kereszténnyé válik: ilyenkor megsiratja áldozatait és miséket mondat lelkük (nyugalmáért; nyilvánosan megvallja bűneit; mellét veri és hamut hint fejére; nincs párja a bűnbánatban és tetszeleg ennek megrendezésében.

A második ok az, hogy az Evangéliumban számos olyan parancs van, amelyekből a modern államról vallott fölfogásunk szempontjából fölforgató következtetéseket lehet levonni. A példabeszéd a gazdagról, aki a pokolban ég, csupán azért, mert gazdag volt, míg Lázár Ábrahám kebelén nyugszik, csupán azért, mert szegény volt, veszedelmes elmélkedési anyag az orosz proletárok és parasztok egyszerű fölfogásának. Ugyanígy, ha az életük túlságosan kemény, ha túlságosan keservesen érzik társadalmi helyzetük nyomorúságát, szívesen gondolnak Krisztus mondására: *Az elsők utolsókka lesznek, az utolsók pedig elsőkké*; ismerik ezt a rettenetes mondást is: *Tűzet jöttem bocsátani a földre és mit akarok, ha nem hogy fölgyulladjon!* Végül a kommunizmusra való hajlandóság, amely ott él minden *muzsik* lelkében, nem egy érvet talál a galileai programban. Tolsztoj, rki oly ragyogón magyarázta az Evangéliumot

„orosz szellemben”, habozás nélkül kijelenti, hogy a magántulajdon összeférhetetlen a keresztény tanítással, hogy minden embernek joga van a föld terményeire, amint joga van a napsugárra és hogy a föld kizárólag azoknak a tulajdona, akik megművelik.

*

Kedd, 1915 január 12.

A ködös és fagyos napok végtelen során, amikből a petrogradi tél áll, az Ermitage-múzeum látogatása komor benyomásokat kelt bennem.

Mielőtt följutnánk az előcsarnokból nyíló felsőges lépcsőzet utolsó fokaira, látjuk az olasz festészet galériáit. Egymásután, mint valami kibontakozó tájkép, jelennek meg előttünk Tiziano, Veronese, Tiepolo, Tintoretto, Canaletto, a Guardi-k, a Sciafone-k és az egész velencei iskola képei, aztán itt is, ott is Guercino, Caravaggio, Salvatore Rosa néhány vászna, amelyek alig válnak ki a homályból. A mennyezet ablakain sárgás és piszkos világosság hatol át, mintha valami fátyolon szűrődne be. A búskomorságtól sűrű a levegő. És a fakó fátyolon keresztül a velencei mesterek művei, mindezek a ragyogó és kifinomult pompát, epikureista életet ábrázoló képek, mintha mind szenvednének valami olthatatlan honvágytól: a fényt sóvárogiák. Tiepolo *Kleopátrája*, Tiziano *Andromédája* és *Danaéja* szánakozást kelt. Dante versére gondolok: „*O settentrional vedovo sito...*” „Ó, észak vidéke, szegény özvegy, aki nem ismered a Dél ragyogásait!...”

Ugyanez a vigasztalanság fogad a francia festészet termeiben, ahol a tizenhetedik és tizennyolcadik század művészetét pompásan képviseli Poussin, Claude Lorrain, Mignard, Lenain, Lavigillière, Van Loo, Lemoyne, de Troy, Watteau,

Chardin, Pater, Greuze, Boucher, Lancret, Fragonard, Hubert Robert stb. ... Páratlan gyűjtemény, amelynek egyik-másik darabja a francia szellem leggyönyörűbb és legragyogóbb alkotásai közé sorozható. De abban a fakó légkörben, amely ma burkolja őket, ezek a képek elvesztik fényüket, frissességüket, ragyogásukat, szellemüket és lelküket. A színárnyalatok megsápadnak, a harmóniák megtörnek, a rezgések elhalnak, a reflexek megfakulnak, a mennyboltok kihunynak, a formák elhalványodnak; a hosszú, néma galéria olyan, mint valami temető.

Mégis van egy részlete az Ermitage-nak, ahol még borús napokon is élvezettel időz az ember: ez a Rembrandtnak szentelt négy terem.

Az ablakokon beszűrődő rőt félhomály mintha folytatása volna annak a borostyán párázatnak, amelybe a képek elmerülnek. Ebben a homályos és aranyos ködben, amely elárasztja a galériát, a nagy szellemlátó művészete az emlékek földidézésében csodálatos hatalmat nyer. Minden arc különös, mély, távoli, határtalan élettől elevenedik meg. A külső világ eltűnik; a lelki élet legmélyéig érünk: az emberi lélek és sors kifürkészhetetlen titkaihoz. És ha hosszan elmerengünk e mesterművek előtt, amelyeknek címei: *Pallas, Danaé, Ábrahám és az angyalok, Izsák feláldozása, Dávid és Absalon kibékülése, Aman kegyvesztése, Példázat a szőlősgazdáról, A tékozló fiú, Szent Péter tagadása, Levétel a keresztről, Szent Tamás hitetlensége, Zsidó menyasszony, A ghettó véne* stb---- az ember jobban megérti Carlyle hatalmas gondolatát: „A történelem grandiózus dráma, amelyet a végtelenség színpadán játszanak, ahol a csillagok a lámpák és a háttér az örökkévalóság.”

Csütörtök, 1915 január 14.

Görög naptár szerint ma kezdődik az 1915. év. Két órakor sápadt napsütésben, gyöngyszürke ég alatt, amely itt is, ott is higanyszínű fénysávokat vet a hóra, a diplomáciai testület Carszkoje-Szelóba megy, hogy kifejezze jókívánságait a cár előtt.

Mint rendesen, a nagy ünnepek pompája tárul elénk, dús ragyogás, a hatalom és fényűzés minden káprázata, amelyben az orosz udvarnak nincsen párja.

A fogatok az óriási palota előterén állnak meg. Ezt a palotát Erzsébet cárnő építtette, akinek az volt a vágya, hogy elhomályosítsa XV. Lajos udvarát. A tükörterembe vezetnek bennünket, amely ragyog az aranytól, a kristályoktól és a szikrázó csillároktól. A követségek kor szerint állnak föl minden nagykövet mögött ott áll a személyzete. Úgyszólván nyomban belép a cár, ragyogó kíséréttel. Jó színben van, tekintete nyílt és nyugodt.

Mindegyik követség előtt megáll néhány percre.

Amikor hozzám érkezik, kifejezem neki jókívánságaimat és hozzájuk csatolom azokat a bátorító biztatásokat, amelyeket Joffre tábornok kérésére Miklós nagyhercegnek tolmácsoltam. Hozzáteszem, hogy a Köztársaság kormánya a kamarák előtt tett legutóbbi nyilatkozatában ünnepélyesen kijelentette, hogy föltett szándéka végletekig folytatni a háborút és hogy ez az elhatározás biztosítja számunkra a végső győzelmet. A cár így felel:

— Olvastam kormányának ezt a nyilatkozatát és teljes szívemből helyeseltem. Az én elhatározásom épp ilyen szilárd. Addig folytatom a háborút, ameddig kell, hogy a teljes győzelmet biztosítsuk magunknak... Ön tudja, hogy épp most látogat-

tarn, meg hadseregemet; fenséges lelkesedésben és harcikedvben találtam; egyetlen kívánsága, hogy tűzbe mehessen; a győzelem felől biztos. Sajnos, a munícióhiány megakasztja hadműveleteinket. Kis ideig türelemmel kell lenni. Azonban ez csak átmeneti szünet és Miklós nagyherceg általános tervén egyáltalán nem változtat. Hadseregem, mi-helyt lehetséges, azonnal újra kezdi az offenzívát és mindaddig folytatja a küzdelmet, míg ellenségeink kegyelmet nem kérnek ... Az utazásom, melyet egész Oroszországon át tettem, meggyőzött arról, hogy benső egyetértésben vagyok népemmel.

Megköszönöm szavait. Pillanatnyi hallgatás után kiegyenesedik s harsogó hangon, ahogyan még nem hallottam beszélni, kijelenti:

— Meg kell még önnek mondanom, nagykövet úr, hogy nagyon jól ismerem azokat a bizonyos kísérleteket, amelyeket még Petrogradban is tettem annak a hírnek az elterjesztésére, hogy elvesztettem bátorságomat, hogy már nem hiszek Németország megsemmisítésének lehetőségében s végül, hogy béketárgyalásra gondolok. Hitvány emberek, német ügynökök terjesztették ezeket a híreket. De mindaz, amit ki tudtak találni és minden mesterkedésük egyáltalán nem fontos. Csak az én akaratom számít és ön biztos lehet felőle, hogy ez nem változik meg.

— A Köztársaság kormánya föltétlenül megbízik Felséged érzelmeiben. Tehát csak megvetéssel fogadhatta azokat a hitvány fondorkodásokat, amelyekre Felséged kegyes volt célozni és a kijelentések, amelyeket Felséged nevében tudomására fogok juttatni, mélyen meg fogják hatni.

Erre megrázza kezemet és megszólal:

— Nagykövet úr, fogadja személy szerint is legszívesebb jókívánságaimat,

Péntek, 1915 január 15.

Ragyogó idő; oly ritka öröm ez a téli napoknak ebben a végevárhatatlan sorában! A csípős hideg ellenére is kimegyek egymagam a Szigetekre, ahol az északi nap minden varázsa játszik a Finn-öböl jeges tükrén. Az ezüstös-kék mennyboltozaton néhány rózsaszínű, tűzzel zománcozott felhő fut; a láthatáron meteor-villanások. A fákat borító zuzmarakristályok és a szüzi hó néha úgy megszíkráznak, mint ha gyémántport szórtak volna el.

A cárnak tegnap hozzám intézett szavaira gondolok, amelyek mégegyszer az emlékembe vésik azt a gyönyörű erkölcsi magatartást, amelytől a háborn kezdete óta sohasem tért el. Kötelesség-érzete a lehető legteljesebb és legmagasabb, mert szüntelenül táplálja, élteti, megvilágosítja a valóságos érzés. Egyebekben, úgy értem, hogy a legfőbb hatalom pozitív ismerésében és gyakorlásában, szemmel láthatóan nincs föladata magaslatán. Sietek hozzátenni, hogy ezt a föladatot senki sem tudná betölteni; mert *ultra vires*, meghaladja az emberi erőt. Vájjon az autokrata uralom még mindig megfelel-e az orosz nép jellemének és műveltségi állapotának? Olyan kérdés ez, amelyről még a legjáratosabbak is haboznak véleményt mondani; de annyi kétségtelen, hogy már nem egyeztethető össze Oroszország területi kiterjedésével, népfajainak sokféleségével, hatalmas gazdasági fejlettségével. Mi volt Rettenetes Iván, Nagy Péter, II. Katalin, sőt I. Miklós Oroszországa a mai birodalomhoz képest, amelynek nem kevesebb, mint 180,000.000 lakosa oszlik meg 22,000.000 négyzetkilométeren? ... Az ily óriásivá nőtt állam kormányzásához, az ily roppant rendszer valamennyi motorjának és fogaskerekének irányításához, az ily bonyolult, sokféle és elütő elemek. egyesítésé-

hez és működésbehozásához egy Napóleonnak lángelméje kellene. Bármily nagyok is az autokrata cárizmus belső értékei, mégis csak földrajzi anakronizmus.

*

Szombat, 1915 január 16.

Tegnap Vyrubovné a carszkojeszelói pályaudvaron vasúti baleset érte. Összetört csípőcsonttal, kifícamodott vállperecével és súlyos fejsebekkel szedték föl. Átvitték a cárné hadikórházába és a cárné azonnal barátnőjéhez sietett.

A sebesült olyan kimerült és ijedt állapotban rolt, hogy a sebészek véleménye szerint lehetetlen lett volna bármilyen operációt végezni, amíg össze nem szedi erejét; úgy döntöttek tehát, hogy másnapig pihenni hagyják és csupán ideiglenes kötésekkel látták el.

Közben a cárné parancsára azonnal Rasputinért küldtek, aki Petrogradban vidám társaságban ebédelte. Egy órával később különvonat hozta Carszkoje-Szelóba.

Amikor ibevezették, Vyrubovné még mindig teljesen eszméletlen állapotban volt. Rasputin nyugodt tekintettel vizsgálgatta, mint ahogy egy orvos vizsgálta volna. Aztán hirtelen elhatározással megérintette a szegény beteg homlokát és rövid imát mondott. Utána háromszor rákiáltott:

— Annuska!... Annuska!... Annuska!...

A harmadik felszólításra észrevették, hogy a beteg felnyitja a szemét. Ekkor Rasputin még szigorúbb hangon ráparancsolt:

— Most ébredj és kelj fel!

Vyrubovné tágra nyitotta szemeit. Rasputin ismételte:

— Kelj fel!

Az asszony ép karjával megpróbált feltámasz-

kodni. Rasputin újra rászólt, de most már szelíden:

— Beszélj hozzám!

És Vyrubovné elkezdett beszélgetni vele, gyenge hangon, amely minden szónál erősebbre vált.

*

Vasárnap, 1915 január 17.

Langlois őrnagy, aki összekötő tiszt a francia nagyfőhadiszállás és az orosz nagyfőhadiszállás között, Baranoviciből ideérkezett és holnap indul Parisba Svédországon át.

Távozásakor Miklós nagyherceget „lelkesedéstől eltelve abban a szilárd elhatározásban hagyta el, hogy mihelyt hadserege megkapja a muníciót, azonnal újra megindítja az offenzívát”. A csapatok hangulata jó; létszámuk a legutóbbi veszteségek következtében alacsony.

*

Hétfő, 1915 január 18.

Az orosz parasztról beszélgetek P ... grófnővel, aki minden évben hosszabb ideig tartózkodik birtokain, ahol igen nemesen tölti be *barmai* szerepét. Különbösen erkölcsi hajlandósága, az igazság és a könyörületesség ösztöne révén semmit sem szeret annyira, mint az egyszerű emberek társágát.

— Nyugaton — mondja — nem értik meg a mi *muzsikiamk&t*. Azért, mert köztük nagyon sokan nem tudnak sem olvasni, sem írni, azt hiszik, hogy korlátoltak, bárgyúk, úgyszólván barbárok. Mekora tévedés !... *Tudatlanok*, vagyis *nem tudnak, nincs képzettségük*; nincsenek pozitív ismereteik; iskolai oktatásuk nagyon gyenge, gyakran semmi... De műveletlenségükhöz képest az értelmük feltűnően fogékony, hajlítható, sőt tevékeny.

— Csakugyan, tevékeny?

— Igen-igen. A szellemük folyton munkában van. A *muzsik* nem sokat beszél; de szüntelenül gondolkodik, töprenkedik, elmélkedik, ábrándozik.

— Mire gondol? Miről ábrándozik?

— Mindenekelőtt anyagi érdekeiről, az aratásáról, az állatairól, a fojtogató vagy fenyegető nyomorúságról, a ruházat és a tea áráról, az adók és robotok terheiről, a közeli agrárreformról, stb. Azonban sokkal magasabb gondolatok is foglalkoztatják, amelyek jóval mélyebben visszhangznak legbelsőbb lényében. Különösen télen, az *itz-bákhan* töltött végtelen estéken vagy a havon áttett egyhangú utazásokon. Ilyenkor csendes és mélabús ábrándozásba olvad egész lénye: az emberi sorsra gondol, az élet értelmére, az Evangélium példázataira, az alamizsnálkodás kötelességére, a bűnök kiengesztelésére a szenvedéssel, az igazságra, ami végül is diadalmaskodni fog az Isten földjén. Nem is képzei, hogy néha mekkora elmélkedőerő és költői érzékenység lakozik muzsikjaink lelkében... Végül vegye hozzá, hogy rendkívül ügyesen használják értelmességüket. Igen erősek a vitatkozásban; nagyon ügyesen és éleseszűn érvelnek, gyakran igen szellemesen vágnak vissza, igen csípősen céllozgatnak, igen finoman gúnyolódnak...

*

Kedd, 1915 január 19.

Scseglovitov igazságügy miniszter, a birodalmi gyűlés szélsőjobbjának vezére, a legradikálisabb és leghajthatatlanabb reakciós, meglátogat, hogy megköszönjön valami jelentéktelen szívességet, amit tettem neki. A háborúról beszélgetünk; megemlítem előtte, hogy előreláthatólag nagyon sokáig fog tartani:

— Nem szabad immár illúziókban ringatnunk magunkat — mondom. — Az óriási méretűnek ígérkező megpróbáltatás csak most kezdődik és egyre keményebb lesz. Tehát bőségesen el kell látnunk magunkat anyagi és erkölcsi erővel, mint ahogy egy hajót fölszerelnek valami nagyon veszedelmes és nagyon hosszú útra.

— Ügy van! Az a megpróbáltatás, amelyet a Gondviselés jónak látott ráncmérni, rettenetesen ígérkezik és nyilván még csak az elején vagyunk. De Isten segítségével és derék szövetségeseink támogatásával meg fogunk birkózni vele. Nem kételkedem végső győzelmünkben ... Mégis engedje meg, nagykövet úr, hogy belekapaszkodjam abba, amit az imént mondott. Ön helyesen véli, hogy el kell látnunk magunkat erkölcsi erővel éppúgy, mint ágyukkal, puskákkal és lövedékekkel, mert nyilvánvaló, hogy ez a háború nagy szenvedéseket, szörnyű áldozatokat tartogat számunkra. Szinte reszketek a borzalomtól. De ami Oroszországot illeti, az erkölcsi erő kérdése aránylag egyszerű. Csak ne zavarják meg semmiben az orosz nép monarchikus hitét és akkor mindent el fog viselni, a hősiesség és az önmehtagadás csodáit fogja véghezvinni. Ne feledje, hogy az oroszok — úgy értem, az igazi oroszok — szemében öfelsége a cár nem csupán a legfőbb hatalmat, hanem egyúttal a vallást és a hazát személyesíti meg. Higyje el: a cárizmuson kívül nincs üdvösség, mert nincs többé Oroszország ...

Meleg hangon, amelyben érzem hazafiság és haragja remegését, hozzáteszi:

— A cár az Úr fölkentje, Isten küldöttje, hogy az Egyház legfőbb védője és a birodalom mindenható feje legyen.* Sőt a néphitben Krisztusnak

* A cár nem *feje* az egyháznak, mint ahogy gyakran írják, hanem oszupán *legfőbb védelmezője*. Val-

földi képmása. És minthogy a hatalmát lüetiitől bírja, csak Istennek tartozik vele számadással... Tekintélyének isteni lényege vonja maga után azt, hogy az autokrata uralom és a nacionalizmus elválaszthatatlanok ... Átok tehát az esztelenekre, akik kezét mernek emelni e dogmákra! Az alkotmányos liberalizmus először eretnecség és csak másodsorban agyrém és butaság. Nemzeti élet csupán az autokratizmus és az ortodoxia korlátai között van. Ha bizonyos politikai reformok szükségesek, azok csak az autokratizmus és az ortodoxia szellemében valósíthatók meg.

Ezt felelem rá:

— Mindabból, amit ön most elmondott, kegyelmes uram, főképen azt ragadom ki, hogy Oroszország erejének lényeges föltétele a cár és a nép szoros egysége. Más okok alapján magam is erre a következtetésre jutok. Nem győzöm tehát eléggé hirdetni ezt az egységet.

Távozása után arra gondolok, hogy most az érinthetetlen cárizmus elméletének kifejtését hallottam, úgy, ahogy arra Pobjedonoszcev, a Szent-Szinódus hírhedt prokurátora tanította fiatal növendékét, II. Miklóst, *húsz évvel ezelelőtt*, úgy, ahogy a nagy író, Mereskovszkij meghatározta azt nemrégiben az 1905. évi zavargásokról írt tanulmányában, ebben a mesteri tanulmányban, amelyben ezeket a merész sorokat olvassuk:

A Romanov-házban, mint az Atridák házában, valami titokzatos átok száll nemzedékről-nemzedékre. Orgyilkosság és házasságtörés, vér és sár következik egymásra: „ötödik felvonása egy trágédiának, amely lupanarban játszik”. I. Péter megöli fiát; I. Sándor megöli apját; II. Katalin

lási tekintetben nincs más kiváltsága, mint az, hogy áldozáskor maga veszi le az oltárról a kelyhet és a kenyeret.

megöli a férjét. És ezek között a híres, nagy áldozatok között ott vannak még a kicsinyek, az ismeretlenek, az autokrácia szerencsétlen elvetéltjei, az Iván Antonovicsok, akiket mint az egereket fojtottak meg, sötét zugokban Schlüsselburg börtöneiben. A kaloda, a kötél, a méreg, ezek az orosz autokrácia igazi jelvényei. Az isteni fölkenés a cárok homlokán Kain-bélyeggé alakult át.

*

Szerda, 1915 január 20.

Tegnap a Nevszkij-Proszipken egy teljes sebességgel rohanó trojka elgázolta Rasputint. Könnyű fejsebbel szedték föl.

Öt nappal a baleset után, amelynek Vyrubovné volt az áldozata, az égnek ez az újabb figyelmeztetése nagyon is világosan beszél! A háború sérti Istent, jobban, mint valaha.

*

Csütörtök, 1915 január 21.

A pacifista propaganda, amelyet Németország oly erőteljesen folytat Petrogradban, még a iron-ton levő csapatok közt is elharapózik. Több helyen is lefoglaltak orosz nyelven szerkesztett kiáltványokat, amelyek arra izgatják a katonákat, hogy ne harcoljanak tovább és azt állítják, hogy Miklós cár atyai szívét már egészen megnyerte a béke gondolata. A csapatok közömbösen fogadják ezeket a fölhívásokat. Miklós nagyherceg mégis szükségesnek tartotta, hogy tiltakozzék a cásra tett célzások ellen. Egy hadseregparancsban *hitvány bűnnek* bélyegzi az ellenség ez alattomos eljárását és így végzi: „*Minden hűséges alattvaló tudja, hogy Oroszországban mindenki, a fővezértől a köz-katonáig, csakis a mi hódolattal tisztelt cárunk,*

Isten fölkentje szent és felséges akaratának engedelmeskedik, neki egyedül van hatalma megindítani és befejezni a háborút.

*

Hétfő, 1915 január 25.

Bevásárlások céljából ma délután a Vaszilij-Osztrov-szigetre megyek, ahol Pétervár szellemi élete összpontosul. Itt van a Tudományos Akadémia, a Szépművészeti Akadémia, a Bányászati Főiskola, a Hajózási Főiskola, a Zoológiai Múzeum, a Történelmi és Philológiai Intézet, több gimnázium, egynéhány fizikai és kémiai laboratórium és valamennyi nagy nevelőintézet.

Az égbolt kis darabon kiderül: fölhasználok az alkalmat, kiszállok autómból és nekivágok az utcáknak. Lépten-nyomon diákokkal találkozom. Mennyivel más az arcuk, mint azoké, akiket a párisi Quartier Latin-ben vagy Oxford és Cambridge utcáin lát az ember! A francia diákoknál a tekintet, a mozdulat, a hang, az egész egyéniség rendszerint az ifjúságot, a lelkesedést, a gondtalanságot, az élet és a megértés könnyed örömét fejezi ki. Még a fáradtarcúak szeméből is világos és nyílt értelmesség sugárzik. A fehérbőrű, karcsú angol diákoknál különösen a határozott tekintet, a pozitív szellem, a hideg, szilárd, kiegyensúlyozott értelem látszik. Itt nyoma sincs ilyesminek. Mindenekelőtt a külsejük leggyakrabban siralmas: arcuk sápadt, vonásaik megnyúltak, ábrázatuk beesett, testük vézna, karjuk cingár, gerincük hajlott. E rozoga testek, amelyeket elnyűtt, rongyos ruha takar, tanúságot tesznek az oroszországi egyetemi proletariátus nyomorúságos helyzetéről. Sok diáknak nincs több költőpénze egy hónapra, mint huszonöt rubel (60 frank), vagyis harmadrésze annak, amennyi föltétlenül szükség-

ges a rendes megélhetésre ilyen kemény éghajlat alatt. A hiányos testi kielégítésnek nem csupán a szervezet legyöngülése az egyetlen következménye; de ez kapcsolatosan a megerőltetett szellemi munkával és lelki gyötrődésekkel, szakadatlan beteges izgalomban tartja az idegrendszert. Innen az a sok komor, lázas, gondterhes, földúlt, fanatikus vagy sorvadozó arc. Az aszkéták, vizionáriusok, anarkisták arca. Arra a mondásra gondolok, amelyet Dosztojevszkij ad Porfir bíró szájába a *Bűn és Bűnhődés*-ben: „Raiszkolnyikov bűne az elméletektől fölizgult lélek műve.”

A nagyszámú diákleány megfigyelése éppily tanulságos. Szemügyre veszek egyet, aki egy kávéházból lép ki négy fiatalember társaságában és megáll velük a gyalogjárón, hogy folytassa a vitát. Magas és eléggé csinos, asztrakánsapkája elől eleven és éles tekintet villog: fölényes arccal beszél. Kevéssel utóbb kilép a *traktirból* két más diák és az is hozzá csatlakozik. Talán az orosz nő egyik legeredetibb típusa van itt előttem: a forradalmi hit egyetemes terjesztője.

Az orosz regényírók, különösen Turgenyev, gyakran megfigyelték, hogy hazájuk asszonyai magasan fölötte állanak a férfiaknak jellemszílárdság, öntudatos magatartás és kemény akarat tekintetében. Az érzelmi élet terén majdnem mindig ők támadnak és ők hódítanak, ők vonzanak és ők ragadnak el, ők kormányoznak. És mind egyformák a lelki életüktől annyira elütő foglalkozásban: a fölforgató politikai tevékenységben.

A nihilizmusnak ma már távoli idejében, a *Narodnája volja* hősi korszakában a nők és különösen a leányok mindjárt kezdetben a legfélelmetesebb főszereplők közé emelkedtek. Rögtön kitűntek tragikus vállalkozásaikban. Már első cselekedeteikben mint büszke Eumenidák jelentkeznek.

A sort 1878 január 24-én Szaszulics Vera nyitja meg, mikor közvetlen közelből rálő Szentpétervár rendőrfőnökére, Trepov tábornokra. 1881 március 13-án Perovszkij Zsófia résztvesz II. Sándor meggyilkolásában. A következő évben Figner Vera katonai lázadást szít Cbarkovban. 1887-hen Günsburg Zsófia merényletet szervez III. Sándor ellen. Kevéssel utóbb Breskovszkij Katalin megkezdi Csernovval fáradhatatlan propagandáját, amely még a *muzsik* tudatlan lelkében is megcsillantja a szocialista Evangélium délibábját. 1897-ben a gyönyörűsép Vjetrov Mária, aki a petropavlovszki börtönben volt fogva s akin cellájában egy csendőrtiszt erőszakot követett el, magára önti lámpájából a petróleumot és tűzhalált hal. 1901-ben Brylliant Dóra megalapítja Gersunij, Szavinkov és Burcev társaságában a *Bojevája Organizacija-t*, a „Harci szervezetet” és 1905 február 17-én ő áll lesben a moszkvai Kremlben, hogy társa, Kaljaev biztos kézzel dobhassa a bombát, amely darabokra tépte Szergej nagyherceget.

Természetesen rendkívül nehéz értesüléseket szerezni az orosz rendőrség és igazságszolgáltatás megtorló lépéseiről a politika terén. Azokat a pereket, amelyekről a közönség időnkint értesül, mindig homály fõdi; szigorúan alkalmazzák a zárt tárgyalást és a cenzúra az újságoknak csak annyit enged meg, hogy általánosságban említést tegyenek a dologról. Mindazonáltal felsorolhatnák legalább húsz nõt, akik az utóbbi évek folyamán résztvettek az összeesküvésekben és a merényletekben; ilyenek: Ragozinnikov Zsófia, Leontjev Tatjana, Szpiridonov Mária, Klicsoglu Szerafina, Konopljannikov Zinajda, Sztur Lília, Klimov Natália, Benevszkij Marusja, Ezerszkij Lília, Venediktov Zsófia, Izmajlovics Katalin, Ivanov Ilona, Bicenko Anasztázia, Skolnik Mária stb. A

női elem szerepe a terrorista összeesküvésekben tehát rendkívül fontos, sőt gyakran döntő.

Honnan van az a vonzóerő, amelyet a forradalom az orosz nőkre gyakorol? Nyilvánvalóan ebben találják meg lelkük és vérmérsékletük, — a szegények szenvedésein érzett szánakozásuk, az alázatosságra és az áldozatra való készségük, a hősiesség iránti tiszteletük, a veszedelmekkel szemben tanúsított megvetésük, az erős izgalmakra szomjazásuk, függetlenségi vágyuk, a titokzatos, a kaland, a lázas, túlzó és tomboló élet iránti hajlamuk mélységes ösztöneinek kielégülését.

*

Kedd, 1915 január 26.

A Téli-palotában vagyok ebéden a kitűnő Naruskinnónál, a főudvarmesternőnél. A többi vendégek: Kurakin herceg, Trubeckoj Juri hercegnő, Sachovszkoj herceg és felesége, Tolsztoj Dimitrij gróf, az Ermitage igazgatója, Aprakszin gróf stb.

Kizárólag a háborúról beszélgetünk, mégpedig a legjózanabb fölfogással: mindenki egyértelműn úgy gondolja, hogy rendkívül hosszú lesz, hogy imég igen kínos meglepetéseket tartogat számunkra, de hogy kötelesek vagyunk egészen a győzelemig folytatni, különben elpusztulunk. Miközben Narisfcinnével négyszemközt Ibeszélgetek, kérdést intézek hozzá a cár hangulata felől:

— Csodálatos ember, — feleli... — Soha nem látszik rajta a csüggedés leghalványabb jele sem! Mindig nyugodt, mindig szilárd! Mindig van egy-egy bátorító szava! Föltétlenül hisz a győzelemben!

— És a cárné Öfelsége!

A főudvarmesternő Vyrubovné legutóbbi bal esetére céloz, mikor így felel:

— Ön tudja, hogy a cárné Öfelsége az utóbbi na-

pokban kínos megpróbáltatáson ment keresztül. És minthogy az izgalmiak nagyon megviselik, az egészsége megrendült. De azért épp olyan szilárd, mint a cár és csak tegnap mondta nekem: „Mindent megtettünk, hogy elkerüljük ezt a háborút; tehát biztosak lehetünk benne, hogy Isten számunkra tartogatja a győzelmet”.

B..., akit érdekelnek a szegények és aki sokat élt falun, egy parasztasszonynak a jellemző mondatát idézi, akivel nemrégiben találkozott:

— A kievi nagy *Lavrában* történt — meséli —, egy zarándoknapon. A Szent Kapu előtt észreveszek egy öregasszonyt; lehetett vagy nyolcvan éves. Egészen meggörnyedt és megtört; alig vonszolta magát. Adok néki néhány kopejkát, hogy szóra bírjam és megkérdezem: „Nagyon fáradtnak látszol, szegény nénikém! Hát honnan jössz?” „Tabinszkból jövök, odaátról az Uralból.” „Az jó messzi van!” „Bizony, nagyon messzi van.” „De vasúton jöttél?” „Nem, nem volt pénzem vasútra. Gyalog jöttem.” „Gyalog, az Uraiból Kievebe? ... De hát mennyi ideig jöttél?” „Hónapokig!... Már nem is tudom.” „Legalább voltak útitársaid?” „Nem, egyedül voltam.” „Egyedül!...” Döbrent tekintettel nézek rá. Újra megszólal: „Bizony, egyedül... a *lelkemmel*...” Egy húszrubeles bankjegyet csúsztattam a kezébe. Az ő szemében ez sok volt; de a mondása jóval többet ért.

*

Szerda, 1915 január 27.

A Szergievszlkájára megyek, a tiszteletreméltó és rokonszenves Kulomzin államtitkárhoz, aki birodalmi gyűlési képviselő, a jeles Szent András-rend lovagja, hogy megköszönjem neki egy röpiratát, melyet megküldött. Idestova nyolcvanéves. Az öregség a legmagasabb államhivatalokban

érte el; máig is megőrizte egész éleslátását; szeretek elbeszélgetni vele, mert csupa tapasztalat, bölcsesség és jóság.

A háborúra vonatkozólag pompás nézeteket hangoztat:

— Bármily nagy ok is jelenleg a nehézségeink, Oroszországnak becsületbeli kötelessége, hogy legyűrje őket. Tartozik szövetségeseinek, tartozik önmagának azzal, hogy, akármibe kerül is, Németország teljes leveréséig folytassa a küzdelmet ... Csak a szövetségeseink legyenek egy kis türelemmel! Egyébként a háború folytatása egyedül a cár Öfelségétől függ és ön ismeri az ő fölfogását...

Aztán a belpolitikára terelődik a szó. Nem titkolom előtte, hogy nyugtalanít az az elégedetlenség, amely a társadalmi minden rétegében, minden osztályában megnyilvánul. Bevallja, hogy a közvélemény hangulata őt is foglalkoztatja és hogy reformok szükségesek; azonban szilárd hangon, amely meglep, hozzáteszi:

— Azoknak a reformoknak, amelyekre gondolkodom és amelyeket hosszadalmas volna ön előtt kifejtenem, semmi közük sincs azokhoz, amelyeket a Dumában alkotmányos-demokratáink követelnek és még kevesebb közük van azokhoz — bocssássa meg őszinteségemet —, amelyeket oly nyomatókosan ajánlanak: bizonyos nyugati publicisták. Oroszország nem nyugati ország és nem is lesz az soha. Nemzeti vérmérsékletünkkel ellenkeznek az önök politikai módszerei. Azokat a reformokat, amelyekre ön gondolkodik, éppen ellenkezőleg az a két elv sugalmazza, amelyek jelenlegi kormányformánk pillérei s amelyeket mindenáron fönn kell tartani: az autokratizmus és az ortodoxia ... Ne tévessze szem elől, hogy a cár a koronázás és fölkenés által magától Istentől kapta

a hatalmát és hogy nem csupán az orosz állam feje, hanem ezenfelül az ortodox egyház legfőbb védője, a Szent-Szinódus legmagasabb döntőbírája. A polgári hatalom és a vallási hatalom szétválasztása, amit önök Franciaországban természetesnek tartanak, nálunk lehetetlen: ellentétben volna egész történelmi fejlődésünkkel. A cárizmus és az ortodoxia föloldhatatlan kötelékkel, az isteni jog kötelékével kapcsolódik egymásba. A cárnak éppúgy nem áll szabadságában lemondani az abszolutizmusról, mint elhagyni az ortodox hitet... Az autokratizmuson és az ortodoxián kívül nincs más, csak a forradalom. És forradalmon csak az anarchiát értem, Oroszország teljes fölforgatását. Nálunk a forradalom csak romboló és anarchikus lehet. Nézze, mi történt Tolsztojjal! Tévedésből tévedésbe esett és megtagadta az ortodoxiát. Abban a pillanatban belehullott az anarchiába. Szakítása az Egyházzal végzettszerűen ragadta az Állam tagadására.

— Ha jól értem az ön gondolatát, a politikai reformnak be kellene tetőznie, vagy még inkább meg kellene előznie az egyház reformját, például: a Szent-Szinódus megszüntetését, a Patriarchátus visszaállítását.

Szemmellátható zavarral feleli:

— Nagykövet úr, ön itt olyan súlyos kérdéseket érint, amelyekre vonatkozólag a legkitűnőbb emberek véleményei is sajnálatosan megoszlanak. De ebben a tekintetben sok a tennivaló...

Miután néhány mondattal kivágta magát, a beszélgetést az örök orosz problémára, az agrárkérdésre terelte, amely a többit mind magában foglalja. Senki sem hivatottabb nálánál ennek a súlyos kérdésnek a fejtegetésére, minthogy 1861-ben tevékeny részt vett a jobbágyok fölszabadításában és azóta is közreműködött minden következő re-

formban. Később ő volt az első egyike, akik fölfedezték az eredeti elgondolás hibáját és azt vallották, hogy haladéktalanul meg kellett volna adni a *muzsiknak* az egyéni tulajdont, zsellérföldjének teljes és korlátlan tulajdonjogát. A *mir-föld* megkötöttsége csakugyan táplálta az orosz parasztnál azt a lényegében kommunista gondolatot, hogy a földhöz kizárólag annak van joga, aki megműveli. Azoknak a híres rendeleteknek, amelyeket Sztolypin 1906-ban kiadott s amelyek oly liberális szellemben vannak megfogalmazva, nem volt lelkesebb védelmezőjük Kulomzinnál. Előadását ezekkel a szavakkal fejezi be:

— Lehetőleg minél nagyobb földterületet juttatni a parasztnak, erőteljesen megszervezni a falusi tömegek magántulajdonát: szerintem ettől függ Oroszország egész jövője. Már azok az eredmények is igen fontosak, amelyeket az 1906. évi reformnak köszönhetünk. Ha Isten megment bennünket bizonyos örült kalandoktól, azt hiszem, hogy tizenöt-húsz év múlva az egyéni tulajdon rendszerét teljesen fölváltja a parasztnak között a közönségi földtulajdon rendszere.

*

Péntek, 1915 január 29.

Ma délután, amint a Taurisz-palota kertje mellett elmegyek, négy börtönőrrel találkozom, akik kivont karddal közrefognak egy ágrólszakadt, rongyos, sovány, megtört, csüggedtarcú *muzsikot*, aki a hóban kínosan vonszolja elnyűtt csizmáit. A kis menet a Spalernája-börtön felé tart.

Amint mennek, megáll mellettük egy paraszt-asszony, nyakig beburkolódzva vastag prémes, zöld posztókabátjába. Lehúzza a kesztyűit, kigombolja bundáját, kotorász vastag szoknyájában, végre kihúzza egy erszényt, kivesz belőle egy kis

pénzdarabot és odaadja a fogolynak, miközben keresztet vet. A kísérő katonák meglassítják léptüket és szétválnak, hogy odaengedjék az asszonyt.

A *Föltámadás* egyik jelenetének voltam most tanuja, amelyben Tolsztoj leírja Maszlová-t, amint két csendőr a börtönből a törvényszékre kíséri és alamizsnát kap egy *muzsiktól*, aki ugyan csak keresztet vet, mikor odalép hozzá.

A kegyelet a foglyok, a fegyencek és mindazok iránt, akik az igazságszolgáltatás félelmetes karmai közé kerülnek, veleszületett tulajdonsága az orosz népnek. A *muzsik* szemében a büntetőtörvények megszegése nem hiba, még kevésbé becstelenség; csak szerencsétlenség, balsors, végzet, amelynek talán, ha Isten úgy akarja, holnap mi magunk esünk áldozatul.

*

Szombat, 1915 január 30.

Bizalmas beszélgetésben Szaszonovval a lengyel kérdésre tereltem a szót:

— Annál nyugodtabban beszélhetek önnel erről — kezdtem —, mert tudom, hogy ön majdnem éppúgy kívánja a lengyel királyság föltámadását, mint én magam.

— A Romanovok jogara alatt! — vág közbe hirtelen.

— Magam is így értem !... ön ismeri az én szempontomat. Szerintem a nemzeti egységében visszaállított és a Romanovok jogara alatt autonóm királysággá emelt Lengyelország nélkülözhetetlen előőrse a szláváságnak a germánság ellen. Míg ellenben egy olyan Lengyelország, amelyet semmiféle politikai kötelék nem fűz Oroszországhoz, menthetetlenül behullana a németek érdekkörébe. Lengyelország ekként visszanyerné történelmi szerepét Kelet-Európa határain, azt a sze-

repet, amelyet valamikor betöltött, mikor a német lovagrend ellen küzdött. Ez egyúttal végleges szakítása, gyökeres szétválása volna Németországnak és Oroszországnak.

— Mindent aláírok, amit ön most mondott és ez megmagyarázza önnek azt a gyűlöletet, amellyel a mi németbarátaink irántam viseltetnek ... De mit törődöm a gyűlöletükkel, mikor a cár egyik legkedvesebb gondolatát védelmezem?

— Lengyelország föltámasztása a Komanovok jogara alatt szerintem igen nagy előny volna az orosz Állam belső fejlődése szempontjából. Nem mint szövetségese mondom ezt önnek, hanem mint Oroszország barátja és úgyszólván mint működvelő politikus. Ezt akarom mondani: egyike ama dolgoknak, amelyek egy év óta, amióta önök közt élek, legjobban megleptek és amikből a külföldön alig vesznek észre valamit, a birodalomban élő nem orosz lakosság túltengése. És nem csupán számbeli túltengése; főképen erkölcsi túltengésük, faji sajátságuk erős tudata és az az igényük, hogy az orosz nép tömegeitől elkülönített életet akarnak maguknak biztosítani. Valamennyi idegenfajú alattvalójuk, a lengyelek, a litvánok, a lettek, a baltok, az észtek, a georgiaiak, az örmények, a tatárok stb. szenvednek az önök közigazgatási centralizációja miatt, mégpedig annál jobban, mert az önök bürokráciája nem éppen kesztyűs kézzel bánik velük. Önök előbb-utóbb kénytelenek lesznek tartományi autonómiákat szervezni. Különben szeparatistikus törekvések fenyegetnek! Egy autonóm Lengyelország föllállítása ebből a szempontból rendkívül szerencsés újítás volna.

— Ön ezzel belpolitikánk legsúlyosabb és legbonyolultabb problémáját érinti. Elméletileg hajlandó volnék meglehetősen messzire menni azon az úton, amelyet ön mutat. De ha szemügyre vesz-

szük a gyakorlati megoldásokat, látni fogja, milyen nehéz ezeket összeegyeztetni a cárizmussal. Márpedig az én szememben a cárizmus maga Oroszország...

*

Vasárnap, 1915 január 31.

A petrogradi *Hivatalos Közlöny* egy, a múlt év július 29-ről keltezett távirat szövegét közli, amelyben Miklós cár azt javasolja Vilmos császárnak, hogy az osztrák-szerb viszályt terjesszék a hágai törvényszék elé. Ennek az okmánynak a szövege a következő:

Engesztelőkeny és barátságos táviratodat annál inkább köszönöm, mert azok a közlések, amelyeket nagyköveted ma miniszteremnek tett, egészen más hangnemben voltak tartva. Kérlek, tisztázd ezt az eltérést. Az osztrák-szerb problémát a Hágai Konferencia elé kellene terjeszteni. Bízom bölcseségedben és barátságodban. MIKLÓS.

A német kormány óvakodott közzétenni ezt a táviratot azoknak a táviratoknak a sorozatában, amelyeket a két uralkodó a háborút megelőző válság alatt közvetlenül váltott egymással.

Megkérdézem Szaszonovtól:

— Hogyan eshetett meg, hogy sem Buchanan, sem én nem ismertük ezt az óriási fontosságú okmányt?

— Én magam sem ismertem! ... A cár a maga elhatározásából fogalmazta és nem kérte ki senki-
nek a véleményét. Fölfogása szerint ez közvetlen
fölszólítás volt, bizalmas és barátságos fölszólítás
Vilmos császárhoz; ha a Kaiser felelete kedvező
lett volna, a cár hivatalos formában megismételte
volna javaslatát. Nos, a Kaiser még csak nem is
válaszolt... Mikor a múltkoriban Ófelsége iratait
rendezték, megtalálták ennek a táviratnak a

fogalmazványát. A távírdaigazgatósággal igazoltattam, hogy a távirat pontosan megérkezett Berlinbe.

— Még elgondolni is megdöbbentő, hogy kormányaink nem ismerték ezt a táviratot. Óriási hatást gyakorolt volna ez minden ország közvéleményére! ... Gondolja meg: július 29-én, abban a pillanatban, amikor a Hármas Entente megkésztette erőfeszítéseit a béke megmentése érdekében!

— Igen, ez megdöbbentő.

— És Vilmos császár milyen irtózatos felelősséget vett magára, mikor egyetlen szó válasz nélkül engedte elhangzani Miklós cár javaslatát!

— Erre a javaslatra csak azt felelhette volna, hogy elfogadja. És éppen azért nem válaszolt, mert a háborút akarta.

— Ezt majd számonkéri tőle a történelem. Mert elvégre most már meg van állapítva, hogy ezen a július 29-iki napon Miklós cár azt az ajánlatot tette, hogy az osztrák-szerb viszályt terjesszék nemzetközi döntőbírótság elé; hogy ugyanezen a napon Ferenc József császár kirobbantotta az ellenségeskedéseket azzal, hogy elrendelte Belgrád bombázását és hogy ugyancsak ezen a napon Vilmos császár elnökölt Potsdamban azon a híres tanácskozáson, amely elhatározta az általános háborút.

*

Hétfő, 1915 február 1.

A Visztula balpartján, Szochacev vidékén az oroszok részleges és apró támadások sorozatát indítják meg; ezek teljesen fedik azt, amit Miklós nagyherceg így nevezett: „a lehetőségig tevékeny defenzíva”. Bukovinában muníció hiányában lassan hátrálnak.

*

Péntek, 1915 február 5.

Krivoszin földművelésügyi miniszter látogatását fogadom. A Goremykin-kormány valamennyi tagja közt Szaszonovval együtt ő a legszabad-elvűbb és a Szövetség legőszintébb híve.

A földművelésügyi minisztérium Oroszországban óriási fontosságú; úgyszólván ez irányítja az egész gazdasági és társadalmi életet. Krivoszin roppant föladata elvégzésében oly tulajdonságokat mutat, amelyek az oroszokban meglehetősen ritkák; ilyenek: világos és módszeres értelem, hajlam a pontos cselekvésre, a vezető eszmék és általános keretek megállapítása, kezdeményező, munkás és szervező szellem. Az a gyarmatosító munka, amelyet Szibériában, Turkesztánban, Ferghanában, külső Mongolországban, a kirgiz steppén megindított, évről-évre meglepő eredményeket jegyez föl.

Megkérdézem, milyen benyomásokkal tért vissza a nagyfőhadiszállásról, ahová a minap lement:

— A benyomásaim kitűnők — feleli —, kitűnők! ... Miklós nagyherceg csupa bizakodás és tűz. Mihelyt tüzésége megkapja a muníciót, azonnal újra kezdi az offenzívát; most is eltökélt szándéka, hogy Berlin ellen vonul...

Aztán arról a nyilatkozatról beszél, amelyeit a kormány jövő kedden a Duna megnyitásán föl fog olvasni.

— Ez a nyilatkozat — mondja — nagy hatást fog kelteni Németországban és Ausztriában; legalább is olyan erélyes és ellentmondást nem tűrő, mint az, amelyet az önök kormánya a minap föl olvasott a francia kamarák előtt. Merem állítani, hogy ezután nem is fogják fölvetni a kérdést, vajjon Oroszország akarja-e vagy nem a győzelemig folytatni a háborút...

Végül elbeszéli, hogy a cár tegnapelőtt hossza-

san fejtegette előtte a jövőendő béke általános alapelveire vonatkozó gondolatait és több ízben is kifejezte azt az akaratát, hogy eltörli a német császárságot: — „Soha többé nem engedem meg — mondta a cár határozott hangon —, soha többé nem engedem meg, hogy a német Kaiser nagykövetét akkreditálják nálam”.

A viszonyunkat jellemző barátságos őszinteségre támaszkodva megkérdem Krivoseint, vajjon nem tart-e attól, hogy a hadviselést hamarosan feszélyezik, esetleg megghiúsítják a belpolitikai nehézségek. Pillanatnyi habozás után ezt feleli:

— Én megbízom önben, nagykövet úr; őszintén fogok beszélni ... Hadseregeink győzelmében egyáltalán nem kételkedem, egy föltétel alatt: hogy benső összhang legyen a kormány és a közvélemény között. Ez az összhang a háború elején teljes volt; fájdalom, be kell ismernem, hogy most veszedelem fenyegeti. Tegnapelőtt a cárnál is szóbahoztam ezt... Sajnos ! A kérdés nem mai keletű. A cári hatalom és a polgári társadalom antagonizmusa legnagyobb csapása politikai életünknek. Ezt már régóta sajgó szívvel figyelem. És néhány évvel ezelőtt egész keserűségemnek egyetlen mondatban adtam kifejezést, ami akkoriban bizonyos visszhangot vert; ezt mondtam: *Oroszország jövője mindaddig kérdéses lesz, míg a kormány és a társadalom konokul két ellenséges tábornak tekinti egymást, mindaddig, míg mind a kettő úgy beszél a másikról, hogy „ők” és nem használják az orosz egyetemesség jelölésére ezt a szót: „mi”.* Ki a hibás ebben? Senki és mindenki, mint rendesen!... önt nyugtalanítják a cárizmus visszaélései és anakronizmusai. Igaza van. Csak-hogy lehet-e belefogni bármi fontos reformba a háború alatt? Határozottan nem! Mert elvégre, ha a cárizmusnak súlyos hibái vannak, vannak

elsőrendű tulajdonságai, pótolhatatlan erényei is: hatalmas összekötő kapcsa mindazoknak az elűtő elemeknek, amelyeket a századok munkája lassan-lassan összetömörített a régi Moszkva körül. Csak a cárizmus valósítja meg nemzeti egységünket. Dobja el ezt az éltető elvet és azonnal meglátja, hogy Oroszország széthull, fölbomlik. Kinek lenne haszna belőle? Franciaországnak semmiesetre sem... Egyike azoknak az okoknak, amelyek miatt legerősebben ragaszkodom a cárizmushoz, az, hogy hiszek abban, hogy képes a fejlődésre. Már oly gyakran fejlődött! A Duma 1905. évi megalapítása hatalmas cselekedet, amely egész politikai pszichológiánkat megváltoztatta. Azon a véleményen vagyok, hogy a cári hatalomnak szűkebbre korlátozása még mindig szükséges és hogy ezen a réven ki kell terjeszteni a Duma ellenőrzését a közigazgatásra; végül azt hiszem, hogy az egész állami szolgálatban széleskörű decentralizációt kell keresztülvinni. Azonban ismétlem, nagykövet úr, hogy mindezt csak a háború után... Pillanatnyilag, mint ezt a múltkor Ófelségének is megmondtam, a miniszterek legfőbb kötelessége eloszlatni azt a félreértést, amely néhány hónap óta a kormány és a közvélemény között mutatkozik: ez győzelmünk *conditio sine qua non*-ja,...

*

Kedd, 1915 február 9.

Ma a Taurisz-palotában, ahol a Duma új ülészaka megnyílik, mozgalmas az élénkség.

A kormánynyilatkozat csakugyan olyan, amilyennek Krivosein előttem jelezte: határozottabb hangot nem is kívánhatnék. Tapsvihar mennydörög fel, amikor Goremykin tőle telhetőleg fölemeli gyöngé hangját és odavágja ezt a mondatot:

— *Törökország ellenségeinkhez csatlakozott: de*

dicsőséges kaukázusi csapataink máris megrendítették katonai erejét és egyre tisztábban kirajzolódik előttünk Oroszország ragyogó jövője, odalent, annak a tengernek a partjain, amely Konstantinápoly falait mossa.

Utána Szaszonov tart meleghangú beszédet és igen okosan csupán rövid célzást tesz a Tengerszorosok kérdésére;

„Közeleg a nap, amikor meg lesznek oldva mind a gazdasági és politikai természetű problémák, amelyek a jövőre nézve kötelességévé teszik Oroszországnak, hogy biztosítsa magának a kijárást a nyílt tengerre.”

Azok a szónokok, akik utána a szószerkekre lépnek, pontosabban meghatározzák a nemzeti aspirációkat. Voronezs képviselője, Kovalevszkij Evgraf hangsúlyozza, hogy a háborúnak el kell döntenie Oroszország és Törökország súrlódását. Viharosan megtapsolják, mikor ezt mondja:

„A Tengerszorosok a mi házunk kulcsa; ennél fogva a kezünkbe kell kerülniök, a parti területekkel együtt.”

A kadett-párt vezére, Miljukov ugyancsak lelkesedést kelt az ülésteremben, mikor megköszöni Szaszonov nyilatkozatait:

„Boldogan halljuk, hogy nemzeti föladatunk megvalósulása jó úton halad. Most már bizonyosak vagyunk benne, hogy Konstantinápoly és a Tengerszorosok megszerzése alkalmas pillanatban, diplomáciai és katonai eszközök 'segítségével' be fog következni.”

Afféle felvonásköz következik, amely alatt Bodzianko elnökkel és Miljukov, Singarjev, Protopopov, Kovalevszkij, Maklakov Vazul, Galicin Boris herceg, ösichacsov s más képviselőkkel beszélgetek. Valamennyien azonos benyomásokat hoznak a kerületeikből: valamennyien hangoztatják, hogy

a háború mélységesen fölzaklatta a nemzeti öntudatot és hogy az orosz nép föllázadna az olyan béke ellen, amely nem volna győzelmes, amely nem adná meg Oroszországnak Konstantinápolyt. Singarjev félrevon és ezt mondja:

— Az, amit ön most látott és hallott, nagykövet úr, az az igazi Oroszország és én biztosítom önt, hogy Franciaországnak megbízható szövetségese, olyan szövetségese, amely utolsó katonáját és utolsó *kopejkáját* is föláldozza, hogy megszerezze a győzelmet. De ehhez az is szükséges, hogy Oroszországot magát ne árulják el bizonyos titkos klikkek ..., amelyek veszedelmesekké válnak. Ön, nagykövet úr, kedvezőbb helyzetben van, mint mi és megfigyelhet olyan dolgokat, amelyekről nekünk csak sejtelmeink vannak... Ön sohasem lehet eléggé éber.

Singarjev, Petrograd képviselője, a kadett-párt tagja, foglalkozására nézve orvos, finom szellem, becsületes jellem; meglehetősen pontosan tolmácsolta, hogy hogyan gondolkoznak az orosz közönség legjózanabb rétegei.*

*

Szerda, 1915 február 10.

Mikor a háború kitört, számos orosz szocialista kötelességének érezte az egyesülést a haza többi erőivel, hogy ellentállhassanak a német támadásnak; különben egymás között azt hangoztatták, hogy a néptömegek testvérisége megszilárdul a csatamezőkön és a győzelemből Oroszország belső fölszabadulása fog sarjadni.

Ezt egyikük sem érezte erősebben, mint az egyik Parisba menekült forradalmár: Burcev, aki hí-

* Singarjev doktor tagja volt 1917 márciusában az ideiglenes kormánynak; 1918 január 20-án a bolsevikiek megölték.

réssé vált azzal a buzgalmával, amellyel félrevezette az *Ochrana* agent provocateur-jeit és leplezte a cári rendőrség aljas módszereit. Egyebek közt meglehetősen nagy hatást tett rá az az emelkedett hangú kiáltvány, amelyet a cár augusztus 2-án az orosz néphez intézett: ... *A megpróbáltatás félelmetes órájában feledjük el a belső egyenetlenkedéseket, szilárduljon meg még jobban a cár és a nép egysége, keljen föl Oroszország, mint egy ember és verje vissza az ellenség kihívó tárnadását!*... Két héttel később a lengyelekhez intézett kiáltvány közzététele megerősítette ezekben az érzelmekben. Anélkül hogy bármit is megtagadott volna elméleteiből és reményeiből, bátran hirdette száműzetésbeli társainak a cárizmussal való ideiglenes kibékülés szükségességét. Azután, hogy bizonyosságot tegyen arról, mennyire megbízik a cári kormány legújabb hangulatában, visszatért Oroszországba, abban a hiszemben, hogy otthon hazájában hasznosabb munkát végezhet.

Alig lépte át a határt, letartóztatták. Börtönbe vetették, ahol több hónapon át ült előzetes letartóztatásban. Végül régi irataiért bíróság elé állítják és egyáltalán számba sem veszik a háború kitörése óta tanúsított viselkedését, hanem „felségsértés büntetéseért” életfogytiglan szibériai deportálásra ítélik. Azonnal elszállították a Jenisszei mellett, az északi sarkkörben fekvő Turukanszkba.

Ma reggel Viviani igazságügyminisztertől táviratot kapok, amelyben utal arra, hogy milyen sajnálatos hatást keltett ez az ítélet a francia szocialisták körében és fölhív, hogy a kellő tapintatossággal igyekezzenek kegyelmet kieszközölni Burcev számára.

Burcev életrajzában, a háború kitörésekor tanúsított hazafias magatartásán kívül, nem találtam

egyetlen olyan érvet sem, amelyet javára fölhozhattam volna a cári hatóságok előtt, amelyek átkozzák.

Burcev Lvovics Vladimír kisbirtokos nemesi családból 1862-ben született Fort-Alexandrovszkban. Húszéves korában forradalmi tevékenysége miatt börtönbe került. Egy hónap múlva kiszabadult, de 1885-ben újból letartóztatták és ezúttal hétévi szibériai várfogságra ítélték. Egy év múlva sikerült megszöknie a fegyházból és Genfben, majd Londonban talált menedéket.

Bármilyen liberális is a hagyományos angol vendégszeretet a politikai menekültekkel szemben, Burcevnak mégis hamarosan meggyűlt a baja az angol igazságszolgáltatással, mert *Narodno Volec, A Nép önkéntese* című folyóiratában olyan cikksorozatot közölt, amely az orosz ifjúságot arra buzdította, hogy „lépjén II. Sándor dicsőséges gyilkosainak nyomdokaiba”. Ez a királygyilkosságra való izgatása tizenennyolchónapi *hard labour-jébe* került. Mikor büntetése letelt, visszatért Svájcba, ahol első dolga volt kiadni egy röpiratot, amely egymagában elég lett volna arra, hogy igazolja az angol bíró ítéletét; ez volt a címe: *Le a cárral!* Hogy üres óráiban munkálkodjék, vállalkozott egy nagyon érdekes folyóirat, a *Byloje, A múlt* kiadására, amely a szabadelvű eszmék és a forradalmi mozgalmak oroszországi történetével foglalkozott.

Azonban a cárizmus iránti gyűlölete, harcos ösztönei, romantikus hajlama a sötétben bujkáló és hirtelen lecsapó cselekvésre, nem hagyta sokáig nyugton. 1901 decemberében Gersunij, Azev, Gernov, Brylliant Dóra és Szavinkov társaságában *Harci Szervezetet* alapított, amelynek az volt a hivatása, hogy ezentúl tömörítse és irányítsa a szocialista párt valamennyi harcos energiáját.

Haditervet dolgoztak fel. Három magasállású egyént szemeltek ki áldozatul; elsőnek a Szent-Szinódus főprokurátorát, az autokrata uralom fanatikus teoretikusát, Pobjedonoszcevet, másodiknak Obolenszkij herceg tábornokot, Charkov kormányzóját, harmadiknak Sipjagin belügy-minisztert.

A Pobjedonoszcev ellen megkísérelt merénylet árulás következtében megghiúsult. Obolenszkij herceg csupán könnyű sebet kapott. Azonban Sipjagin, akit 1902 április 15-én szíven találtak, nyomban meghalt. Ettől kezdve megsokszorozódtak a terrorista cselekmények.

1903 vége felé az orosz kormány tiltakozott a svájci kormánynál az ellen, hogy a forradalmárok akadálytalanul előkészíthetik Svájc területén összeesküvéseiket. Azok az értesülések, amelyek ezt a tiltakozást támogatták, nagyon is meggyőzők voltak. Burcevet és társait tehát kiutasították. Parisba menekültek. Burcev a boulevard Aragó-n szerény lakásban telepedett meg, ahol látszólag igen nyugodt életet élt, kizárólag történelmi tanulmányokkal foglalkozott. Azonban titokban lassan-lassan ide helyezte át az egész *Harci Szervezetet*, irattárait, gyűléseit és robbanóanyag-készletét.

Ebben az időben orosz ügyekkel foglalkoztam a Quai d'Orsay-n; ezen a réven ismertem meg Burcevet nevét és szerepét. Katajev, az *Ochrana* párisi ügynöke csakugyan hamarosan leleplezte a boulevard Arago-beli titkos tanyát. 1904 április 20-án az orosz nagykövet azt a kérést intézte hozzánk, hogy utasítsuk ki Burcevet. „A legveszedelmesebb, javíthatatlan, megátalkodott forradalmárnak” nevezte a jelentős. A jegyzék, amelyet Neli-dov nagykövet adott át, így végződött: *Burcevnak kiváló tehetsége van a forradalmi ifjúság vésze-*

delmes ösztöneit föltüzelní és őket rövid idő alatt a legelvetemedettebb gonosztettekre elszánt fanatikusokká változtatni. Ez az utolsó mondat meglepett; eltért azoknak a jegyzékeknek a hangjaitól, amelyeket az orosz menekültek ügyében rendszerint kapunk. Kivételes jellemet rajzolt elém, erősen eredeti egyéniségét. Az iratcsomóban volt egyebek közt egy fénykép is, hogy megkönynyítse rendőrségünk munkáját. Horpadt mellű, szükvállú, cingár fiatalembert ábrázolt. Az area, ez iaz aszott, beteges, aszkéta-arc, amelyet két lenyűgözőn tüzes és szelíd szem világított meg vagy inkább ragyogott be, élénk hatást tett rám. Azonnal megértettem ennek az embernek a befolyását, vonzó és ösztönző erejét, azt a sajátságos magnetizmust, amely energiák oly csodálatos ébresztőjévé, ia forradalmi hit oly félelmetes apostolává avatta. Az arckép hátlapján ezt az ajánlást olvastam: *Ne feledjétek soha Zselabov, Perovszkaja Zsófia, Chalturin és Grinevickij* neveit! Az ő nevük a mi zászlónk. Ők abban a rendíthetetlen meggyőződésben haltak meg, hogy mi az ő dicsőséges nyomdokaikon fogunk haladni.*

A rendőrfőnökség április 26-án kiutasító végzést kézbesített Bureevnek.

Csakhogy Burcev, mióta Parisban megtelepedt, összeköttetésben volt a francia szocializmus vezéreivel, akiknek a nagyrabecsülését és rokonszenvét hamarosan megnyerte megpróbáltatásokkal telt múltjával, demokratikus miszticizmusának hevével, meggyőző ékesszólásával, tiszta tekintetének élénk és szenvedélyekkel telt szelídségével. Megkérte őket, hogy hárítsák el róla az újabb száműzetést.

Abban az időben a Combes-minisztérium kor-

* II. Sándor gyilkosai.

mányzott, amely hogy megtarthassa baloldali többségét, engedékenyen magára vette a szocialisták igáját. A külügyminiszteri tárca Deleassé kezében volt; azonban minden belpolitikai kérdésben elkülönítette magát minisztertársaitól és féltékenyen (bezárkózott diplomáciai munkakörébe, amelyet nem tárt föl senki előtt. Képzeltető tehát a megdöbbenése, sőt a dühe, mikor június havában Nelidov közölte vele, hogy Burcev még mindig szabadon mozog Parisban! Jaurès ugyanis sürgősen közbenjárt Combes-nál és megakadályozta a kiutasítás végrehajtását.

Eközben Burcev alaposan kihasználta azt a teljes szabadságot, amelyet Franciaországban élvezett: a *Harci Szervezetet* a tökéletesség legmagasabb fokára emelte. Július 28-án Szentpétervár egyik legnépesebb útján, az Izmajlovszkij-Prospekten egy bomba megölte Pléh ve belügyminisztert.

Az orosz nagykövetség újból, még erélyesebben (követelte Burcev kiutasítását. Deleassé minisztertanács elé vitte a dolgot, engem több ízben is elküldött a titkosrendőrségre, személyesen is beszélt a dologról Combes-bal; de mindhiába. Jaurès mindenható pártfogása megvédelmezte a terroristát és a kiutasító végzést hatálytalanították.

A „Burcev-ügy”-nek ez az emléke nem nagyon kecsegtető arra a tárgyalásra, amellyel Viviani megbíz. Kihez forduljak? Hogyan és milyen formában hozzam szőnyegre a dolgot?... A probléma annál súlyosabb, mert a kegyeimi ügyek az igazságügyminisztérium hatáskörébe tartoznak. Márpedig ennek a minisztériumnak a vezetője Scseglovitov, a legvadabb reakciós, az autokrata kiváltságok legféltékenyebb őre, akinek az a meggyőződése, hogy Oroszország és a nyugati

demokráciáik szövetsége a cárizmus biztos romlását jelenti.

Zavaromban baráti tanácsot kérek Szaszonovtól. Első pillanatban égneek emeli a karjait és fölkiált:

— Kegyelmet Bureevnek!... Csak nem gondolja komolyan !... Bármily óvatosan hozná is szóba, iSeseglavitovnak és valamennyi szélsőjobboldali örültnek szörnyű érvet szolgáltatna a Szövetség ellen... És ez nem alkalmas idő erre, határozot-tan nem !...

De én vitába szállok vele és bizonygatom, hogy Burcev megkegyelmezését mindenfelé úgy fogják értelmezni, mint ;a nemzeti egység tényét; hozzáteszem, hogy a francia szocialista minisztereket, Guesde-et, Sembat-t és Albert Thomas-t, akik oly hazafiasán kiveszik részüket a háború munkálataiból, támogatni és bátorítani kell föladatukban és hogy a Burcev számára kieszközölt kegyelmi tény nagyon megnövelné hitelüket pártjuk haladó frakciói előtt, amelyekben még mindig a régi elfogultság uralkodik Oroszországgal szemben. Végezetül megkérem Szaszonovot, hogy fontolja meg, nem terjeszthetné-e közvetlenül, Seseglovitov megkerülésével a cár elé kérésemet.

— Ez nem bírósági ügy, ez elsősorban diplomáciai ügy, mert a két szövetséges ország morális viszonyának körébe vág. Kormányom semmikép sem kíván beleavatkozni az önök belpolitikájába; csupán azzal bíz meg, hogy javasoljak önöknek egy olyan intézkedést, amely nagy hasznára volna az orosz ügynek Franciaországban... Nem kételkedem tehát, hogy a cár helyeselné, hogy közvetlenül hozzá fordultam és abban a pillanatban, mihelyt a kérdést így terjesztik elé, biztos vagyok a válasz fölől.

— Majd meglátom, majd gondolkodom rajta...

Két-három nap múlva majd megint beszélünk róla.

Néhány pillanatnyi komor hallgatás után Szaszonov, mintha újabb ellenvetések jutottak volna eszébe, megszólal:

— Ha ön tudná, hogy ez a Burcev miféle gyalázatosságokat merészkedett írni a cár és a cárné ellen, megértené, milyen kockázatos az ön kérése.

— Én mégis bízom öfelsége fenkölt bölcsességében.

*

Péntek, 1915 február 12.

Azok az ismételt támadások, amelyeket az oroszoknak tíz nappal ezelőtt a Bzura mellett Varsó védelmében el kellett szenvedniük, csupán cselvetések voltak. Egybehangzó jelentések szerint a németek Kelet-Poroszországban összetömörítették egy rendkívül hatalmas offenzíva minden alkotóelemét, amelynek nyomása alatt az orosz harc-vonal máris hajladozik.

*

Szombat, 1915 február 13.

Ma reggel Szaszonov derűs arccal fogad:

— Jó hírt tartogatok az ön számára... Találja ki!...

— Ugyan mit?... Burcev kegyelmet kapott?

— Igen ... Tegnap este fogadott a cár és én eléje terjesztettem az ön kérését. Nem ment simán a dolog! Öfelsége mindjárt első szavaim után ezt mondta: *Vájjon ismeri-e Paléologue úr azokat a gyalázatosságokat, amiket Burcev a cárnéről és rólam irt?* De én tovább kardoskodtam. És a cár oly jó, oly fenkölten átérzi uralkodói hivatását, hogy úgyszólván nyomban ezt felelte: *Jól van. Mondja meg a francia nagykövetnek, hogy az ő*

kedvéért megkegyelmezek ennek a nyomorultnak ... De öfelsége nem engedte el magának azt a kárörömet, hogy csípősen meg ne kérdezze: Mondja csak, mikor járt közben az én párisi nagykövetem a francia politikai elitéltek megkegyelmezése érdekében?

Megkérem Szaszonovot, hogy fejezze ki a cár előtt hálámat és szívből megköszönöm neki is, hogy ilyen sikerrel védte ügyemet:

— Legyen meggyőződve — mondom neki —, hogy mi ketten ezzel szolgálatot tettünk a Szövetségnek.*

* Burcevet nyomban visszahozták Turukanszikiból Oroszországba. Néhány hónapig Tverben tartózkodott, rendőri felügyelet alatt. Ezután engedélyt kapott arra hogy Petrogradban lakjék. 1917 október havában a bolsevikiek börtönbe vetették. 1918 áprilisi havában kiszabadult és Franciaországba menekült.

KILENCEDIK FEJEZET.

1915 február 14—március 31.

Vasárnap, 1915 február 14.

Tilsit vidékétől a Nyemen alsó folyásánál egészen a Visztula melletti Plockig, vagyis 450 kilométeres fronton, az orosz hadsereg visszavonul. Elvesztette angerappi megerősített állásait és a Mazuri-tavak valamennyi szorosát, amelyek rendkívül kedvezők voltak a defenzíva számára; hanyatthomlok hátrál Kovno, Grodno, Osszovec és a Narev irányában.

A vereségeknek ez a sorozata alkalmat ad Rasputinnak, hogy Miklós nagyherceg iránt érzett engesztelhetetlen gyűlöletének szabad folyást engedjen.

A *sztarecnék*, mióta 1906-ban Szentpétervárra jött, nem volt lelkesebb pártfogója, mint Miklós és Nikolajevics Péter nagyherceg, valamint montenegrói feleségeik, Anasztázia és Milica nagyhercegnők. Azonban Miklós nagyherceg egy szép napon fölismerete tévedését és minden elszántságával igyekezett jóvátenni. Könyörgött, rimáncodott a cárnak, hogy kergesse el a hitvány *muzsikot*; több ízben is megújította támadását: sem mire sem ment vele. Azóta Rasputin bosszút forral ellene.

Nem is meglepetés számomra azt hallanom, hogy szüntelenül szidalmazza a fővezért a Felségek előtt. Megszokott szimatjával rögtön meg-

találta azokat a vádakát, amelyek a Felségeket a legérzékenyebben érinthetik. Egyrészt azzal vádolja a nagyherceget, hogy mindenféle alattomos eszközt fölhasznál arra, hogy népszerűséget szerezzen a katonák között és hogy a hadseregben politikai párthíveket toborozzon magának. Másrészt ezt hajtogatja: „Nikolacsának sohasem fog sikerülni semmiféle hadművelete sem, mert Isten nem adja rájuk áldását soha. Valóban, hogyan is áldhatná meg Isten az olyan embernek a cselekedeteit, aki elárult engem, engem, a *Bozsij cselovjek-et*, „az Isten emberét!”

*

Hétfő, 1915 február 15.

Lengyelországról beszélgetek R ... gróffal, aki tüzes nacionalista.

— Vallja meg — mondom neki —, hogy a lengyeleknek van egy és más okuk, hogy ne nagyon szeressék az oroszokat.

— Ez igaz; néha kissé keményen bántunk Lengyelországgal ... De ezt Lengyelország alaposan visszafizette.

— Hogy-hogy?

— Úgyhogy ránk szabadította a zsidókat.

Tény, hogy zsidókérdés Oroszországban csupán Lengyelország fölosztása óta van.

Mindaddig a cárizmus nem követett más politikát a zsidókkal szemben, mint hogy kikergette vagy elnyomta őket. Ezekről a sommás módszerekről le kellett mondani, amikor kénytelen volt szabályozni az annektált területeken kifejlődő nagy zsidó hitközségek sorsát. Akkor települési zónát jelöltek ki számukra a birodalom nyugati határain és bizonyos — nem is nagyon zaklató — rendőri szabályzat alá vetették őket.

De miközben Lengyelország második fölosztá-

sát előkészítették, II. Katalin cárnő váratlanul a szigor és leigázás rendszerét léptette életbe a zsidókkal szemben, (mely alól még ma sem szabadtak föl. 1791 december 23-án kelt ukázával megszüktette települési zónájukat; eltiltotta őket a földműveléstől; beszorította őket a városokba, mint holmi *ghettókba*; végül fölállította azt a gyűlöletes elvet, amely azóta is érvényben van, hogy tudniillik a zsidóknak minden tilos, ami nincs kifejezetten megengedve.

A zsarnokságnak és a kegyetlenségnek ez a megnyilvánulása méltán meglepő a filozófus cárnónél, Voltaire, d'Alembert és Diderot barátjánál, annál az uralkodónónél, aki azt hangoztatta, hogy politikai sugallatait a *Törvények Szelleméből** meríti. Egy súlyos, bár közvetett vád lobbantotta haragra a zsidók ellen: utálta a francia forradalmat; gyűlölte és szidalmazta mindenütt; rettenetes fenyegetést látott benne minden trónra, bünnös és ördögi vállalkozást. Márpedig 1791 szeptember 27-én az alkotmányozó nemzetgyűlés emancipálta a zsidókat és megadta nekik a polgári jogok egyenlőségét. II. Katalin erre december 23-iki ukázával felelt, amelyet későbbi rendszabályokkal még súlyosbítottak.

így a sors ironikus játéka folytán a francia forradalom nemeslelkű kezdeményezése Európa másik végében az üldözések korszakát nyitotta meg, amely a leghosszabbak és legkeservesebbek közé tartozik, amiket csak Izrael a századok folyamán megismert.

*

Kedd, 1915 február 16.

A kilencedik hadseregnek óriási erőfeszítésébe kerül, hogy kiszabaduljon az Augusztovtól és Szu-

* Montesquieu művéből.

valkitől keletre elterülő erdős vidékről. Távolabb délre Kolonnai, a lomzai úton, egyik hadoszlopát bekerítették és megsemmisítették. A *Sztavka* „kommünikéi” arra a kijelentésre szorítkoznak, hogy *óriási erők nyomása alatt az orosz csapatok visszavonulnak a Nyemen megerősített vonala felé.* De a közönség érti...

Ma délután, amint átmegyek a Kolomna ipari negyeden, elhaladok a Feltámadás temploma előtt. Ebben a pillanatban gyászmenet áll meg. A meglehetősen népes kíséret kizárólag munkásokból és *muzsikokból* áll.

A Torgovája sarkán megállítatom automobiliomat és vadászom megbotránkozására beleelegyedem a koporsót kísérő néptömegbe.

Hányszor tanulmányoztam már ezt a tömeget! Az orosz arcok sehol sem oly kifejezők, mint a templomokban. A hajók misztikus félhomálya, a gyertyák szikrázása, az ikonok és ereklyetartók sugárzása, a tömjén illata, az énekek megindító szépsége, a papi díszruhák tekintélyt keltő szentsége, az egész liturgikus pompa nagyszerűsége s még a misék hosszúsága is valami varázslatos erővel rázza föl a lelkeket és vetíti ki a valóságba.

Azokon az arcokon, amelyek itt előttem vannak, különösen két benyomás tükröződik: a hit és a megnyugvás. Egyszerű, szemlélődő és érzelmes hit; néma, szenvedő és fájdalmas megnyugvás.

Fatalizmus és jámborság: ez minden orosz lélek alapja. A legtöbbjük szemében Isten csupán a Végzet teológiai szinonimája.

*

Csütörtök, 1915 február 18.

A tizedik hadseregnek még nem sikerült teljesen kibontakoznia a német átkarolásból. Létszámából, amely négy hadtest, vagyis tizenkét hadosztály,

máris 50.000 foglyot és 60 ágyút hagyott az ellenség kezén.

Carszkoje-Szelóban ebédelek Pál nagyhercegnél, bizalmas körben.

A nagyherceg aggodalmasan kérdezzet a hadműveletek felől, amelyek megfosztották Oroszországot Kelet-Poroszország megbecsülhetetlen zálogától és valahányszor egy-egy részletet hall tőlem, mély sóhaj szakad föl belőle:

— Nagy Isten, hová juttat ez bennünket!...

Aztán összeszedi magát és lendületes kézmozdulattal, elszántan szólal meg újra:

— Mindegy! Elmegyünk a végletekig. Ha tovább kell hátrálni, hátrálni fogunk; de jótállok érte, hogy egészen a győzelemig folytatni fogjuk a háborút... Különben csak azt ismétlem most, amit a cártól és a cárnétól tegnapelőtt hallottam. Csodálatosan erőslelkűek mind a ketten. Soha egyetlen panaszt, egy csüggedt szót nem ejtenek ki. Egyetlen igyekezetük, hogy egymást támogassák. Ezért a környezetükben senki, *senki* sem merészel már a békéről beszélni...

*

Péntek, 1915 február 19.

A tizedik hadsereg három hadtestének, amelyeket az augusztovi erdőkben a bekerítés veszélye fenyegetett, sikerült végre visszavonulnia a Bobrovonalra, ahol erősítések csatlakoztak hozzá. A *Sztavka* kommunikéje egyszerűen ennyit mond: *A Nyemen és a Visztula között csapataink lassan-lassan kijutnak a harci zónából.*

*

Szombat, 1915 február 20.

Tegnap az angol-francia hajóhad bombázta a Dardanellák bejáratát védő erődöket. Ez előjáték a Gallipoli-félszigeten tervbevett partraszállásnak.

Ma délután látogatást kell tennem valahol Szasonovval; magammal viszem őt a kocsimon.

Mikor a Mars-mezőn átmegyünk, néhány század gyakorlatozó gyalogost látunk. A katonák alig tudnak járni a hóban. A rőt köd, amely a roppant síkságra borul, az egész tájnak gyászos esthajnali képet ad.

— Nézze csak — szól sóhajtvá Szasonov —, nem elszomorító látvány? ... Van itt talán ezer ember; ezek már nem újoncok, akiket kiképeznek, hanem olyan katonák, akik néhány nap múlva egészen bizonyosan a frontra mennek. És nézze, *nincs egy szál puskájuk!*... Lehet ennél valami szomorúbb?... Az Isten szerelmére, nagykövet úr, emeljen szót kormányánál, hogy segítsen rajtunk. Különben mi lesz belőlünk? ...

Megígérem neki, hogy újból föl fogok szólalni és megsürgetem minden erőmből a Franciaországból várt puskák szállítását; mert ezeknek a vágóhídra szánt szegény *muzsikoknak* a látása a szívemet facsarja.

Miközben hallgatagon továbbhajtattunk, Shakepeare egyik jelenete jut az eszembe, — egy olyan jelenet, amelyben a nagy drámaíró mintha össze-sűrítette volna egész ironikus szánalmát, amit az emberi balgaságok látványa keltett benne. Ez a jelenet a *IV. Henrik* elején van. A jókedvű Falstaff bemutat Lancaster Henrik hercegnek egy csapatot, amelyet épp most toborzott össze és amely nem egyéb fegyvertelen, rongyos csürhénél. „Micsoda szánalmas koldusok!” — kiált föl a

herceg. — „Eh! — felel Falstaff. — Mindenesetre ágyútöltelék. Épp olyan jól betömnek ezek is egy árkot, mint mások. Jótállok érte, fenség, hogy halandók; ezeknél halandóbbakat nem is tudna találni!”

*

Vasárnap, 1915 február 21.

A *Sztavka* kommunikéje túlságos szépítgetés nélkül bejelenti és magyarázza Kelet-Poroszország kiürítését. A közönséget főképen az az állhatatosság lepi meg, amellyel az orosz vezérkar arra utal, hogy a németek vasúthálózatuknak köszönhetik felsőbbségüket. Ennélfogva a pesszimisták mindenfelé ezt hajtogatják: „Hát akkor nem is fogjuk legyőzni soha a németeket!”

Ennek a hónapnak az elején Guise herceg (boldogult Chartres herceg fia) inkognitóban Szófiába érkezett, mert Delcassétól azt a megbízást kapta, hogy befolyásolja Ferdinánd cárt abban, hogy hozzánk csatlakozzék.

Ferdinánd egyáltalán nem sietett fogadni unokaöccsét. Különféle ürügyek címén csak hatnapi várakoztatás után adott neki kihallgatást. Guise herceg, mikor végre bevezették a palotába, erőteljesen kiemelte azokat a politikai szempontokat, amelyeknek Bulgáriát arra kellene bírniok, hogy koalíciókhoz csatlakozzék; még melegebben hivatkozott a „családi érvekre”, amelyek Lajos Fülöp király unokájának kötelességévé teszik, hogy segítségére siessen Franciaországnak. Ferdinánd cár nagyon figyelmesen és nagyon kedvesen hallgatta; azonban kereken kijelentette, hogy elhatározott szándéka megőrizni cselekvési szabadságát. Aztán azzal a gonosz mosollyal, amelyet annyiszor láttam kirajzolódni a száján, hirtelen így folytatta: — „Most, hogy elvégezted azt, amit

magadra vállaltál, megint az unokaöcsém vagy.” És innen kezdve csak jelentéktelen dolgokról beszélgetett vele.

Guise herceg a következő napok folyamán három ízben is volt a palotában, de egyszer sem tudta újra politikai térre terelni a beszélgetést. Február 13-án elutazott Szalonikibe.

Küldetésének kudarca nagyjelentőségű.

*

Kedd, 1915 február 23.

A németek továbbra is előnyomulnak a Nyemen és a Visztula között.

Miklós nagyherceg, miután megállapította, hogy csapatai kifáradtak és muníciója kimerült, tapintatosan értesemre adatta néhány nappal ezelőtt, hogy szívesen látná, ha a francia hadsereg offenzívába lépne, hogy végét vesse a német erők átszállításának a keleti frontra.

Mikor ezt az óhaját a francia kormánnyal közöltem, nem mulasztottam el emlékeztetni arra, hogy Miklós nagyherceg a múlt év augusztus 29-én habozás nélkül föláldozta Szamszonov tábornok hadseregét, hogy eleget tegyen segélykérésünknek. A válasz olyan, amilyent vártam: Joffre tábornok erőteljes támadásra adott parancsot Champagne-ban.

*

Szerda, 1915 február 24.

Ma délután, mikor látogatóban vagyok O.-nénál, aki tevékenyen résztvesz a betegápolási munkákban, a szalon ajtaja hirtelen egy csattanással kinyílik. Belép egy magastermetű férfi, hosszú, fekete kaftánban, amilyent a jómódú *muzsikov* viselnek ünnepnapokon. Nehéz csizmában, öles léptekkel O.-né felé tart, akit nagy lármásan megölel. Ez Rasputin.

Hirtelen pillantást vet rám és megkérdezi:

— Ki ez?

O.-né megmondja a nevemet. Rasputin folytatja:

— Ah, ez a francia nagykövet! örülök, hogy megismerem; éppen valami mondanivalóm van számára.

És nagy bőbeszédűséggel beszélni kezd. O.-nének, aki a tolmács szerepét tölti be, nincs is ideje, hogy lefordítsa.

Így alkalmam van jól szemügyre venni. Barna, hosszú, fésületlen haj; fekete és sűrű szakáll; magas homlok; széles és kiugró orr; húsos száj. De az arcnak egész kifejezése a szemekben összpontosul — lenvirágkék szemében —, amelyben szokatlan fény, mélység és vonzóerő van. A tekintete éles és egyúttal simogató, ártatlan és ravasz, közvetlen és révedező. Mikor a beszédbe belelemelegszik, pupillái mintha magnetizmussal telnének meg.

Rövid és szaggatott mondatokban, szapora kézmozdulatokkal megható képet vázol előttem a szenvedésekről, amelyeket a háború az orosz népre mér:

— Túlsók a halott, túlsók a sebesült, túlsók az özvegy, túlsók az árva, túlsók a rom, túlsók a könny!... Gondolj mindazokra a szerencsétlenekre, akik nem fognak visszatérni és vedd számba, hogy mindegyikük után öt, hat... tíz ember marad, aki siratja! Ismeretek falvakat, nagy falvakat, amelyekben mindenki gyászol... És azok, akik visszajönnek a háborúból, Úristen, milyen állapotban jönnek vissza!... Bénán, csonkán, vakon!... Irtózatos!... Több mint húsz éven át csak fájdalmat fognak aratni az orosz földön!

— Igen, úgy van — mondom rá —, ez borzalmas; de még rosszabb lenne, ha ezek az óriási

áldozatok hiábavalók lennének. Egy bizonytalan béke, a kifáradás békéje nem csupán halottainkkal szemben lenne bűn; olyan belső katasztrófákat vonna maga után, amelyekből országaink talán sohasem térnének magukhoz.

— Igazad van ... Harcolnunk kell a győzelemig.

— Örülök, hogy ezt hallom tőled, mert nem egy magasrangú személyt ismerek, akik számítanak rád abban, hogy rávegyék a cárt a háború abbahagyására.

Bizalmatlan tekintettel mér végig és a szakállát kapargatja. Aztán hirtelen ezt mondja:

— Hülyék mindenütt akadnak ...

— Csak az a baj, hogy ezek a hülyék hitellel találtak Berlinben. Vilmos császár meg van győződve, hogy te és barátaid minden befolyásotokkal a béke érdekében dolgoztok.

— Vilmos császár... De hát te nem tudod, hogy őt az Ördög sugallja? Minden szavát, minden cselekedetét az Ördög parancsolja. Tudom, mit beszélek; értem én a dolgot... Csak az Ördög támogatja őt. Csakhogy egy szép napon az Ördög majd hirtelen távozik belőle, mert ez lesz az Isten akarata, És Vilmos összeomlik, mint valami Öreg ing, amit a szemétdombra vetnek.

— Akkor hát biztos a győzelmünk. Az Ördög nyilván nem győzhet.

— Igen, győzni fogunk. De nem tudom, mikor... Az Isten tetszése szerint választja meg csodáinak óráját. Így hát még nem vagyunk végén gyötrelmeinknek; még sok vért és sok könnyet látunk majd kiomlani.

Visszatér kiindulópontjára, hogy könnyíteni kell a nép szenvedésein:

— Ez roppant összegekbe, millió és millió rubelbe fog kerülni. De nem szabad fukarkodni... Mert, látod, ha a nép túlságosan szenved, gonosszá

válík; rettenetessé lehet; sőt néha annyira vete-medik, hogy köztársaságot emleget... Mindezt meg kellene mondanod a cárnak.

— Én csak nem szidhatom a cár előtt a köztársaságot !

— Nem hát! De megmondhatod neki, hogy a nép boldogságáért semmi sem sok és hogy Franciaország megadja neki a szükséges pénzt... Franciaország oly gazdag!

— Franciaország gazdag, mert nagyon szorgalmas és nagyon takarékos ... Éppen csak a legutóbb is nagy előlegeket adott Oroszországnak.

— Előlegeket?... Miféle előlegeket?... Biztos vagyok benne, hogy ez a pénz megint csak a *csinovnikok* zsebébe vándorolt. Egy *kopejka* sem jut belőle a parasztoknak. Nem, hidd meg nekem! Beszélj a cárral abban az értelemben, amint mondtam.

— Beszélj vele te magad! Te sokkal gyakrabban találkozol vele, mint én.

Ellenkezésem minős ínyére. Fölkapja a fejét, összeszorítja a száját és szinte kihívó hangon vág vissza:

— Ezekhez a dolgokhoz semmi közöm. Én nem vagyok a cár pénzügyminisztere; én a lelkének a minisztere vagyok!

— Hát jó! Nem bánom!... Legközelebbi kihallgatásomon beszélek a cárnál, abban az értelemben, ahogy kívánod.

— Köszönöm! Köszönöm!... Még egy szót. Megkapja-e Oroszország Konstantinápolyt?

— Igen, ha győzünk.

— Biztosi ez?

— Én szentül hiszem.

Akkor az orosz nép nem fogja megbánni, hogy ennyit szenvedett és még sokkal több szenvedést is magára vállal.

Ezután megöleli O.-nét, engem keblére szorít, öles léptekkel távozik és becsapja az ajtót maga után.

Szombat, 1915 február 27.

Az angol-francia hajóhad erőteljesen folytatja a Dardanellák elleni támadást; már az összes külső erődöket elhallgattatták. Ez élénken izgatja az orosz közvéleményt, amely arra vár, hogy egyik napról a másikra megéri, amint a szövetségesek hajói horgonyt vetnek az Aranystrarvban.

A bizánci délibáb egyre jobban tüzei a képzeletet, annyira, hogy szinte érzéketlenné válnék Kolet-Poroszomzág elvesztése iránt, mintha csak a bizánci álom 'teljesülésének nem Németország veresége volna előzetes föltétele!

Vasárnap, 1915 február 28.

A németek előnyomulását Lengyelországban és Litvániában megállították. Sőt Prasznycnál, Varsótól 80 kilométernyire északra a német sereg komoly vereséget szenvedett.

*

Hétfő, 1915 március 1.

Ma reggel Szaszonov Buchanant és engem társágtételre hív föl amellet, hogy mekkora izgalmat kelt Konstantinápoly kérdése az orosz nép minden rétegében:

— Néhány héttel ezelőtt — mondja — még azt hihettem, hogy a Tengerszorosok megnyitása nem jár együtt szükségképen Konstantinápoly végleges elfoglalásával. Ma meg kell állapítanom, hogy az egész ország egyhangúan ezt a radikális megoldást követeli... Nos, sir Edward Grey mindedig arra a nyilatkozatra szorítkozott, hogy a ten-

gerszorosok kérdését Oroszország óhajának megfelelően kell szabályozni. Igaz, hogy György király messzebb ment, mert ezt mondta nagykövetségünknek, Benokendorffnak: *Constantinople must be yours.** Azonban most itt az idő, hogy világosabban beszéljünk. Az orosz népnek immár meg kell tudnia, hogy számíthat szövetségeseire nemzeti földadatainak megvalósításában. Angliának és Franciaországnak érthetően ki kell jelentenő, hogy hozzájárulnak ahhoz, hogy Oroszország a békekötés napján amnektálja Konstantinápolyt.

Pau tábornok, aki a háború elején az elzászi hadsereg vezére volt és elfoglalta Mühlhausent, Szalonikin, Szófián és Bukaresten át Petrogradba érkezett; az a megbízatása, hogy francia kitüntetések adjon át az orosz hadseregnek. Franciaországból kitűnő benyomásokat hoz magával.

Ma este ebédet adok tiszteletére; a szavadból és arcából sugárzó bizakodás mindenkire átragad.

*

Szerda, 1915 március 3.

Ma bemutatóim Pau tábornokot a cárnak; de Laguiche tábornok elkísér bennünket.

Benckendorff gróf főudvarmester tíz perccel egy óra előtt vezet be bennünket Őfelségéhez, az egyik carszkojeszelói kis szalonba. A cár szokása szerint egyszerű és díszes; de azok a kérdések, amelyeket Pau tábornokihoz hadseregünkre, ellátásunkra, hadműveleteinkre vonatkozólag intéz, mint rendesen, most is szokványosak és határozatlanok. Különbem majdnem azonnal belép a cárné, a négy ifjú nagyhercegnő és a cárevics, Nariskinné főudvarmesternő kíséretében. Rövid bemutatkozás után asztalhoz ülünk.

* „Konstantinápolynak az önökének kell lennie.”

A Sándor-palotában régi orosz szokás szerint nincs ebédlő. A körülményekhez képest hol az egyik, hol a másik szobában terítenek. Ma az ebédhez egy kerek asztalinál, hol a napfény, a hó gyémántos visszfénye és a kert ragyogó távlatai derűt árasztanak.

Én a cárné jobbján ülök, Pau tábornok a balján. Nariskinné a cár jobbján ül, de Laguiche tábornok a balján. Tőlem jobbra a legidősebb nagyhercegnő, a tizenkilenc és fél éves Olga Nikolajevna ül. A többi helyet három nővére, a cárevies és Benckendorff gróf foglalja el.

A társalgás fesztelen, mesterkéletlen, mégis némileg vontatott.

A cárné jó színben van; szemlátomást kedvességet és mosolyt erőltet magára. Több ízben is viszatér ugyanarra a tárgyra, amelyet Rasputin oly melegen fejtegetett előttem: a szenvedések végtelen sorára, amellyel a háború sújtja a szegényeket és arra a politikai és erkölcsi kötelességre, hogy segítségükre siessünk.

A cárevics, aki hosszalja az ebédet, időnként egy-egy mókát enged meg magának, nővéreinek határtalan kétségbeesésére, akik ilyenkor szigorúan ránéznek. A cár és a cárné mosolyog; úgy tesznek, mintha nem látnák.

Pau tábornok kitűnő benyomást tesz természetes előkelőségével, nemes, „hű katona” arcával, tehetségének, becsületének és vallásosságának jóhírével.

Asztalbontás után a cár magával von a szalon végébe, megkínál cigarettával, az arca elkomolyodik és így szól hozzám:

— Emlékszik arra a beszélgetésre, amelyet a múlt év november havában folytattam önnel. Azóta a fölfogásom nem változott. Mégis van egy pont, amelyet az események következtében tisztáz-

nom kell: Konstantinápolyt értem. A Tengerszorosok kérdése a legnagyobb mértékben foglalkoztatja az orosz közvéleményt. Ez az áramlat napról-napra hatalmasabb. Nem volna jogom a mostani háború irtózasos áldozatait rákényszeríteni népemre, ha nem adnám meg neki kárpótlásul százados álmának megvalósulását. Már döntöttem is, nagykövet tir. Radikálisan fogom megoldani Konstantinápoly és a Tengerszorosok problémáját. Az egyetlen lehetséges, az egyetlen praktikus megoldás az, amelyet novemberben jeleztem önnek. Konstantinápoly városát és Trácia déli részét be kell kebelezni birodalmamba. Egyébként a város kormányzását illetőleg hajlandó vagyok hozzájárulni egy különleges igazgatáshoz, amely számot vet a külföldiek érdekeivel... Ön tudja, hogy Anglia már értesített hozzájárulásáról. György király a minap ezt a kijelentést tette nagykövetem előtt: *Constantinople must be yours*. Ez a kijelentés biztosíték számomra a brit kormány jóindulata felől. Mindazonáltal, ha a részletekben bizonyos nehézségek támadnának, számítok arra, hogy az önök kormánya segítségemre lesz azoknak elhárításaiban.

— Biztosíthatom-e kormányomat, Sire, hogy azokra a kérdésekre vonatkozólag, amelyek Franciaországot közvetlenül érdeklik, Felsőged szándékai éppígy nem változtak?

— Minden bizonnyal... Azt kívánom, hogy Franciaország ebből a háborúból oly hatalmasain és oly erősen kerüljön ki, amint csak lehet. Előre is hozzájárulok mindahhoz, amit az Ön kormánya kívánhat. Foglalják el a Rajna balpartját; foglalják el Mainzot; foglalják el Koblenzet; menjenek még tovább, ha jónak látják. Örülni fogok neki és büszke leszek önökre.

Aztán odavezet a cárnéhoz, aki Pau tábornokkal

és de Laguiche tábornokkal beszélget, öt perc múlva a Felségek visszavonulnak.

*

Hétfő, 1915 március 8.

A Delcassétól ma éjjel kapott távirat értelmében kijelentem Szaszonov előtt, hogy számíthat a francia kormány jóindulatára abban a tekintetben, hogy Konstantinápoly és a Tengerszorosok kérdése Oroszország óhajainak megfelelően oldásuk meg.

Szaszonov áradozva mond köszönetet:

— Az ön kormánya — mondja — megbecsülhetetlen szolgálatot tett a szövetségnek... Talán önöknek maguknak sincs sejtelmük róla, hogy mekkora szolgálatot...

Kedd, 1915 március 9.

A cár rendkívül féltékeny a tekintélyére.

Gyenge jellemek szokása szerint féltékenysége a gyanakvás és az elhallgatás, a bosszú és a szívósság formájában jelentkezik. Kokovcov gróf érdekes példát idéz erre:

— Emlékszik — beszéli —, hogy miután Stoly-pint Kievből 1911 szeptemberében meggyilkolták, a cár engem nevezett ki miniszterelnökké. Mihelyt kinevezésem megtörtént, elbúcsúztam Őfelségétől, aki a Krímbe utazott és egyenesen visszamentem Pétervárra. A lehető leggyorsabban elfoglaltam hivatalomat. Aztán körülbelül három hét múlva jelentéstételre mentem a cárhoz, aki még Yaltában volt: sejtheti, komoly kérdéseket kellett előterjesztenem. Igen kedvesen fogadott: — „Meg vagyok elégedve önnel, Nikolajevics Vladimir — mondta barátságos mosollyal. — Tudom, hogy önnek kitűnő munkatársai vannak és hogy jó szel-

lebenben dolgozik... Érzem, hogy ön nem fog úgy bánni velem, mint az elődje, Arkadievecs Péter...” Személy szerint én nem szerettem Stolypint; nagyon becsültük egymást, de kevésbé rokonszenveztünk. Mégsem állhattam meg, hogy ezt ne felelj em: — „De sire, Arkadievecs Péter Felségedért halt meg!...” — „Igen, ez tény, a szolgálatomban halt meg. De mindig azon mesterkedett, hogy engem háttérbe szorítson... Azt hiszi, kellemes volt folytonosan ezt olvasnom az újságokban: *A miniszterelnök ezt tette... A miniszterelnök azt tettet...* Hát én, én nem számítok? Én semmi sem vagyok?...”

Péntek, 1915 márciusi 12.

Oroszországnak Konstantinápolyra és a Tenger-szorosokra vonatkozó terveihez való hozzájárulása fejében a brit kormány azt kéri a cári kormánytól, hogy egyezzek bele, hogy a perzsiai semleges zóna (vagyis Iran egész közepe, beleértve Ispahan vidékét) bekebeleztesse az angol zónába.

Szaszonov nyomban ezt feleli rá Buchanan-nek:

— Ez magától értetődik.

Íme, tehát egy perc alatt szabályozták ezt a perzsa kérdést, amely két század óta szította az egyenetlenséget Anglia és Oroszország között.

*

Szombat, 1915 március 13.

Witte gróf ma reggel agydaganat következtében hirtelen meghalt; hatvanhatéves volt.

Megtáviratoztam a hírt Delcassénak és hozzáfűzöm: *Az intrikák hatalmas tűzfészke aludt ki vele.*

*

Vasárnap, 1915 március 14.

Már vagy egy hete hallok burkolt szavakban egy árulási ügyről, amelyre vonatkozólag a katonai hatóság szigorú titoktartásba burkolózik, amelynek súlyosságát azonban most már ismerem...

Egy csendőrtisztet — Mjasszojedov alezredest, aki régebben a kémelhárító rendőrségnél volt alkalmazva és a háború kitörése óta a tizedik hadsereg hírszerző-szolgálatának élén állott — letartóztattak Vlnában és azzal vádolják, hogy összeköttetésben állt Németországgal.

Az első adatot egy hadifogoly orosz tiszt szolgáltatta, akinek a német vezérkar azt az ajánlatot tette, hogy szabadonbocsátja, ha vállalja, hogy miután hazájába visszatér, Németország javára fog „dolgozni”. A tiszt színleg vállalta, mégpedig elég ügyesen ahhoz, hogy megmondták neki annak a személynek a nevét, akitől majd megkapja a parancsokat, hogy kutatásait milyen irányban folytassa és hogyan juttassa el közleményeit. A tiszt, mihelyt Petrogradba érkezett, följelentette Mjasszojedov alezredest.

Mikor Bjelajev tábornok, vezérkari főnök, ezt a följelentést megkapta, egyáltalában nem lepődött meg.

1908-ban Mjasszojedov a wirballeni határállo-más csendőrségének a parancsnoka volt és akkor valami hitvány csempész-ügybe keveredett. Kénytelenek voltak várakozási illetékkel szabadságotolni. De nem maradt sokáig ebben a helyzetben, a felesége — valami zsidó kalandornő, akivel Karlsbadban került össze — benső barátságban volt Szu-chomlinovnéval. És a hadügyminiszter, felesége unszolására, beosztotta minisztériumába a kötelességsgező tisztet.

Mjasszojedov új állását arra használta föl, hogy

kiszélesítse összeköttetését Németországgal és Ausztriával. Bármily könnyű volt is a dolga hivatalos állása következtében és bármily ravasz is volt, a legmegbecstelenítőbb mende-mondák, a a legsúlyosabb gyanúsítások keringtek róla.

1911-ben egy napon Gucskov, a Duma októbrista pártjának vezére nyilvánosan megvádolta, hogy a német vezérkar zsoldjában áll. Szuchomlinov tábornok megvédelmezte alárendeltjét, aki akkor fegyveres elégtételt követelt és kapott Gucskovtól. A pisztolypárbaj a Néva egyik szigetén folyt le, a föltételei szigorúak voltak, a felek mindössze tizenöt lépésről lőttek egymásra. Gucskov, aki igen bátor ember és kitűnő lövő, nyugodtan állta ellenfele lövését. Azután, mikor hallotta a golyót elsüvítetni füle mellett, megvető mozdulattal eldobta fegyverét és távozott s még csak egy tekintetre sem méltatta az elképedt Mjasszojedovot. Mikor a segédei megkérdezték tőle, hogy miért kímélte az áruló életét, ezt felelte:

— Mert nem akarom elvonni őt a természetes haláltól... az akasztófától.

Innen kezdve Mjasszojedov teljes biztonságban folytatta mesterkedéseit. Naponta szabadon bejárt a hadügyminiszterhez és Szuchomlinovnéhoz, akiknek főlhajtójuk és ügynökük volt a Judáspénzek körül.

1914 augusztus havában megbízták a tizedik hadsereg hírszerző-szolgálatának vezetésével.

Miután néhány alantas hivatalnokot és egy repülőtsízt megnyert cinkosokul, tájékoztató jelentéseket küldött a német vezérkarnak az orosz hadsereg mozdulatairól stb. A repülőtsízt rendeltetési helyükre juttatta ezeket a jelentéseket, amikor a megbeszélrt órákban elröpült a német vonalak fölött. Kétségtelen, hogy pontos és szakadatlan jelentéseinek nagy részük volt a vereségek-

nek abban a sorozatában, amelyek az oroszokat nemrégiben Kelet-Poroszország kiürítésére kényszerítették.

A varsói haditörvényszék előtt Mjasszojedov ártatlanságát hangoztatta. Az összegyűjtött bizonyítékok azonban megsemmisítők voltak. Halálra ítélték és március 10-én főlakasztották.

Büntársainak a pöre még nem fejeződött be.

*

Hétfő, 1915 március 15.

A francia kormány, miután megtárgyalta azokat a békefeltételeket, amelyeket a Szövetségeseknek majd Törökországra kell kényszeríteniök, megbíz, hogy tájékoztassam az orosz kormányt ama kárpótlások felől, amelyeket Franciaország a szíriai területen fentartani óhajt magának.

A cár, aki a főhadiszálláson van, odahív, hogy megtárgyaljam vele a kérdést; ugyancsak meghívja Szaszonovot is.

*

Kedd, 1915 március 16.

Tegnap este hét órakor indultam Petrogradból a varsói expresszhez csatolt udvari kocsiban s ma reggel Vilnában ébredek, ahonnan különvonat visz Baranoviciba. Félegyig beláthatatlan, csaknem lakatlan síkságokon utazom, amelyeknek hóborította, hullámos fölülete messzire nyúlik, mint valami hermelinszőnyeg.

Baranovici nyomorúságos fészek a Varsót Moszkvával Breszt-Litovszkon, Minszen és Szmolenszken át összekötő vasúti vonal mentén.

A nagyfőhadiszállás a falutól néhány versztnyire egy fenyő- és nyírfaerdő tisztásán van. A vezérkar irodái körülbelül tíz vonatot foglalnak le, amelyek a fák közt legyező alakban vannak

felállítva. A közökben itt is, ott is látni néhány katonai barakkot, kozákok és csendőrök őrházait.

Egyenesen a cári vonathoz vezetnek, amely aranycímeres, hatalmas kocsijainak végtelen sorával ott húzódik a napsütötte óriási fák alatt.

A cár azonnal fogad szalónkocsijában:

— Boldog vagyok — mondja —, hogy itt fogadhatom önt, hadseregeim nagyfőhadiszállásán. Ezzel is eggyel több közös emlékünks lesz, nagykövet úr.

— Már eddig is Felségednek köszönhetem a ragyogó moszkvai emléket. Nem minden megindultság nélkül állok itt Felséged előtt, hadseregeinek éltető gócpontjában.

— Menjünk villásreggelizni!... Majd aztán beszélgetünk ... Ön bizonyára nagyon éhes!

Átmegyünk a következő kocsiba, amely dohányzóból és hosszú ebédlőből áll. Húsz személyre van terítve. Nikolajevics Miklós nagyherceg ül a cár jobbján, Nikolajevics Péter nagyherceg a balján. Az Őfelségével szemben lévő helyet a szertartások értelmében Dolgorukov herceg udvarmester foglalja el; én jobbra ülök tőle, tőlem jobbra pedig Jannuskevics tábornok, a főparancsnok vezérkari főnöke. Az asztal oly keskeny, hogy át lehet beszélni a másik oldalra.

A társalgás fesztelen és élénk. Semmi merevség. A cár igen jókedvű, kérdezősködik utazásomról, a francia hadseregnek ;az Argonne-okban épp most kivívott sikere felől, a szövetséges hajóhadak hadműveleteiről a Dardanellák bejáratánál stb. Aztán hirtelen az ironikus öröm lángja lobban szeméből:

— És erről a szegény Witte grófról nem is beszélünk! Remélem, nagykövet úr, önt nem sújtotta le túlságosan a halála?

— Határozottan nem, sire!... És mikor bejelen-

tettem kormányomnak a halálát, halotti beszédét ebben az egyszerű mondatban foglaltam össze: *Az intrikák hatalmas tűzfészke aludt ki vele.*

— De hiszen ön ezzel az én gondolatomat fejezte ki! Hallgassák csak meg, urak ...

Kétszer is elmondja a mondatomat. Végül komoly hangon, méltóságteljesen kijelenti:

— Witte gróf halála nagy megkönnyebbülés volt számomra, Az Isten ujját láttam benne.

Megállapítom ezekből a szavakból, hogy Witte mennyire nyugtalanította.

A villásreggeli végeztével a cár nyomban átvézet dolgozószobájába. Hosszúkas helyiség, amely a kocsi egész szélességét elfoglalja, sötét bútortattal és nagy bőrfotőjökkel.

Az egyik asztalon óriási borítékok magas oszlopa emelkedik.

— Nézze! — mondja a cár. — Itt vannak a mindennapos jelentések. Még ma el kell olvasnom ezt az egészet.

Szaszonovtól tudom, hogy ezt a napi munkáját sohasem mulasztja el; lelkiismeretesen végzi súlyos uralkodói teendőit.

Leültet maga mellé és rokonszenves érdeklődéssel tekint rám:

— Most hallgatom önt.

Ekkor kifejtem, előtte egész programját annak a civilizált munkának, amelyet Franciaország Szíriában, Ciliciában és Palesztinában tervbe vett.

Miután aprólékosan megmutattatja magának a térképen azokat a területeket, amelyek így francia érdekkörbe kerülnének, kijelenti:

— Minden kívánságukhoz hozzájárulok.

A politikai kérdések megbeszélése véget ért. A cár most fölkel s dolgozószobája túlsó végébe vezet egy hosszú asztalhoz, amelyen Lengyelország és

Galícia térképe van kiterítve. Mutatja hadseregeinek általános elosztását és így szól:

— A Narev és Nyemen frontján a veszedelmet elhárítottuk. De még nagyobb fontosságot tulajdonítok a Kárpátok vidékén folyó hadműveleteknek. Ha sikereink folytatódnak, hamarosan urai leszünk a legfőbb szorosoknak és ez lehetővé teszi majd, hogy kijussunk a magyar Alföldre. Innen kezdve harci tevékenységünk gyorsabb iramot vesz. Ha a Kárpátok déli oldalán végighaladunk, elérjük az Odera és a Neisse szorosait. Erről az oldalról nyomulunk be Sziléziába ...

E bizakodó szavak után a cár elbocsát:

— Tudom, hogy ma este visszautazik. De a teánál még találkozunk. Ha nincs okosabb dolga, bemutatatok önnek néhány mozgófényképet, amelyek örményországi hadműveleteinket ábrázolják és rendkívül érdekesek.

Félháromkor távozom a cártól.

Miután Szaszonovval röviden tanácskozom, a fővezérhez megyek, akinek a vonata csak néhány méternyire van innen.

A nagyherceg tágas és kényelmes szobáiban fogad, amely teli van medvebőrökkel és keleti szőnyegekkel. Szokott őszinteségével és határozottságával így szól hozzám:

— Komoly dolgokat kell közölnöm önnel. Most nem Miklós nagyherceg beszél Paléologue úrral, hanem az orosz seregek vezénylő tábornoka fordul hivatalosan Franciaország nagykövetéhez. Ebben a minőségemben kötelességem kijelenteni önnek, hogy Olaszország és Románia haladéktalan csatlakozása parancsoló szükségesség. Mindazonáltal ne vegye ezeket a szavakat vészkiáltásnak. Szilárd meggyőződése, hogy Isten segítségével mienk lesz a győzelem. Azonban Olaszország és

Románia *haladéktalan* csatlakozása nélkül a háború hónapokig el fog húzódni és irtózató® veszedelmeket hoz ránk.

Azt felelem a nagyhercegnek, hogy a francia kormány szüntelenül fokozza erőfeszítéseit, hogy segítőtársakat szerezzen:

— Japán, Görögország, Bulgária, Románia, Olaszország: Déliassé úr mindegyiknek az ajtaján kopogtatott. Sőt éppen ebben a pillanatban azon fáradozik, hogy a román és olasz kormányt csatlakozásra bírja. De nem titkolhatom fenséged előtt, hogy Oroszországnak igényei Konstantinápolyra és a Tengerszorosokra esetleg lehetetlenné teszik ennek a két kormánynak szövetségünkhöz csatlakozását.

— Ez a diplomácia dolga... Tudni sem akarok róla ... Most beszéljessünk bizalmasan.

Cigarettaival kínál, maga mellé ültet a dívánra és egész sor kérdést ad föl Franciaország felől. Két ízben is így szól hozzám:

— Nem találok szavakat Franciaország iránt érzett csodálatom kifejezésére !

A beszélgetés során a háború folyására terelődik a szó. Elmondom a nagyhercegnek, amit a cár épp az imént közölt velem az Odera és a Neisse szorosain át Szilézia ellen irányuló általános offenzíva tervére vonatkozólag:

— Megvallom, kissé nehéz összeegyeztetnem ezt a tervet azzal a nyugtalanító kilátással, amelyet fenséged kijelentése föltárt előttem.

A nagyherceg arca hirtelen elborul:

— Sohasem mernék vitába szállni Öfelsége véleményével, legfőljebb, ha ő maga megtisztel azzal, hogy megkérdezi a nézetemet.

Jelentik, hogy a cár teára vár bennünket.

A nagyherceg magával visz. Útközben megmattatja kocsiját, amelynek berendezése ügyes és ké-

nyelmes. Hálósobájában, amely a kocsi egyik oldalán négy ablakon át kapja a világosságot, csupa nagyon egyszerű bútor van; de a falakat teljesen beborítják az ikonok: van benne legalább kétszáz!

Tea után a cár elvisz az egyik barakkba, ahol rögtönzött mozgóképszínház van. Festői képek hosszú sorát látom, amelyek az orosz hadseregnek legújabb hadműveleteit ábrázolják, Csorog és Aghri-Dag vidékén. Miközben elnézem Kelet-Örményország e gigászi falait, a roppant hegyeknek, az éles zeg-zugos gerinceknek ezt a káoszát, mérlegelem, mennyi értéknek kell lennie az orosz katonában, hogy elő tud nyomulni az ilyen területen, harmincfokos hidegben és szakadatlan hóvihárban. Az előadás végeztével a cár visszavisz a kocsijába, ahol elbúcsúzom tőle.

Félnyelkor Szaszonovvat visszautazom Petrogradba.

Péntek, 1915 március 19.

Tegnap a szövetséges hajóhadak, miközben általános támadást intéztek a Dardanellák ellen, vereséget szenvedtek. A *Bouvet* francia cirkáló fölrobbant egy úszó aknán; a *Gaulois* páncélos-hajó harcképtelenné vált; két angol páncélos: az *Irresistible* és az *Ocean* elsüllyedt...

*

Szombat, 1915 március 20.

Mjasszojedov árulásának kezd híre menni, hiába hallgat róla a sajtó. Mint mindig, belevegyül a képzelet és keresi a bűntársakat még az udvar legmagasabb köreiben is. Az izgalom igen nagy.

Bizalmasan közölnek velem egy levelet, amelyet Kerenszkij „szocialista-munkáspárti” képviselő intézett Rodzianko elnökhöz azzal a kéréssel, hogy

eszközölje ki a Duma haladéktalan összehívását, hogy interpelláljanak a Mjasszojedov-ügyben. *Az árulás tűzfészke — írja Kerenszki — a belügyminisztériumban van... Az orosz társadalom jól tudja, hogy e minisztérium vezetőinek az az egyetlen céljuk, hogy minél előbb újra helyreállítsak a régi egységet a porosz monarchiával, amely nélkülözhetetlen támasztéka belső reakciónknak. A Duma kötelessége megvédeni az országot az ilyen orvtámadások ellen. Választóim nevében kérem önt, elnök úr, eszközölje ki a Duma haladéktalan összehívását, hogy teljesíthesse ebben a rendkívül súlyos órában a kormányzattal szemben ellenőrző kötelességét.*

Magától értetődik, hogy Rodzianko nem tehetett elegend a levélben foglalt kérésnek.

*

Vasárnap, 1915 március 21.

Annak a nyugtalanságnak a hatása, alatt, amelyet a Miklós nagyherceggel legutóbb folytatott beszélgetés keltett bennem, meglátogatom Bjelajev tábornok vezérkari főnököt és megkérdem tőle, milyen az orosz tüzérség helyzete muníció tekintetében. Felvilágosításait a következőkben foglalom össze:

1. A harci lövedékek napi gyártása jelenleg maximum 20,000 gránátra rúg.

2. Ha a külföldön tett rendelkezéseket a megállapított határidőben elintézik, akkor az orosz tüzérség május végén napi 65,000 gránáttal fog rendelkezni (amelyből 26,000 darabot Angliából és Amerikából várnak). Ez a mennyiség szeptember vége felé 85,000-re fog emelkedni.

3. A francia iparban alkalmazott eljárások bevezetésével a napi termelés július havától kezdve 10,000-rel fokozható. De ennek az eredménynek

az elérése céljából szakítani kell az orosz ipar maradiságával.

Azzal a kéréssel fordulok Parisba, liogy küldjenek Oroszországba technikai oktató-bizottságot.

*

Hétfő, 1915 március 22.

Przemysl vára ma reggel négyésfélhónapos körülzárás után megadta magát.

Ez az esemény stratégiai szempontból csekély jelentőségű; erkölcsi szempontból éppen jókor történt, hogy kissé felvillanyozza az orosz közvéleményt.

*

Kedd, 1915 március 23.

Ma; este Suvalov Mária grófnőnél ebédelek, aki született Komarov leány, Andrejevics Pál gróf, volt berlini nagykövet és lengyelországi főkor-mányzó özvegye. Vendégei még Mária Pavlovna nagyhercegnő, Maklakoy belügyminiszter, Radzivil herceg, Csarikov volt konstantinápolyi nagykövet stb.

Ebéd után hosszasan, elbeszélgetek Maklakov-val, aki legutóbbi cári kihallgatásom felől kérde-zősködik. Készségesen közlöm vele mindazokat a biztosítékokat, amelyeket a cár: adott a háború folytatására irányuló szilárd elhatározása tekin-tetében. Többször is ismétli:

— Milyen boldogan hallgatom önt! Igen, hatá-rozottan, a háborút a végletekig... a végletekig kell folytatni. Most biztos vagyok benne: Isten nekünk adja a győzelmet!

Azonban az arca sápadt, vonásai megnyúltak és főkép a magatartása nagyon alázatos. Mint-hogy közbenjárásaival sokáig fedezte Mjasszoje-dov alezredest, tudja, hogy a cár haragszik rá és érzi a közeledő kegyvesztést.

Mária Pavlovna nagyhercegnő épp ilyen kíváncsi, hogy milyen benyomásokat hoztam magammal Baranoviciből. Miután közlöm vele benyomásaimat, ezt mondja:

— Ha a cár távol van a cárnétól, nyugodt vagyok. Mindig a cárné az oka, ha a cár hibákat követ el.

Aztán folytatja:

— Szeretnék egy bizalmas kérdést intézni önhöz.

— Parancsoljon, fenség.

— Igaz, hogy Mjasszojedov árulását a francia rendőrség segítségével leplezték le és hogy a cár azért hívatta önt Baranovicibe, hogy ezt megbeszélje önnel? Végül igaz, hogy Witte gróf öngyilkos lett, mikor megtudta, hogy önnek bizonyítékok vannak a kezében az ő Németországgal folytatott tárgyalásairól?

— Én a Mjasszojedov-ügyről csupán három-négy nappal az ítélethozatal előtt szereztem tudomást, mégpedig egy orosz tiszt bizalmas közléséből. Ami Witte grófot illeti, biztosan tudom, hogy hirtelen halt meg agydaganat következtében.

— Elhiszem önnek. Csakhogy a közönség szívesebben fogadja majd az én regényemet, mint az ön valóságát.

*

Szerda, 1915 március 24.

Bármily érdekes is az orosz regény, mint a nemzeti lélek és gondolat kifejezése, bármily ki nyilatkoztatásszerű is ebben a tekintetben egy Turgenyev, egy Tolsztoj, egy Dosztojevszkij, egy Csehov, egy Korolenko, egy Gorkij munkássága, az orosz zene révén még jobban behatolhatunk a nép lelkének és érzelmi életének mélységeibe. Renan mondotta Turgenyevről: „Soha ember még nem volt ilyen tökéletes megtestesülése egész

fájának. Egy világ élt benne és „beszért az ő száján keresztül; ősök nemzedékei, amelyek elvesztek a századok álmában és rég elnémultak, az ő révén életrekelték és megszólaltak ...” Nem fokozottabban áll-e ez Borodinra, Musszorgszkijra, Rimszkij-Korszakovra, Csajkovszkijra, Glazinovra, Balakirevre, Ljadovra? Románcok, operák, balettek, szimfóniák, zenekari és zongoradarabjaik, minden művük magán hordja az ország és a faj bélyegét. Megtalálni bennük a legcsábítóbb, a leglenyűgözőbb, a legmeggyőzőbb formában az oroszok egész temperamentumát és egész jellemét: örökös nyugtalanságukat, ellenállhatatlan és rohanó indulataikat, zavaros, fájdalmas, tehetetlen és ellentmondó sóvárgásaikat, hajlamukat a melankóliára, a misztériumtól és a haláltól megszállottságukat, az érzelmesség és az áradozás szükségérzetét, készségüket a végletekre, ösztönös kéjvágyukat, (amely fogékony a legféltelenebb tobzódás iránt, hajlamukat a szenvedésre és a megnyugvásra, a lázadásra és a vad-ságra, érzékenységüket a természet szépségei, felzengő hangjai, ringató és rémítő varázsa iránt, homályos megérzését mindannak a végzetszerűnek, zordnak, tragikusnak és határtalannak, ami az orosz földre, az orosz történelemre, az orosz lélekre nehezedik.

Erősen éreztem ezt ma délután F.-nénél, aki két óra hosszat énekelt előttem Musszorgszkij szerzeményeit: *Eremuska bölcsődalát*, az *Elégiát*, a *Hopakot*, az *Intermezzót*, a *Haláltáncot* stb., — ezeket a csodálatosan realista és érzelmes műveket. A zenei megéreztetés hatalma, a ritmus és a melódia ihletének ereje ezekben a legmagasabb fokát éri el.

Azonban Musszorgszkij mint a néplélek tolmácsa még tovább ment. Két páratlan szépségű

lírai drámája, a *Boris Godunov* és a *Kovancsina*, elsőrangú adat az orosz lélek megismeréséhez.

A múltkoriban egy este jelen voltam a *Kovancsina* előadásán. A cselekmény a tizenhetedik század végén folyik: tárgya azi a kíméletlen küzdelem, amelyet Nagy Péter egész uralkodása alatt folytatott a régi moszkovita szellem, a bojárok és barátok, a *raszkolnyikok* és *sztrelceik* műveletlen, sötét és fanatikus Oroszországa ellen. Ennek a kornak minden szenvedélye egymásután, rendkívül éles körvonalakban domborodik ki a színen. Éppúgy, mint *Boris Godunovban*, itt is a nép a dráma főszemélye, főszereplője. Ekként a nemzeti élet egyik nagy válságának vagyunk szemlélői. Ebben a tekintetben az utolsó felvonás oly magasságba emelkedik, hogy már a fenségest érinti. A cár zsoldosaitól hajszott *raszkolnyikok* vagy „óhitűek” egy erdő mélyén rejtett *iszba-ba* menekülnek. Főnökük, az agg Dositheus buzdítja őket, hogy inkább haljanak meg, mint hogy megtagadják dogmaikat: hirdeti nekik a tűzhalált, a „vörös halált”. Néhány lelkes és szivettépő epizód után a *raszkolnyikok*, férfiak, nők, leányok, gyermekek, mind megegyeznek, hogy öngyilkosok lesznek; valamennyien sóvárogják a vértanúságot. Egy pajtában felállítják a máglyát. Az agg Dositheus az Evangéliumot olvassa; szent énekek felelnek szavaira. Egyszerre csak kigyulad a máglya, az *iszbát* bezárják. A lángörvények mintha égig röpítenék az elhaló dallamokat. A cár katonái abban a pillanatban rohannak be a színre, mikor a kunyhó összeomlik a hullahalom felett.

A tűzzel való öngyilkosság, „a vörös halál”, több mint száz éven át dühöngött a *raszkol-szek*-tában és ezer meg ezer áldozatot szedett. Ennek a szörnyű tanításnak legfőbb apostola egy egyszerű

muzsik volt, Voloszatij Vazul, aki 1630 körül született Szokolszkban, Vladimir mellett. Mindenfelé ezt hirdette: „Az Antikrisztus uralkodik a földön és a hivatalos Egyház papjai gyalázatosan áldoznak magukat uralmának. Fölvenni tőlük valamely szentséget, keresztséget, áldozást, házasságot, utolsó kenetet, annyi, mint fölvenni az Antikrisztus pecsétjét. És aki tűri, hogy ráüssék ezt a pecsétet, az soha többé nem teheti jóvá bűneit... De akkor hogyan nyerje el az üdvösséget? — Az öngyilkossággal. Nincs más mód. Különben, ha csak egy kicsit is gondolkodunk rajta, lehet-e habozni! Ha az ember elégetteti magát, azonnal kimenekül az Antikrisztus hatalmából; megtisztul minden szennyétől; érintetlen hittel és megtisztult lélekkel hal meg. Néhány percnyi szenvedés árán elnyeri az örök boldogságot, azonnal bejut a szentek seregébe ...”

A *Voloszatovscsina* tüneményes gyorsasággal terjedt el egész Oroszországban; különösen a parasztok és a barátok körében szerzett híveket. Főbb gócpontjai Vladimir, Kosztroma, Szuzdal, Taroszlavl, Novgorod, Onega, Vjatka, Perm és Nyugat-Szibéria vidékei voltak. Évente több ezerre rúgott az áldozatok száma. 1685-ben Pocsékon j ében egyetlen máglyán hétszáz ember égett el. Nagy Péter kíméletlen erélyessége kellett hozzá, hogy véget vessen ennek az örületnek.

De időnkint föl-föltüledeztek ugyanilyen elétevelyedések. 1860-ban Olonec tartományban hirtelen elszaporodtak a tűzhalállal való öngyilkosságok. A cári rendőrség kénytelen volt kegyetlen szigorral eljárni, hogy megfékezze a járványt.

Az orosz szekták évkönyveinek még napjainkban is alkalmuk volt följegyezni az önkéntes és tömeges máglyahalál számos esetét. 1897-ben a Dnyeszter melletti Tarnov nevű *raszkolnyik* falut

rémületbe ejtette egy őrjöngő vénasszony, Vitalia prédikációja, aki az Antikrisztus küszöbön álló eljövételét hirdette. Ő az Antikrisztust az általános népszámlálásnak abban a furcsa formájában látta közeledni, amelyet a közigazgatási hatóság ebben az időben végrehajtott. Mikor a népszámlálók Tarnovban megjelentek, valamennyi utcát üresen és minden ajtót eltorlaszolva találtak. Egy félig nyitott ablakon át egy kéz ezt a tiltakozást nyújtotta át nekik: *Mi igazi keresztények vagyunk. Márpedig az, amit ti itt végrehajtani akartok, eltávolítana bennünket Krisztustól, aki a mi mennyei hazánk, a mi egyetlen hazánk. Nein fogunk tehát engedelmeskedni parancsaitoknak; nem szolgálhatjuk ki nektek a neveinket. Inkább meghalunk Krisztusért.*

A népszámlálók eltávoztak és bejelentették, hogy hamarosan csendőrökkel jönnek vissza.

A falu *muzsikjai* azonnal összegyülekeztek Vitaliánál és tanácsot tartottak. A népszámlálást, amely egyértelmű az örök kárhozattal, mindenáron el kell kerülni. Rövid tanácskozás után a férfiak és nők elhatározták, hogy gyermekeikkel együtt elevenen eltemetik magukat. Valami sötét lelkesedés hevében lázasan megástak négy földalatti kriptát. Aztán halotti lepelbe öltöztek és gyertyával a kezükben elmondták önmaguk felett a halotti imádságokat. Vitalia mégegyszer utoljára buzdítja őket és nem titkolja előttük a rájuk váró irtózatosszenvedéseket, amelyek azonban egyenesen megnyitják számukra a mennyei birodalmat. Ekkor vidám énekekkel valamennyien leszállnak a sírgödrökbe, amelyeket belülről befalaznak. Mikor végre a hatóság értesül a dologról és megkezdí a kihantolást, kiderül, hogy a szerencsétlenek haláltusája több mint egy napig tartott.

Az ilyen tragikus epizódok ritkák. De az ortodoxia árnyékában felburjánzó vallási szekták szakadatlanul termelik a tömegrajongás jelenségeit. Néha a démoni megszállottság válsága tör ki a faluban] és helységről-helysére elharapózik. Máskor egy-egy remetetanya vagy kolostor válik a prófétai mozgalom központjává. Ismét máskor az eszményi vagy érzéki miszticizmus szele söpör végig egy-egy kerületen és az egészet megőrjíti.

Egyike a legfurcsább válságoknak, amelyeket az utóbbi évek során megéltek, az, amely Kiev környékén a maljovannisták szektájában jelentkezett és szaglási hallucinációkban nyilvánult. A hívők, egyszerű parasztok, révületükben egyszerre csak úgy hitték, hogy valami kimondhatatlanul édes illatot éreznek. Átszellemült arccal ide-oda futkostak, szimatolták és áldották egymást, abban a meggyőződésben, hogy „a Szent-Lélek illatát” lehelik be.

Az ilyenfajta tények, amelyek Oroszország belső történetében megszámlálhatatlanok, a nemzeti temperamentum egyik legjellemzőbb vonását árulják el. Nincs náluk fogékonyabb faj az igehirdetés és az apostolság iránt. Senimi más országban, talán a mohamedán Kelet kivételével, nem ilyen sugalmazhatók a tömegek s nem tanúsítanak ilyen csekély ellentállást a lelki ragállyal szemben. A pszichikai hullámok nem terjednek ilyen gyorsan és ilyen messzire a tömegekben sehol sem. Az orosz nép egész fejlődését ekként nagy vallási, erkölcsi vagy politikai járványok mérföldkövei jelzik.

Ebben a tekintetben az 1905. évi anarchista zavargások a legkifejezőbb és legnyugtalanítóbb bizonyosságok közé tartoznak. A flotta és a hadsereg véres lázadásai, a Fekete Bandák viselt dolgai, a balti tartományok elpusztítása, az örmé-

nyék és zsidók *pogromjai* alapján véve nem voltak egyebek, mint mészárlási, fosztogatási és gyújtogatási járványok. E drámák mindegyikében a szereplők lelki fertőzése úgyszólván közvetlen volt. A *muzsik* a mindenféle prozelitizmus iránti hajlamosságával, egyéni reakcióinak gyengeségével, mint már annyiszor, megint igazolta, mennyire elmaradott még, mennyire rabszolgája az ösztönnek, mily közel áll az őstermészethez.

*

Szombat, 1915 március 27.

Az orosz regényírók művében nincs vonzóbb, gyönyörűsegebb, mélyebb és igazabb élettől duzzadó nőalak, mint a *Füst* és a *Karenin Anna* hősnője. Turgenyev és Tolsztoj mind a két képzeletbeli alak mintáját a legkézzelfoghatóbb valóságból vette.

A *Füst* Irénije részben maga elárulja titkát. Mikor ez a büszke teremtés, aki oly kacér és egyúttal oly őszinte, oly önző és oly szerelmes, megpróbálja újra meghódítani azt- a férfit, akihez valamikor feleségül kellett volna mennie és akit valami számító érdekből feláldozott, mentségül arra hivatkozik, hogy tönkrement szülei gyalázatosan üzérkedtek a szépségével; bevezették az udvarhoz; ott megtetszett egy magasállású személyiségnek, aki, hogy a szeretőjévé tegye, férjhez adta egy pocakos, pipogya tábornokhoz. Mikor ezt a megalázó élményt földidézi, lesütött szemmel ezt suttogja: — „Furcsa és komor történet ez!” A valóságban a fiatal leányt Dolgorukij Szergejevna Alexandrának hívták és a nagyon magasállású személyiség, aki beleszeretett, nem volt más, mint II. Sándor cár. 1860 körül a szerelmes császárra gyakorolt befolyása, a kegyek, amelyekkel az elhalmozta, eleven esze, elbűvölő szel-

leme, büszke magatartása a „grandé Mademoiselle” elnevezést szerezte meg számára. A cár nemsokára férjhez adta Albedinszkij tábornokhoz, aki ezen a réven sohasem remélt ragyogó pályát futott be: mint Lengyelország kormányzója halt meg. Alexandra Szergejevna az utolsó napig II. Sándor barátnője és bizalmasa maradt., Fivére, Dolgorukij Sándor herceg III. Sándor uralkodása alatt cári főudvarmester lett. Egyik nővére a jelenlegi főudvarmesterhez, Benckendorff Pál grófhoz ment feleségül.

Karenin Anna története ugyancsak közvetlen megfigyelésből ered. Karenin Alexis jellemét, Anna főbb jellemvonásait s a házastársak erkölcsi konfliktusát az a belső dráma sugalmazta Tolsztojnak, amely az igen tiszteletreméltó és igen jámbor Pobjedonoszcev Konstantinnak, a Szent-Szinódus híres főprokurátorának családi életében lejátszódott.

Vasárnap, 1915 március 28.

A cár tegnap egy levelet közölt Szaszonovval, amelyet egy magasállású osztrák személyiség, intézett hozzá, aki Ferenc József császár teljes bizalmát bírja és már több ízben közvetlenül is összeköttetésben volt Miklós cárral.

Ez a magasállású személyiség, hivatkozva II. Miklósnak iránta mindig tanúsított barátságos jóindulatára, kezeskedik azokról a békés érzelmekről, amelyek a bécsi udvarban uralkodnak, arra: kéri tehát a cárt, küldje el Svájcba egyik bizalmi emberét, hogy tárgyalásokat kezdjen Ferenc József császár megbízott jávai; nem kételkedik benne, hogy könnyű lesz megtalálni a tisztességes béke alapjait.

— Ez a levél mutatja, milyen mélyre süllyedt

Ausztria erkölcsi érzéke — mondja Szaszonov —; és mégsem válaszolunk¹ rá. Az öreg Ferenc József még nem undorodott meg eléggé a háborútól, hogy belenyugodjék azokba a feltételekbe, amelyeket mi akarunk szabni.

Delcassé lelkemre kötötte, hogy soha ki ne mondjak olyan szót, amely azt a hitet kelthetné Oroszországban, hogy nem adunk neki teljesen szabad kezét Ausztriát illetőleg, tehát hallgatok. De hogyan és miféle eltévelyedés következtében nem akarják megérteni Parisban, hogy milyen óriási érdekünk a Habsburgok kiszakítása a germán koalícióból? Hát olyan kedvező a katonai helyzetünk? És vájjon az a bizonytalan segítség, amelyet Olaszországtól várnak, fölér-e egyáltalán azzal a közvetlen és jóvátehetetlen veszteséggel, amelyet Ausztria elpártolása okozna Németországnak?

Kedd, 1915 március 30.

A lengyelországi és litvániai zsidók a háború kitörése óta kegyetlen zaklatásokat szenvednek. Augusztus havában arra kötelezték őket, hogy távozzanak a határral szomszédos zónából, anélkül hogy időt adtak volna nekik, hogy bármit is magukkal vigyenek. Rövid szünet után a kiutasítások ugyanilyen sommásan, ugyanilyen elhamarkodottan, ugyanilyen durván, újra kezdődtek és napról-napra jobban terjedtek kelet felé. Grodno, Lomza, Plock, Kutno, Lodz, Pjetrokov, Kielce, Eadom, Lublin egész izraelita lakosságát fokoztatatosan Podolia és Volhynia belsejében zsúfolták össze. Távozásukat mindenütt erőszakos cselekmények és fosztogatások kísérték, amiket a hatóság ölbe tett kezekkel nézett. Százezrével lehetett látni e szerencsétleneket a hóban kóborolni, me-

nekülve, mint a csorda a kozák csapatok üldözése elől — vagy elhagyatva senyvedni az állomásokon — vagy körülzárva vesztegelni a városok előtt, haldokolva az éhségtől, fáradtságtól és a hidegtől. És erkölcsi erejük épülésére, ezek a siralmas tömegek az útvukon véges-végig a gyűlöletnek és megvetésnek mindig egyforma érzelmeivel, a kémkedésnek és árulásnak egyforma gyanújával találkoztak. Izrael, fájdalmas történetének folyamán, nem élt meg ennél tragikusabb kivonulást.

És az orosz hadsereg soraiban 240,000 zsidó katonára van és mind derekasan harcol!

*

Szerda, 1915 március 31.

Újból élénk vitám van Szaszonovval azoknak a területi előnyöknek tárgyában, amelyekre az olasz kormány Dalmáciában igényt tart.

— Olaszország igényei — mondja — kihívása a szláv öntudatnak!... Gondolja meg, hogy dalmáciai szent Izsák az ortodox liturgia egyik legnagyobb szentje!*

Szárazon ezzel vágok vissza:

— Mi azért fogtunk fegyvert, hogy megmentünk Szerbiát, mert Szerbia összeomlása megerősítette volna a germán hatalmak vezérszerepét; de nem azért harcolunk, hogy megvalósítsuk a szlávizmus agyrémeit. Konstantinápoly feláldozása éppen elegendő!

* A petrogradi székesegyház dalmáciai szent Izsák nevét viseli.

TIZEDIK FEJEZET.

1915 április 1—június 2.

Csütörtök, 1915 április 1.

Ma van nagycsütörtök. A cári udvar hagyományai szerint a katolikus hatalmak nagykövetei és követei hivatalosak díszegyenruhában a inaltad lovagrend templomába, hogy ott misét hallgassanak és résztvegyenek a Szent Sír körmenetén. A latin bazilikastílusban épült és korinthusi oszlopokkal díszített templom tőszomszédságában van ajz apródhadtest gyönyörű palotája. A homlokzatán ez a latinbetűs felirat:

DIVO IOANNI BAPTISTAE PAULUS IMP.
HOSP. MAGISTEE.

Belsejében minden falon a, máltai kereszt. A szentélyben baloldalt bíbormennyezet alatt az aranyozott trónus, amelyen Pál cár ült, mikor a rend tanácskozásain elnökölt.

Valamennyi furcsa és paradox rögtönzés között, amely I. Pál különc uralkodását jellemzi, határozottan a legérthetetlenebb az 1798 szeptember 22-én kelt manifesztum, amelyben az autokrata cár, az ortodox Egyház védője, kijelentette, hogy „legfelsőbb irányítása alá” rendeli a szuverén Jeruzsálemi szent János-rendet. Megfosztotta rangjától a lovagok nagymesterét, Hompesch Ferdinándot és a szerzet székhelyét áttette Szent-pétervárra.

Mi volt ezzel a terve? Vájjon el akarta venni Máltát a franciáktól, hogy az orosz flottának hajóbázist szerezzen a Földközi-tengeren? De hiszen ezt Anglia semmiáron sem tűrte volna. Vájjon valami nagyobb szabású tervet szőtt: talán a görög Egyház és a latin Egyház egyesítését! De hiszen VI. Pius pápa minden erejével tiltakozott Hompesch letétele ellen. Vagy csupán a misztikus és lovagi renaissance ködös ábrándjában ringatódzott? ... Megannyi ábránd, megannyi talány. Sohasem fogunk tisztán látni a torz és bolyong autokrata zagyva képzelgéseiben.

*

Péntek, 1915 április 2.

Ma reggel megint a máltai lovagrend templomába megyek, hogy résztvegyek az ünnepélyes csonkamisén.

Abban a gondolatkörben, amelyben a háború ténye révén élünk, a mai mise megdöbbentő jelentőségű. A feketeruhás papok» a csupasz oltár, a kihunyt gyertyák, a fekete fátyollal borított feszület, a Kálvárián beteljesedett nagyszerű áldozat emléke, a «szent János szerinti Passió felséges szövege, végül az ünnepélyes könyörgés, amely az emberi szenvedés minden formáját felöleli, — micsoda aláfestése ez a jelen óra tragikus látomásainak! Mélységes megilletődéssel gondolok arra az ezer meg ezer franciára, akik már meghaltak, hogy megmentseik Franciaországot és mindazokra, akik még ezután áldozzák fel magukat, hogy megszerezzék számára a győzelmet.

Az idén a katolikus és az orosz naptár szerint összeesik a Húsvét dátuma.

Tegnap óta Petrograd valamennyi temploma kitárja csodás ázsiai és bizánci pompáját. Ha al-

konyat táján belépünk egy-egy templomba, az el-lentét a fakó és ködös utcával oly nagy, hogy azt hinné az ember: izzó kemencébe, drágakövek, bíbor és arany tüzébe lép be.

P.-nénél voltam teán s utána elkísérem őt a Szent Izsák-templomba, azután a kazáni Miasszonyunk-templomába s végül az Űr-Színeváltozásáról nevezett székesegyházba.

E három templomban az énekkarok különösen szépek. Oroszországon kívül nem ismerek országot, amelynek egyházi zenéje csupán a vokális poli-fónia, révén ilyen misztikus és fenséges hatásokat tudna elérni. A karénekesek, körülbelül százan, az ikonosztázion előtt csoportosulnak. Hátul a basszusok és a baritonok. Elöl két sor gyermek, az altok és szopránok, akiknek ártatlan és komolykodó arckifejezése folytonosan Donatello gyönyörű domborműveire emlékeztet. A tökéletes előadás nem csupán figyelemreméltó technikai betanítást, hanem egyúttal igen erős zenei érzéket árul el.

Bárhogy összezavarodnak is a szólamok, bármily finomak az átmenetek és bonyolultak az összhangzatok, ezek az énekesek a legcsekélyebb zenekíséret segítségével nélkül hibátlanul megtartják az ütemet és a hangmagasságot. Órákig el tudnám hallgatni a himnuszokat, az antifónákat, az énekeket, a zsoltárokat és a recitatíveket. Az ének-számok közül több a keleti liturgia kezdetéről való, de van közöttük igen sok — és éppen oly szép — a modern korból. Ezeknek szerzői: Bortnyanszkij, aki 1825-ben halt meg és akit „Oroszország Palestrinájá”-nak neveztek, aztán Glinka, Szokolov, Bachmetjev, Kimszkij-Korszakov, Csajkovszkij, Archangelszkij, Greesaninov. Különösen csodálatos ezekben az énekekben a vallásos érzés mélysége és a lélek legtitokzatosabb részeihez szól-

nak; a szív legbenső rostjait érintik. Megtaláljuk bennük, ritka megindítóerővel kifejezve és kifejtve a lírizmusnak mindazon elemeit, amelyek a keresztény vallásokban megvannak. Ezek felváltva: az imádság szárnyalásai, a csüggedés sóhajai, a nyomorúság esdeklései, az ínség rimázkodásai, a rémület kiáltásai, a bűnbánat érzékenyülései, a vezeklés lázai, az alázatosság leborulásai, a remény felszökkenései, a szeretet áradásai, a rajongás révületei, a dicsőség és boldogság káprázatai. A tragikus hatások néha rendkívüli erőre emelkednek, szinte lesújtók, amit azzal érnek el, hogy hirtelen belevág két-három basszus, amelyeknek kivételes regisztere majdnem egy egész oktávával lejjebb száll a rendesnél. Viszont a szopránt éneklő fiúk kristályos hangja oly magasan, oly édesen és tisztán szárnyal, hogy már szinte anyagtalan, földöntúli, szeráfi. Azok a mennyei dallamok, amelyeket Fra Angelico halott lelke mélyén, valahányszor az Angyalok karait festette, nem voltak éteribbek.

Mind a három templomban egyformán óriási a nyüzsgés. Képviselve van minden társadalmi osztály, de a legnagyobb részük kisemberekből és ágrólszakadt szegényekből áll. Ez utóbbiakat sokkal érdekesebb megfigyelni. Mindenekelőtt akár milyen nyomorúságosak is, egy sincs köztük, aki mikor belép, ne venne ki a zsebéből néhány kopejkát, hogy gyertyát vásároljon, amelyet nyomban odatűz valamelyik ikon elé. Aztán elkezdenek imádkozni, orosz módra, azaz sűrű keresztvetés, mélységes sóhajok, folytonos térdhajtások és földreborulások kíséretében. A legtöbbjük sovány, sorvadt, aszott a nagybőjti koplalástól. Ugyancsak a legtöbbjük arcáról együgyű, engedelmes és áhítatos jámborság sugárzik. Soknak a tekintete sajátságosan merev és valami bizonytalan és méla-

bús révedezés ül benne. Időnkint egyik-másik a kezefejével könnycseppet töröl el csontos arcán. De valamennyin legszembetűnőbb, ahogy az egyházi énekeket figyelik. A fejük mozgása, a testük ingása mintha a ritmusok hullámzását és a dallamok vonalát követné; szinte azt mondaná az ember, hogy a zene mint valami delejes fluidum árad szét bennük.

*

Szombat, 1915 április 3.

Egy hivatalos jegyzék igen kimért szavakban tudtul adja Mjasszojedov alezredes elítéltetését és felakasztását, „akiről bebizonyult, hogy bűnös összeköttetést tartott fenn egy ellenséges hatalom ügynökeivel”. A jegyzék hozzáfűzi, hogy az igazságszolgáltatás igyekszik „világosságot deríteni az ügyben szereplő valamennyi cinkos dolgaira”.

Ez az utolsó mondat magára vonja a közönség kíváncsiságát, amely már könnyen kész az izgalomra, nagyon bizalmatlan a kormányzattal szemben és nagyon hajlamos arra, hogy mindenben árulást lásson.

*

Vasárnap 1915 április 4.

Ma este hosszasan elbeszélgetek Mihajlovics Szergej nagyherceggel, akit alaposan kikérdezek a hadianyaggyárak tevékenysége felől.

Szergej nagyherceg tüzérségi főfelügyelő hivatalos kötelességei teljesítésében ritka hozzáértést, módszert és erélyt tanúsít. Tövérről-hegyére ismer minden technikai kérdést; tizennégy órát dolgozik naponta; kérlelhetetlenül üldözi a kötelességszegést és a sikkasztást. De minden erőfeszítése megtörik az államhivatalnokok ügyességén, nemtörődömségén és becstelenségén. Kedveszegetten, undorodva mondta a minap egyik tisztnek, akit

különösen sokra becsül: — „A francia ipar anynyira haladt, hogy naponta 100.000 lövedéket termel. Mi alig gyártunk 20,000 darabot. Micsoda szégyen!... Ha arra gondolok, hogy egész autokrata kormányrendszerünk ebben a tehetetlenségben csúcsosodik, köztársasági leszek”.

A munícióhiány a tűzéséget az ütközetekben szükségképen jelentéktelen szerepre kárhoztatja. Az akció egész súlya a gyalogságra nehezedik. Innen az emberéletek irtózatoss pazarlása. Szergej nagyherceg egyik munkatársa, Engelhardt ezredes mondta nemrég második katonai attasénak, Wehrlin őrnagynak: — „Katonáink vérével fizetjük meg közigazgatásunk bűneit”.

Egy körülbelül 2000 főnyi bolgár *komltácsi*-banda tegnapelőtt Valandovónál betört szerb területre azzal a szándékkal, hogy elpusztítsa a Vardar-menti Strumica pályaudvarát. A támadást szigorúan a taktika szabályai szerint hajtották végre és gépfegyvert is használtak; beigazoldott, hogy bolgár tisztek is résztvettek benne.

Előjelnek ez az esemény súlyos. Ha Ferdinánd cár fel akarja ébreszteni népének harcias ösztöneit, bizonyosan azzal kezdi, hogy a macedón rongyot rázza, előtte.

*

Hétfő, 1915 április 5.

A történetírók sokáig fognak vitatkozni még azon a kérdésen, vajjon I. Pál cár csakugyan III. Péter fia volt-e, vagy pedig Szoltykov Szergejnek köszönheti a születését, annak a ragyogó gavalérnak, aki megnyitja anyja szeretőinek végtelen sorozatát.

Ebben az esetben Nagy Katalin utódai csupán fiktív örökösei volnának a Romanovoknak. De

bármilyen legyen is ennek a házassági talánynak a megfejtése, egy kérdés még mindig fönmarad. Vájjon II. Miklós cár az ősei révén ugyanabba a családba tartozik-e, mint népei Vájjon ugyanabból a fajból való-el Szóval milyen arányban van orosz vér az ereiben? — Végtelen csekély arányban.

Íme a leszármazása:

1. Mihajlovics Alexis cár (1629—1676) feleségül veszi Nariskin Natáliát (1655—1694).

2. Fiuk, Nagy Péter (1672—1725) feleségül veszi a liviandi Szkavronszkij Katalint (1682—1727).

3. Leányuk, Anna Petrovna (1708—1728) férjhez megy Károly Frigyes holstein-gottorpi herceghez (1.700—1739).

4. Fiuk, III. Péter (1728—1762) feleségül veszi Katalin anhalt-zerbsti hercegnőt (1729—1796).

5. Fiuk, I. Pál (1754—1801) feleségül veszi Mária Feodorovna württembergi hercegnőt (1759—1828).

6. Fiuk, I. Miklós (1796—1855), aki fivérét, I. Sándort (1777—1825) követte a trónon, feleségül veszi Alexandra Feodorovna porosz hercegnőt (1798—1860).

7. Fiuk, II. Sándor (1818—1881) feleségül veszi Mária Alexandrovna hessen-darmstadt hercegnőt (1824—1880).

8. Fiuk, III. Sándor (1848—1894) feleségül veszi Mária Feodorovna dán hercegnőt (1847—...).

9. Fiuk, II. Miklós (1868—...) feleségül veszi Alexandra Feodorovna hessen-darmstadt hercegnőt, (1872—...).

10. Fiuk, Alexis (1904—...) a jelenlegi cárevics. Eszerint III. Péter születése óta a Romanovok utódainak ereiben háromnegyedrészt német vér mellett csupán egy negyedrészt orosz vér van.

Minden következő fokozatban a nemzeti leszármazás elveszti koefficiensének felét, úgyhogy az

orosz vér; aránya I. Miklósnál már csak $\frac{1}{16}$ II. Sándornál $\frac{1}{32}$, III. Sándornál V., és II. Miklósnál leszál $\frac{1}{128}$ -ra, hogy Alexis cárevicsnél lesüllyedjen $\frac{1}{256}$ -ra.

Puskin, a költő, szeretett elmulatni azzal, hogy tréfát űzött a modern Romanovok némettségével. Egy este, hogy gúnyolódásait illusztrálja, maga elé állíttatott néhány poharat, egy üveg vörösbort és egy korsó vizet. Miután a poharakat soriba állította, az elsőt színig töltötte borral: — „Ez a pohár — mondta —, ez a mi dicsőséges Nagy Péterünk; ez a hamisítatlan orosz vér, a maga egész erejében és tisztaságában. Csakugyan, nézzék csak, mint a rubin!...”

A második pohárba felesen öntött bort és vizet. A harmadikba negyedrésnyi bort és háromnegyed rész vizet töltött. így folytatta, miközben mindegyik keveréket ilyen fogyó hasadvány szerint töltögette össze.

A hatodik pohárnál, amely a cárevicset, a jövőbeli II. Sándort jelentette, a bor mennyisége úgy lecsökkent ($\frac{1}{32}$), hogy a folyadék alig volt rózsaszínű.

Én Puskin kísérletét egészen a mostani cárevicsig folytattam. A két folyadék aránytalansága oly óriási ($\frac{1}{256}$), hogy már észre sem lehet venni, hogy bor is van a pohárban.

Kedd, 1915 április 6.

Az orosz hadsereg az északi Kárpátokban néhány nap óta sorozatos támadásokat hajt végre. A terepnehezségek ellenére is már 100 kilométeres fronton elfoglalta a főbb hegygerinceket. De az Uzsoki-szoros, az egész vidék kulcsa, még ellentáll.

Ez a támadás-sorozat annak az általános often-

zívának az előjátéka, amelyet a cár három héttel ezelőtt kilátásba helyezett.

Egyidejűleg óriási arányú csapat összevonás folyik egész Galíciában, nevezetesen Tarnov és a Dunajec vidékén.

*

Csütörtök, 1915 április 8.

Szaszonovnak egész sor titkos okmány, kibetűzött távirat és elfogott levél van a kezében, amelyekből világosan kiderül, hogy a bolgár *komitácsik* minapi támadása a szerb Macedóniában Bécs és Szófia közös megállapodása volt. Attól tart, hogy hamarosan új támadások következnek és Ausztria számításának megfelelően jóvátehetetlen következményeket vonnak maguk után. Ennélfogva javasolja a francia és brit kormánynak, hogy vele karöltve intézzenek szigorú tiltakozást a bolgár kormányhoz.

— Nem kecsegtetem magam azzal — mondja —, hogy lényegesen megváltoztatom a Radoszlavov-minisztérium érzelmeit irányunkban. De a bolgár népnek meg kell tudnia, hogy hová vezetik.

*

Péntek, 1915 április 9.

A katonai attasémától megejtett vizsgálat alapján az orosz hadsereg helyzete muníció tekintetében a következő:

Jelenleg a lövedékgyártás napi 15.000 és 18.000 között mozog.

Ha a külföldön tett rendelések nem szenvednek késedelmet, az orosz tüzérség rendelkezni fog:

május		végén napi	28.000 lövedékkel
július		„ „	42.000
szeptember	„ „	„ „	58.000 „

Ilyen föltételek mellett hogyan gondolhat a cár arra, hogy a jövő hónapban általános offenzívát kezd Szilézia ellen?

*

Szombat, 1915 április 10.

Az agg Goremykin miniszterelnök váratlanul meglátogat ma délután „egy kis barátságos csevegésre”.

Az általános helyzetről beszélgetünk, amelyet ő „kitűnőnek” mond; de én tudom, hogy hivatalos optimizmusa alatt mennyi hallgatólagos föntartását és szkeptikus gondolatot rejteget.

Konstantinápolyt illetőleg jónak látom figyelemzetni, hogy a germán hatalom megsemmisítését kell továbbra is közös erőfeszítésünk főcéljának, lényeges céljának tartanunk:

— Én ismerem a cárnak erre vonatkozó véleményét — mondom —; tehát biztos vagyok az ön véleménye felől. De vajjon az orosz nép kellőképen, átérzi-e ezt?

Sokkal élénkebben, mint ahogy ettől a kiélt Nestortól vártam volna, ezt feleli rá:

— Az orosz nép gyűlöli a németekeit; mégpedig a csontja velejéig. Legyen nyugodt, Konstantinápoly nem téríti el Berlintől!

Aztán érdeklődöm nála egy kérdés felől, amely már bizonyos idő óta foglalkoztat: az ukrán kérdés felől. Szavamba vág:

— De hiszen nincs ukrán kérdés!

— Ausztria azonban kétségtelenül nagy erőfeszítéseket tesz, hogy az ukránok között nemzeti mozgalmat támasszon. Ön bizonyosan tudja, hogy Bécsben társaság alakult Ukrajna fölszabadítására; ez a társaság Svájcban röpiratokat, térképeket ad ki, amelyeket én megkapok és amelyek annyit legalább is elárulnak, hogy a propaganda meg lehetőséin erőteljes.

— Nagyon jól ismerjük ezt a társaságot. Ez nem más, mint a rendőrség egyik alantas hivatala. Először is a mi ukrán parasztjainkhoz fordultak, akik még azt sem értették, hogy miről van szó. Mikor látták, hogy ebben az irányban semmire sem mennek, Kiev és Berdicsev-környéki cukorgyáraink munkásaihoz fordultak és időnkint szocialista röpiratokat küldtek nekik, amelyeket mi rendszeresen elkobzunk a zsidó házalóktól. Láthatja, hogy ez jelentéktelen dolog.

— De ha nincs is ukrán kérdés, vagy helyesebben szólván, ha nincs szeparatista mozgalom Ukrajnában, annyit mégis el kell ismernie önnek, hogy Kis-Oroszországban eléggé szembetűnő partikularista szellem uralkodik?

— Ó igen! A kisoroszoknak egyéni jelleme igen különös. Gondolataik, irodalmuk, énekeik jellegzetesen földszagúak. Ez azonban csak értelmi téren nyilvánul. Nemzeti szempontból az ukránok épp olyan oroszok, mint a legtisztább moszkoviták. Végül gazdasági tekintetben Ukrajna szükségképpen tartozéka Oroszországnak.

*

Vasárnap, 1915 április 11.

Szaszonov titkos ügynökei révén újabb sorozat okiratot kapott, amelyekből kiderül, hogy Ferdinánd cár és a bécsi udvar közt a közelmúlt napokban létrejött a megegyezés. Rendkívül fölindultán, a felháborodástól remegve mondja:

— A germán befolyások határozottan fölülkerekedtek Szófiában. Most itt van rá a bizonyíték. Már mindenre el vagyok készülve e hitvány Perjdiinánd részéről. Ausztria kezében tartja őt... Ragaszkodom tehát ahhoz, hogy a három hatalom követői haladéktalanul hozzák tudomására a bolgár kormánynak azt a tiltakozást, amelyet három

mappa! ezelőtt javasoltam önnek. Ha az ön kormánya és a brit kormány nem járul hozzá ehhez a lépéshez, Oroszország követe kénytelen lesz egyedül eljárni. Ha ez a tiltakozás nem elegendő, javasolni fogom a cárnak, hogy hívja vissza Szavenezkijit, sőt talán szállja meg Burgaszt.

Ezeket ia kijelentéseket azonnal megtáviratozom Delcassénak; de mert tudom róla, hogy illúziókban ringatja magát a bolgároknak irányunkban való hangulatát illetőleg, jónak látom hozzátenni: „Az az emlék, amely bennem Ferdinánd cárral való hosszas érintkezéseimből megmaradt, mindaz, amit alattomoságáról és gyávaságáról tudok, végül az orosz kormány kezeibe jutott döntő okmányok arra indítanak, hogy teljes mértékben csatlakozzam Szaszonov úr véleményéhez”.

*

Hétfő, 1915 április 12.

Ma este nálam ebédelnek: második katonai attasém Wehrlin őrnagy és két francia tiszt, akik a muníciós technikai bizottságba vannak beosztva. Mikor asztalhoz ülünk, irtózatos robbanás hallik, amely megrázza a szalon ablakait és megrengeti a csillárokat. Egyúttal Petrogradtól keletre a Néván túl hatalmas bíborvörös füstfelhő emelkedik.

— Az ochtai lőporgyár robbant föl! — kiáltanak egyszerre tisztjeim.

Még néhány gyöngébb robbanás következik. Tűzvész lángjai vöröslenek a láthatáron. Kétségtelen: az óriási ochtai gyár — a legfontosabb robbanóanyag-, kartács-, töltény-, rakéta-, gránátgyár, amelyből az orosz hadsereg táplálkozik — romokban hever.

Tisztjeim kétségbeesetten néznek össze:

— Ez katasztrófa!

Az egész ebéd azzal telik el, hogy találgatjuk

ennek a csapásnak a következményeit és keressük az orvoslás módjait.

Feketekávé után tisztjeimmal autóba ülünk és megyünk Ochta felé. A Sándor-hídon és a Vyborg-városrószén át elérjük a külvárost, amelyben a szerencsétlenség történt. Ijedt néptömeg. Mindenfelé halottak, sebesültek, égő háziak. Az egyik téren szólok a rendőrfőnöknek; segítségünkre van, hogy közelebb jussunk a rettenetes kohóhoz, amelyben az óriás területen szétszórt gyárépületek földig égnek a lángok forgatagában. Miközben tisztjeim itt is, ott is tudakozódnak, én elnézem az eléem táruló borzalmasan szép látványt, amelyben Dante poklának egyik letragikusabb látomása elevenedik meg; mintha Dis városát látnám, a pokolbeli Babilon égő kupoláit, izzó bástyáztait...

Mikor a tisztjeim visszajönnek, azonos megállapításokra jutnak: a gyár teljesen elpusztult.

A szerencsétlenség okát még nem lehet megállapítani. De vájjon első föltevésre nem ötlík-e az ember eszébe, hogy német kéz műve volt”?

*

Kedd, 1915 április 13.

Az ochtai robbanás mindenfelé megdöbbenést kelt. A valóságban nem annyira a gyakorlati következmények miatt nyugtalankodnak. Ellenben a tegnapi katasztrófában mindenki gyászos előjelet, „Isten fenyegető ujját” látja. Abban sem kételkedik senki, hogy valami német ügynök követte el a merényletet. Mjasszojedovnak annyi cinkosa volt! ...

A német vezérkar túlságosan pontosan van értesülve az orosz muníció-válságról. Másrészt bizonyosan számos adata van arra, hogy Szilézia ellen általános offenzíva készül. Megfosztani ellenfelét

az anyagi eszközöktől, hogy ne folytathassa, esetleg hogy meg se kezdhesse az offenzívát: ez sokkal kézenfekvőbb gondolat, hogysem ne jöttek volna rá. Annyi cinkostársa van Petrogradban, hogy könnyűszerrel elhelyezhetett valamelyik egy pokolgépet az ochtai lőporraktárban.

*

Szerda, 1915 április 14.

A francia és brit kormány elhatározta, hogy a Gaillipoli-félszigeten expedíciós hadtestet szállít partra, hogy szárazföldről foglalja el a Dardanel-lák védőműveit.

Ezt a hadtestet, amelynek parancsnokságát d'Amade tábornokra bízta, Bizertában szervezték meg, ahonnan átszállították az egyiptomi Del-tába.

*

Csütörtök, 1915 április 15.

Néhány nappal ezelőtt az újságok jelentették, hogy Rasputin Moszkvába utazott. A szent férfiú egy fogadalma teljesítése céljából, amelyet a múlt nyáron tett, mikor az orvosok lemondtak életéről, imádkozni jött Hermogenes patriarcha sírjához a Kremlbe.

Csakugyan látták, amint forró imába merül a szent patriarcha sírja előtt, azután valamennyi csodatévő ikon és szent ereklye elé járult, amelyek az *Uszpenszkij-Szobor*t az ortodox jámborság egyik legdrágább szentélyévé avatják.

De ahogy az este leszállt, más gyakorlatra tért át. És ámbár a tivornya zárt ajtók mögött folyt, éppen elegendő részlete szivárgott ki, hogy a moszkvai társadalom minden rétegében a botrány izgalmát, a harag és az undor elfojtott szidalmait váltsa ki.

Íme az eset, úgy amint a moszkvai rendőrfőnöknek, Adrianov tábornok cári hadsegédnek egyik rokonától hallottam, aki éppen most érkezett Moszkvából.

A jelenet színhelye a Petrovskij-parkban lévő Yar-étterem egyik szalonja. Rasputin társaságában két újságíró volt és három fiatal hölgy, akik közül legalább az egyik a moszkvai előkelő társaságba tartozott.

A vacsora éjfélutánban kezdődött. Bőségesen ittak. A *balalajka-játékosok* nemzeti dalokat adtak elő. Rasputin igen virágos hangulatban cinikus hévvel kezdte elmesélni petrogradi szerelmi hőstetteit, miközben megnevezte azokat a nőket, akik odaadták magukat neki, egymásután pellengérre állította őket, mindegyikről elmondott egy-egy bizalmas apróságot, valami izgató vagy furcsa részletet.

A vacsora végeztével a *balalajka-játékosok cigány énekesnőinek* adták át helyüket. Rasputin tökrészezen a cárnéről kezdett beszélni, akit *vénasszonynak* nevezett. A társaságon végigfutott a hideg. Ő csak annál cifrábban folytatta. Megmutatta kaftáujja alatt viselt himzett mellényét és így szólt:

— Ezt a mellényt a *vénasszony* hímezte nekem ... Azt csinálom vele, amit akarok ...

A társaságbeli hölgy, aki belecsöppent ebbe a kalandba, tiltakozott, távozni akart. Ekkor Rasputin őrzöngve és tántorogva trágár mozdulatot tett...

Majd megrohanta a cigány énekesnőket. Azok visszalökték. Erre szidalmazta őket és káromkodásaiba belekeverte a cárné nevét.

Közben a társaság tagjai nyugtalankodtak, hogy meggyúlik a bajuk a botrány miatt, amelyről már az egész étterem beszélt és amelynek sú-

lyos rendőri következményei lehettek, tekintettel a cárné ellen elhangzott sértésekre.

Gyorsan kérték a vacsora számláját. A társaság-beli hölgy, mielőtt még a *csellovjek* elhozta volna a számlát, egy csomó rubelt dobott az asztalra, amely jóval felülmúlta a számla összegét és hanyatt-homlok megszökött. A cigány énekesnők utánasompolyogtak.

A társaság többi tagjai ugyancsak hamarosan elillantak. Rasputin távozott utolsónak, átkozódva, ökreendezve és tántorogva.

*

Vasárnap, 1915 április 18.

Az általános offenzíva, amelyet a cár március 16-án Baranoviciban bejelentett nekem, megkezdődött.

Az oroszok az északi Kárpátokban hatalmas erőfeszítéseket tesznek. Támadásaik ezidőszerint az Uzsoki-szoros körül összpontosulnak, amely a nagy galíciai folyók forrásvidékén fekszik és egyúttal Erdély bejáratának kulcsa.

Az osztrák-magyarok az utóbbi napok folyamán 50.000 foglyot hagytak az ellenség kezén.

*

Szombat, 1915 április 24.

Adrianov tábornok, moszkvai rendőrfőnök, aki lelkiismeretes és bátor ember, személyesen akart jelentést tenni a cárnak arról a botrányról, amelyet Rasputin a minap a Yar-étteremben okozott és amely miatt Moszkva lakossága még a mai napig is úgy föl van háborodva, mint valami szentségtörésen. Jelentkezett tehát díszegyenruhában tegnap délelőtt Carszkoje-Szelóban és kihallgatást kért. De a cári palotáik parancsnoka, Wojekov tábornok, nem engedte az uralkodó elé.

Adrianov tábornok ekkor Gyunkovszkij tábornok rendőrségi főparancsnokhoz, rendőrségi ügyekben a belügyminiszter helyetteséhez fordult, aki ugyancsak bátor ember és már számtalanszor kísérletet tett, hogy fölfedje ura előtt a *sztárec* aljasságát.

II. Miklós ezen a kerülő úton tudomást szerzett a Yar-étterembeli részeg tivornya legapróbb részleteiről is. De nem hízott meg a jelentésben, kiegészítő vizsgálatot rendelt el, amelyet kedvelt hadsegédére, a cárné bizalmas kegyencére, Szabiiin fregattkapitányra bízott. Ez, bár bizalmas viszonyban volt Rasputinnal, kénytelen volt megállapítani, hogy Adrianov tábornok jelentése szóról-szóra igaz.

A megállapított tényekkel szemben a cár, a cárné és Vyrubovné abban a végkövetkeztetésben egyeztek meg, hogy pokoli hatalmasságok szörnyű történeteket szent barátjuknak, és hogy „az Isten embere” nem menekülhetett volna belőle ilyen könnyen Isten segítségével nélkül.

*

Hétfő, 1915 április 28.

Tegnap hajnalban egy francia-angol csapattest partraszállt a Gallipoli-félszigeten Szedül-Bar közelében. A szövetséges hajóhad támogatásával megvetette lábát a félsziget végének egész szélességében. A törökök ellentállását kemény dolog volt megtörni.

*

Kedd, 1915 április 27.

Miklós nagyherceg és vezérkara elkísérte a cárt a galíciai fronton tett legutóbbi látogatásában.

Általában mindenkit meglepett az a közönyösség, sőt hűvösség, amellyel a cárt hadserege fogadta. A cárné és Rasputin körül kialakult le-

genda érzékeny csapást mért a cári tekintélyre, mind a katonák, mind a tisztek körében. Bizonyosra veszik, hogy a carszkojeszelói palota az árulás boszorkánykonyhája és a Mjasszojedov-ügy mindezeket a gyanúsításokat alátámasztja.

Lemberg mellett egyik tisztem két hadnagynak ezt a párbeszédét hallgatta ki:

— Melyik Miklósról beszélsz l

— Hát az ördögbe is, a nagyhercegről!... Hisz a másik német.

*

Péntek, 1915 április 30.

Azok az értesülések, amelyek iaz osztrák-német haderők galíciai összpontosításáról érkeznek, kezdenek nyugtalanítókká válni. Az ellenség bizonyosain kemény csapásra készül ezen a fronton.

A németek, hogy a figyelmet elvonják, vakmerő melléktámadásib kezdenek Kurlandban Mitau és Liban között.

*

Szombat, 1915 május 1.

Intim ebéd a nagykövetségen, amelyen résztvesznek: Orlov hercegnő, sir George és Lady Georgina Buchanan, Suvalov grófnő, Stackelberg gróf tábornok és felesége, stb.

Az estélyen hosszasan elbeszélgetek Stackelberggel, aki komoly, logikus és reális szellemét német származásának köszönheti:

— Boldog vagyok — mondom —, hogy ma estére meghívtam önt; hiszen önnel sehol sem lehet már találkozni.

— Nincs már semmi kedvem kijárni otthonomból. Nacionalista körökben boche-nak tartanak és ez fölháborít. Reakciós körökben Németország győzelmét óhajtják és ez undorít... Bár német eredetű vagyok, szenvedélyesen szeretem Oroszorszá-

got és a cárnak nincs hűségesebb alattvalója, aki szívesebben föláldozná magát érte, mint én..*
 Ön tudja, hogy hosszú ideig éltem Franciaországban és Angolországban. Imádom a francia szellemet és gyengém az angol divat. Ki sem mondhatom önnek, mennyire bámulom Franciaországot a háború kitörése óta; néhány hónap alatt túlszárnyalta történelmének leggyönyörűbb emlékeit. Láthatja, hogy igazán nem vagyok boche!... De orosz létemre napról-napra jobban visszadöbbenek attól a mélységtől, amelybe az anlgöl-francia szövetség ránt bennünket. Oroszország a vereségbe és a forradalomba rohan, sohasem fogjuk legyőzni a németeket; nem vagyunk olyan erősek, hogy megküzdhessünk velük; kétségbe vagyok esve.

Próbálok egy kis bizakodást önteni belé és erősítgetem, hogy az orosz hadsereg jelenlegi alsóbbrendű helyzete a német hadsereggel szemben csak átmeneti:

— Az önök katonái bámulatosan harcolnak. Embertartalékaik kimeríthetetlenek. Csak a nehéz tűzérőségük, a repülőik és a muníciójuk hiányzik. Néhány rövid hónap múlva mindennel bőségesen el lesznek látva. Akkor majd megéreztetik a németekkel tömegüknek egész súlyát.

— Nem!... A történelem bizonyítja, hogy Oroszország sohasem olyan erős, mint a háború elején... Bennünk nincs meg az alkalmazkodásnak és a rögtönzésnek az a csodálatos készsége, amely önöknek, franciáknak és angoloknak lehetővé teszi, hogy a háború kellős közepén helyreüssék béke idején elkövetett minden hibájukat. Nálunk a háború csak súlyosbítja a kormányrendszer hibáit, mert hivatalnokainkra olyan feladatot ró, amely-

* Stackelberg grófot 1917 március 16-án egy csoport lázadó katona meggyilkolta.

nek betöltésére teljességgel képtelenek. Adja Isten, hogy csalódjam! De el vagyok készülve rá, hogy dolgaink egyre rosszabbul fognak menni... Látja, hogy helyzetünk mily tragikus. Csak megalázkodás árán köthetünk békét. A háború folytatása pedig végzettszerűen katasztrófába sodor bennünket!

Kedd, 1915 május 4.

Két nap óta a németek és az osztrák-magyarok erősen támadják a Visztulától a Kárpátokig húzódó orosz frontszakaszt. Ellenállhatatlanul nyomulnak elő kelet felé; balszárnyuk már átlépte a Dunajec alsó folyását, amely Krakótól északra 65 kilométernyire ömlik a Visztulába.

*

Csütörtök, 1915 május 6.

Az oroszok helyzete a Kárpátok és a Visztula között kritikussá válik. A tarnovi, gorlicei, jaszlói igen kemény ütközetek után nyakra-főre hátrálnak a Dunajec és a Viszlóka mögé. Veszteségeik óriásiak: a foglyok száma 40.000 körül jár.

*

Péntek, 1915 május 7.

Az osztrákok és németek győzelme Tarnovnál, Gorlicénél és Jaszlónál most a Kárpátok egész vonalán, egészen Uzsokon túl érezteti hatását. Az oroszok néhány nap alatt elvesztették azt az egész sor hágót és gerincet, amelyet a tél folyamán nagynehezen elfoglaltak. Erdély bejárata bezárult előttük.

Ez a helyzet egyidejűleg visszahatással van a román kormány hangulatára. Bratianu merev makacssággal föntartja területi igényeit; nyilvánvalóan úgy számít, hogy döntő visszautasításra

kényszeríti Oroszországot és ezt azután arra használja ki, hogy végleg győzelemre juttassa a semlegesség politikáját, ami titkos vágya.

Szombat, 1915 május 8.

Északon, a kurlandi fronton a németek erőteljes támadások sorozatába kezdenek, hogy megakadályozzák az ellenséget valamennyi tartalékának Galíciába szállításában.

Tegnap elfoglalták Libaut, amely kitűnő tengeri bázisul szolgál nekik későbbi hadműveleteik céljaira a rigai öbölben.

*

Vasárnap, 1915 május 9.

A galíciai csata az Uzsoki-szorostól a Visztuláig, vagyis 200 kilométeres szakaszon, elkeseredetten folyik.

Az oroszok mindenütt hátrálnak. Rohamos visszavonulásuk azzal fenyeget, hogy hamarosan tartahatatlanná válik helyzetük a Nida-vonalon, amely a Visztulától északra húzódik.

*

Szerda, 1915 május 12.

A Dardanellákban az angolok és franciák módszeresen haladnak előre, minden éjjel sáncokkal erősítik meg a nap folyamán nyert területet. A törökök erejük végső megfeszítésével ellentállnak.

Az orosz közvélemény a harcok legapróbb részletei iránt is érdeklődik; nem kételkedik a végső sikerben, amely, úgy hiszi, közel van. Játékos képzeletében már látja, amint a szövetkezett hajóhadak átvágnak a Helleszpontuszon és horgonyt vetnek az Arany-Szarv előtt; eközben szinte megfedezik a galíciai vereségekről. Mint mindig, az ábrándban keres feledést a valóságra.

Csütörtök, 1915 május 13.

Az oroszok folytatják visszavonulásukat észak-keleti irányban, azonban teljes rendben hátrálnak és minden állásukat védik. A foglyok száma, akiket körülbelül tíz nap óta az ellenség kezén hagytak, 140.000 körül jár.

Péntek, 1915 május 14.

Miniszterválság Olaszországban. A Salandra—Sonnino-kormány igen ügyesen átnyújtotta lemondását a királynak, anélkül hogy megvárta volna a kamara összeillését, hogy a háború kérdését közvetlenül a közvélemény ítélete alá bocsássa és ilyenképen kijátssza Giolitti parlamenti fondorkodásait. *

Az intervenció hívei napról-napra tért hódítanak.

Vasárnap, 1915 május 16.

A németek elfoglalták Jaroszlavot, amely hídfőt biztosít számukra a Szan-folyón. Az oroszok Ivielcétől keletre és a Pilicától délre meggyorsítják visszavonulásukat.

Ezzel szemben Kelet-Galícia végében, Kolomea és Czernovitz között az osztrákok hatalmas vereséget szenvedtek és 20.000 foglyot hagytak maguk után. így a Dnyeszter és a Pruth közötti terület egészében az oroszok birtokában van.

*

Hétfő, 1915 május 17.

Olaszország lázban ég. Rómában, Milánóban, Velencében, Genuában úgyszólván forradalmi jellegű viharos tüntetések követik egymást szokatlanul.

Viktor Emánuel király a néphangulat nyomása

alatt tegnap visszautasította a Salandra—Sonnino-kormány lemondását. Giolitti mesterkedése tehát kudarcot vallott. A „semleges” parlamentnek nincs egyéb dolga, mint meghajolni a nemzeti ösztön követelése előtt.

*

Kedd, 1915 május 18.

Ma délelőtt újra kezdjük Szaszonovval végeérhetetlen vitánkat Románia területi követeléseiről és én nyomatékosan sürgetem, hogy bővítse ki egy kissé legutóbbi engedményeit. De úgy veszem észre, hogy nagyon izgatott egy távirat miatt, amelyet tegnap kapott Bukarestből és amelyet ökölbesorított kézzel lobogtat felém:

— Bratianu ránk akarja kényszeríteni az akaratát; kihívó modorban beszél Oroszországról, amit nem tűrhetek... Sőt azt is tudom, hogy több külföldi diplomata előtt erre a nyilatkozatra ragadtatta magát: — „Ez nem az a pillanat, amikor Oroszország fölényesen beszélhet!”... Nos hát! Csalódik. Oroszország nagyhatalom és hadseregeinek pillanatnyi kudarc miatt nem feledkezhetik meg arról, hoigiy mivel tartozik önmagának, mivel tartozik múltjának, jövőjének, történelmi küldetésének.

— Ha Bratianu így beszélt, rosszul tette. De éppen azért, mert Oroszország nagyhatalom, sohasem alkalmazhat eléggé emelkedett szempontokat. Márpedig az egyetlen kérdés, amely fölmerül, az, vajjon Románia segítsége hasznos-e számunkra és vajjon drága ár-e érte, ha a román étvágnak valamivel több ellenséges területet engedünk át... Beszéljünk nyíltan, miniszter úr! Mérlegelje az önök katonai helyzetét! Nem döbbsenti meg önt ez a rohamos és váratlan visszavonulási Nem látja, hogy maholnap elvesztik Przemyslt; hogy az oszt-rákok és németek talán már holnap egész töme-

gükkal átlépik a Szánt és a Visztulát*? Végül bizonyos-e Ön abban, hogy két-három hét múlva nem bánja-e meg, hogy túlságosan sokat alkudozott a román segítségre”?

Szaszonov makacssága mintha megingott volna: — Keresni fogom a módokat — feleli —, hogy újabb engedményt tehessek Bukovinában és a Duna bánati partján. Azonban ennek elengedhetetlen feltételül szabom a román hadsereg haladéktalan közbelépését... Holnap megadom önnek válaszomat.

Szerda, 1915 május 19.

Szaszonov enged a két pontban, amelyek vitásak voltak a Bukaresttel folytatott tárgyaláson. Hozzájárul, hogy a Szereth jelöltessék ki Oroszország és Románia jövődöbeli határául Bukovinában; végül elismeri Romániának azt a jogát, hogy anektálhatja Torontál megyét a Duna bánati partján; de újból hangsúlyozza, hogy ennek a kettős engedménynek elengedhetetlen feltétele a román hadsereg haladéktalan csatlakozása,

Csütörtök, 1915 május 20.

Az orosz vezérkar számításai szerint az Oroszország ellen harcoló osztrák és német haderők létszáma nem kevesebb, mint 55 hadtest és 20 lovas-hadosztály. Ez 55 hadtest közül 3 csak legutóbb érkezett Franciaországból.

*

Vasárnap, 1915 május 23.

Olaszország megüzeni a háborút Ausztria-Magyarországnak.

Elmőgyek kitűnő kollégámhoz és barátomhoz, Carlottihoz, hogy üdvözljem. Sugárzik az arca.

Neki nagy része van abban a súlyos elhatározásban, amelyre hazája most jutott. A háború kitörése óta fáradhatatlanul hangoztatta kormánya előtt, hogy Olaszország sem politikailag, sem erkölcsileg nem szigetelheti el magát az európai konfliktustól, hogy becstelenség és szégyen volna rá holmi üzletes semlegesség, hogy nemzeti hagyománya és életbevágó érdekei parancsolják, hogy minél előbb a latin rokonság szellemében nyilatkozzék.

*

Hétfő, 1915 május 24.

Joffre tábornok megbízza de Laguiche tábornokot, hogy fejezze ki Miklós nagyherceg előtt csodálatát az orosz hadseregeknek az utóbbi hetek folyamán véghezvitt nagyszerű teljesítményeiért: *Hála vitézségüknek és szívósságuknak, anélkül hogy fölbomlottak volna és elvesztették volna cselekvőképességüket, sikerült nekik lekötni jelentékenyen nagyobb számú ellenséges erőket, sikerült roppant veszteségeket okozni nekik és ekként igen nagy szolgálatot tenni a közös ügynek. Ez újabb gyönyörű lapja az oroszok dicsőségének.*

*

Szerda, 1915 május 26.

Az orosz hadsereg sorozatos kudarcai alkalmat adnak Rasputinnak, hogy kielégítse engesztelhetetlen gyűlöletét, amellyel régóta viseltetik Miklós nagyherceg iránt. Szüntelenül gyalázza a fővezért és azzal vádolja, hogy sejtelve sincs a haditudományról és egyetlen célja, hogy hitvány népszerűséget szerezzen magának a csapatok körében, azzal a hátsó gondolattal, hogy kitúrja a cárt. A nagyherceg jelleme és egész múltja elegendő ennek az utóbbi vádnak a meghazudtolására; de én tudom, hogy a Felsőgek föl vannak háborodva miatta,

Más oldalról arról értésülök, hogy Rasputin mostanában újra kezdi hajtogatni régi témáját: *Ez a háború sérti az Istent!* A múltkoriban egy este az öreg G.-nénél szónokolt, aki egyike leg-rajongóbb híveinek és a bibliai próféta hangján kiáltotta:

— Isten akarata ellen van, hogy Oroszország belement ebbe a háborúba. Jaj azoknak, akik ezt még ma sem akarják megérteni!... Hogy Isten szavát meghalljuk, elegendő alázatosan hallgatni. De mikor az ember hatalmas, duzzad a gögtől, ravasznak hiszi magát, megveti az együgyűeket, mindaddig, míg Isten ítélete fejére nem sújt, mint a villámcsapás... Krisztust fölháborította a rengeteg panasz, amely az orosz földről feléje száll. De ők, a tábornokok, ugyan keveset törődnek vele, hogy halomra gyilkoltatják a *muzsikokat*; ez nem gátolja őket abban, hogy egyenek, igyanak, tele-tömjék a zsebeiket... Sajnos! Nem csupán rájuk száll az áldozatok vére: fejére száll a cárnak is, mert a cár a *muzsikok* atyuskája... Mondom nektek: Isten bosszúja rettenetes lesz!

Ez a *Dies irae* a jelenlevőkben — mint mondják — a rémület borzongását keltette. G.-né szüntelenül csak ezt ismételte: *Goszpodí pomiluj...* „Uram, irgalmazz !”

*

Péntek, 1915 május 28.

Az osztrákok és németek offenzívája föltartóztathatlanul folyik a Szán mindkét partján, valamint a przemysli szakaszon és Sztrij vidékén.

Néhány nap óta hatalmas pesszimista hullám hömpölyög végig Oroszországon. A közvélemény kezd józanul mérlegelni, hogy mit jelent és mit sejtet az osztrákok és németek rohama Galícián át. Szemeik annál szorongóbban fordulnak a Dardanellák felé. Mégis úgy veszem észre, hogy a

Gallipoli-expedíció valamicskét veszített délibábos és feledtető erejéből.

Szombat, 1915 május 29.

Villásreggelire vendégeim: Mihajlovics Miklós nagyhercegi, sir George Buchanan és Carlotti marchese: ünnepeljük Olaszország belépését a Hármas Szövetségbe.

A nagyherceg igen kitűnő hangulatban van; homloka derűs, arca piros, a hangja büszkébb és harsogóbb, mint valaha. Több ízben is odavágja:

— Most fülönfogtuk Németországot. Nem siklik ki többet a markunkból a nyomorult!

És mindannyiszor — mintha pótolni akarná a fogadkozásokban elpazarolt erejét — egy hajtásra kiüríti a poharát, amelyet főkomornyikom nem győz újra meg újra teletölteni.

Ámbár anyja révén, aki született badeni hercegnő, germán vér került az ereibe, mégis gyűlöli Németországot, a német gondolatot, a német szellemet. Egész értelmi és erkölcsi alkata, minden rokonszenve és minden ízlése Franciaországhoz vonzza. Az a kultusz, amelyet I. Napóleonnak szentel és amelyet történelmi művében oly nemesen szolgál, csupán egyik megnyilatkozása a francia lángelme iránt érzett csodálatának.

Mikor elhelyezkedünk a dohányzóban, továbbra is bőven árad belőle a szó; ugyanazokat a nézeteiket hangoztatja, de egészen más hangnemben. Ezt a tünetényt gyakran megfigyeltem vele való érintkezéseimben. A nemes nyilatkozatok, a bizalom és lelkesedés lendületei után, amelyekben tüzes természetének önzetlen szükségérzeteit kielégíti, úgyszólván nyomban ott van keserű, rágalmazó, féltékenyen önző ellentétük. Ilyenkor, mintha a büszkeség tátongó sebét látnók a lelke

mélyén; a nagyra törő álmok és a letört remények forrongását. A nagyherceg ismeri a maga nem közönséges értékét és alkalmasnak tartja magát a legfontosabb szerepekre. Egyúttal úgy érzi, hogy félreismerik és lenézik, hogy haszontalan és tehetetlen, gyanús az uralkodó és környezete előtt, szolidáris egy kormányrendszerrel, amelyet megvet, amelyből azonban roppant hasznot húz. Sok tekintetben megérdemli az „Égalité Miklós” nevet; ezzel szeret is tréfálkozni. Különben jelleme gyöngeségében is hasonlít az orleánsi herceghez. Sokkal jobban szereti a bírálgatást és a pletykázást, mintsem hogy a cselekvés, a kezdeményezés és a parancsolás embere lehetne; csak a szavaiban frondőr. Ha a politikai események valaha összeütközésbe hoznák a realitással, ha valaha szereplőjévé válnék valami forradalmi válságnak, félek, hogy csupán ismételnie kellene önmagára vonatkozólag azt a szomorú vallomást, amellyel Égalité Fülöp felett kedvesének, a szépséges és derék Elliott kisaszszonynak szemrehányásaira: — „Sajnos! Én nem vagyok feje a pártomnak; én a rabszolgája vagyok!”

*

Vasárnap, 1915 május 30.

Ha fontolgatom Rasputin egyre növekvő befolyását és kárhozatos beavatkozását az orosz politikába, sokszor fölteszem magamban a kérdést, vajjon a szövetségeseknek nem kellene-e megkísérelniük, hogy a maguk javára kiaknázzák a csodatevő férfiúnak misztikus és egyéb adományait, úgyhogy megvesztegetik; ekként irányíthatnók „ihleteit” és nem zavarnának, nem dolgoznának ellenünk, nem hiúsítanak meg terveinket; bevallom, hogy elfogott a kísértés, ne vállalkozzam-e erre a műveletre... ha csak dilettantizmusból is;

azonban rá kellett jönnöm, hogy hiábavaló, megbélyegző, sőt veszedelmes vállalkozás volna.

Kerülő úton szóbahoztam ezt nemrégiben egy malgiasrangú személyiség, E... előtt, aki megint szabad folyást engedett előttem tüzes hazafiságának. Mikor dühösen felsorolta Griska legutóbbi aljasságait és erkölcstelenségeit, ezt mondtam neki:

— Engedjen meg egy kérdést... Miért nem próbálják meg az ön politikai barátai megnyerni Rasputint ügyüknek? Miért nem vesztegetik meg?

Tagadólag rázta a fejét, egy pillanatig elgondolkodott, aztán így felelt:

— Rasputint nem lehet megvesztegetni.

— Hát olyan erényes?

— Ó! Dehogy... A bitangban nincs égy csöpp erkölcsi érzék sem és én minden gyalázatosságra képesnek tartom. De mindenekelőtt nincs szüksége pénzre: többet kap, mint amennyi kell neki... Hisz ön ismeri életét! A Goročováján lévő kis lakásán kívül mik a kiadásai? ŰÚgy öltözködik, mint egy *muzsik*, felesége és leányai mint a koldusasszonyok. A tápláléka nem kerül neki semmibe: sohasem étkezik otthon. A kedvteléseit nem hogy pénzébe! kerülnének, még jövedelmeznek neki: azok a piszkos némberek, fiatalok és öregek, akik körülrajongják, szüntelenül elhalmozzák ajándékaikkal. Aztán ott van a cár és a cárné, akik folyton ellátják pénzzel. Végül gondolhatja, mennyit kap a kérvényezőktől, akik naponta fölkeresik és könyörögnek, hogy járjon közben érdekükben. Láthatja, hogy a szent férfiú nem szenved hiányt anyagiakban!

— Mit csinál azzal a sok pénzzel?

— Először is nagyon bőkezű; sokat ad a szegényeknek. Aztán földeket vásárol falujában, Pokrovszkojében és templomot épített; vannak bizo-

nyos tőkéi a bankokban is, tartalékul rossz napokra, mert a jövője meglehetősen nyugtalanítja.

— Amit ön itt mond, az csak megerősít az ötletben... Itt a sebezhető pontja Rasputinnak: szereti kikerekíteni a földjeit, templomokat építeni, pénzét kamatra elhelyezni. Az ön politikai barátainak meg kellene próbálniok, hogy megvesztessék.

— Nem, nagykövet úr, a nehézség nem abban van, hogy pénzt ajánljunk fel Rasputinnak; mert ő elfogadja akárkitől is. A nehézség abban van, ha valami szerepet akarunk rábízni, mert képtelen megérteni bármit is. Ne feledje, hogy tanulatlan paraszt.

— De nem buta!

— Főképen ravasz. Az értelme igen korlátolt. Semmit sem ért a politikához. Nem lehet beavatni olyan gondolatokba vagy tervekbe, amiket nem szokott meg. Lehetetlenség vele folyamatosan beszélni, komolyan és logikusan vitatkozni. Egyebet sem tud, csak azt a leckét fölmondani, amit a fejébe vertek.

— De mégis megtoldja a maga módja szerinti cifrázatokkal!

— Igen, megtoldja fajtalan gesztusokkal és misztikus hókusz-pókuszokkal. Azonban azok az emberek, akik eszközül használják, vigyáznak rá. És ő tudja, hogy vigyáznak rá, hogy elolvassák a levelezését, ho'gy kikémlelik a viselkedését és a látogatásait. A palotarendőrség, Wojejkov tábornok *Ochranája* szüntelenül a sarkában van, azzal az ürüggyel, hogy védelmezi. Azt is éppily jól tudja, hogy a saját pártjában ellenségei, vetélytársai, irigyei vannak, akik alattomban azon mesterkednek, hogy ártsanak neki a Felsőgek előtt és kiüssék a nyeregből. Végül szüntelenül remeg, hogy valaki mást ültetnek a helyébe. Ön bizonyosan hal-

lotta már emlegetni Mordarij atyát, ezt a hiú montenegróit és a hülye Mitja Koljabát: ezek a jelenlegi pályázók. És bizonyosan vannak mások is, akiket titokban készen tartanak... Rasputin sokkal jobban ismeri helyzetének veszedelmét és sokkal ravaszabb, hogysen ne maradna hű a klikkjéhez. Biztos lehet felőle, ho'giy ha valami gyanús ajánlatot tennének neki, azonnal értesítené róla Wojejkovot...

Beszélgetésünk ennyiben maradt. Ma újra szőnyegre hoztam és pedig majdnem ugyanezekkel a szavakkal egyik informátorom, S... előtt, aki Moszkva nacionalista és ortodox köreihez tartozik.

— Sajnos — felelte —, félek, hogy a közeli napokban még mélyebbre süllyedünk, mint Rasputin.

— Lehetséges ez?

— Biztos lehet felőle! A képtelenség területén nincsenek korlátok... Ha Rasputin eltűnik, meg lehet, hogy hamarosan visszasírják.

— És ugyan ki miatt sírnók vissza?

— Például Mitja Koljaba miatt...

Aggodalma igazolásául néhány adattal tájékoztat e személy felől, akiről csak annyit tudok, hogy régen összeköttetésben volt a caricyni Heliodorosz baráttal és kronstadti János atyával.

Mitja Koljaba lelki szegény, „ártatlan”, *jurodivi*, mint az, aki a sorsterhes szókat kimondja a *Boris Godunovban*. 1865 körül született Kaluga környékén, süketnéma, félig vak, görbelábú, görnyedt és a két karja egy-egy csonk. Az agyveleje éppoly nyomorék, mint a tagjai, alig néhány elemi fogalmat ismer fel, amelyeket éktelen torokhangokkal, dadogással, morgással, bögéssel, rikácsolással, csonkjainak összevissza mozgatásával fejez ki. Néhány éven át könyörületből a Kozjelszk melletti Optina-Pusztyni kolostorban adtak neki menedéket. Egy napon aztán észrevették, hogy furcsán

hányja-veti magát, időnkint révületekbe esik, amelyek hasonlítottak az extázishoz. Az egész zárda azonnal megértette, hogy isteni befolyás nyilatkozik meg ebben a fejletlen lélekben; de egyebet semmit sem értettek. Miközben találgatásokkal próbálkoztak, egy barátunk természetfölötti látomása volt. Amint az egyik sötét kápolnában térdelt, megjelent előtte szent Miklós és megfejtette neki a *jurodivi* vonaglásainak és rikácsolásainak igazi értelmét; a barát följegyezte ezeknek a pontos magyarázatát, magának szent Miklósnak a tollbamondása alapján. Azóta ámultak azon a végtelen tudományon és jóstehetségen, amely a hülye ember tagolatlan hangjaiban kifejeződött, mindent tudott, a múltat, a jelent, a jövőt. 1901-ben Pétervárra vitték, ahol a cár és a cárné nagyon megbecsülték prófétai ihletét, ámbár akkoriban teljesen Philippe mágus uralma alatt voltak. A japán háború siralmas idejében úgy látszott, hogy Mitja Koljaba nagy szerepre van hivatva. Azonban ügyetlen barátai belekeverték Rasputin és Hermogenes püspök épületes viszálykodásába. Kénytelen volt bizonyos időre eltűnni, hogy megmeneküljön szörnyű ellenfele bosszújától. Mostanában egy tüzes és titkos kis szektában él, ahol várja, míg út az órája.

*

Hétfő, 1915 május 31.

Ma délután meglátogatom Rodziankót, a Duma elnökét, akinek lelkes hazafisága és hatalmas energiája gyakran öntött belém új bátorságot.

De az első benyomás, amelyet róla kapok, kínoisan érint. Az tárca lesóványodott, az arcszíne zöldes, az orrcimpái zártak. Sudár termete — mely rendszerint oly délceg tartású volt — mintha valami rettentő nehéz teher alatt görnyedne. És mikor leül velem szemben, mindenestül összeomlik.

Lassan bólínt a fejével, mélyet sóhajt s aztán így szól:

— Nagyon komornak lát, nagykövet úr... Ó, semmi sem veszett el, ellenkezőleg!... Kétségtelenül szükségünk volt erre a megpróbáltatásra, hogy fölrázzuk magunkat aluszékonyságunkból, hogy kénytelenek legyünk megemberelni és fölfrissíteni magunkat... De hiszen föl fogunk ébredni, meg fogjuk emberelni magunkat, föl fogunk frissülni! Szavamat adom önnek rá.

Azután kifejti, hogy az orosz hadsereg legutóbbi vereségei, az irtózatos veszteségek, amelyeket szenvedett, az a rendkívüli veszedelmes helyzet, amelyben még ma is akkora hősiességgel harcol, kegyetlenül fölzaklatta a közhangulatot. Az utóbbi hetekben több mint háromszáz levelet kapott vidékről, amelyekből kiderül, hogy az ország mennyire nyugtalan és fölháborodott. Mindenfelől ugyanaz a panasz hangzik: a bürokrácia képtelen megszervezni a nemzet ipari erő kifejtését és előteremteni a harci eszközöket, amelyeknek híján a hadsereget egyik csapás a másik után éri.

— Ezért — folytatja — kihallgatást kértem a cártól, aki kegyeskedett azonnal fogadni. Megmondtam neki a színigazságot, föltártam előtte az egész veszedelmet; könnyűszerrel bebizonyítottam neki, hogy adminisztráciánk a maga eszközeivel képtelen megoldani a háború technikai problémáit és hogy szükségképen a magánvállalatok segítségéhez kell fordulnunk, hogy az ország valamennyi eleven erejét munkába állítsuk, a nyersanyagok termelését fokozzuk s a gyárak munkáját ehhez igazítsuk. A cár kegyeskedett ezt elismerni, sőt még a kihallgatás folyamán rendkívül fontos reformot eszközöltem ki tőle. Legfőbb muníció-tanácsot állítunk fel a hadügyminiszter elnöklete alatt; ennek a tanácsnak tagja négy tábornok, négy

Duma-képviselő, köztük magam is és a fémipar négy képviselője... Minden idővesztegetés nélkül hozzáláttunk a munkához ...

*

Kedd, 1915 június 1.

Ebben az évszakban, amelyben az északi éj sötétsége két óra hosszát sem tart, amelyben a levegő mintha teli volna fénnel, Petrograd szüntelenül Velencét juttatja eszembe.

A folyam, a szigetek, a csatornák, az ívelt hidak, a vöröses homlokzatú házak; a Finn-öböl felől fúvó szél sós íze; a kátrány, az iszap, a penész kigőzölgése, amelyet az ember a rakodópartokon mindenfelé belehel, a mennybolt sugaras tündöklése és a levegő mélységes távlatai; az áttetsző és szétfolyó árnyak; a varázsos alkonyati ragyogások és az ólomszerű szürkület: a szemeim elé táruló látvány minden pillanatban azt az illúziót kelti bennem, hogy a *Riva degli Schiavoni-n* vagy a *Giudecca-n* vagyok.

Ha azt akarom, hogy illúzióm még tökéletesebb legyen, elmegyek este sétálni a Kresztovszkij-sziget erdős végébe, ahol egyszerre kiszélesedik a Néva torkolata, A táj magányossága megdöbbenő. Az ibolyaszínű és rózsaszínű ködökkel behintett ég alatt a laguna a Finn-öböl felé tárja szivárványos tükrét. Néhány kábel-hossznyira a kis Volnij-sziget bukkan fel zöldes párázatban, amelyből csak homályosan válnak ki a romfalak és a satnya növényzet. Amint a nap mindjobban közeledik a látóhatárhoz, a láz és a halál illata árad a lomha vizzekből. Semmi emberi nesz. Egy-egy pillanatban a táj halottasán vigasztalan. Mintha Torcellóban volna az ember,

*

Szerda, 1915 június 2.

Ma este, bizalmas kettesben Oroszország legtekintélyesebb fémiparosával és pénzemberével, a dúsgazdag Putilovval ebédelek. Mindig nagy örömmre és hasznomra van, ha találkozom ezzel az üzletemberrel, akinek a lelkivilága rendkívül eredeti. Igen nagy mértékben megvannak benne egy amerikai *businessman* főtulajdonságai: kezdeményező és alkotó szellem, hajlam hatalmas vállalkozásokra, a valóság és a lehetőség, az értékek és az erők pontos megérzése; mindazonáltal szláv, legbelső természetének bizonyos tulajdonságainál és annál a mély pesszimizmusnál fogva, amelyet orosz emberben még sohasem ügyltem meg.

Ő is egyike annak a négy nagyiparosnak, akik a hadügyminisztériumban alakított legfelsőbb muníció-tanácsban helyet foglalnak. Első benyomásai siralmasak. Nem csupán technikai probléma, nem csupán a munka és a gyártás problémája az, aminek a megoldásáról van szó; Oroszország egész adminisztratív szervezetét tetőtől-talpig meg kellene újítani. Az ebéd véget ér s még nem merítettük ki tárgyunkat.

Amint szivarra gyújtunk, pezsgőt szolgálnak fel s mi a jövőről beszélgetünk. Putilov szabad folyást enged pesszimizmusának; kedvét leli benne, hogy kirajzolja előttem a közeli katasztrófák végzetes sorát, a süllyedésnek és a széthullásnak azt a néma munkáját, amely aláássa az orosz épületet:

— A cárizmus napjai meg vannak számlálva; elveszett, menthetetlenül elveszett; márpedig a cárizmus maga Oroszország tartógerendája és nemzeti egységének egyetlen kapcsa... A forradalom most már kikerülhetetlen; csak alkalomra vár, hogy kitörjön. Ez az alkalom katonai vereség, tartományi éhínség, petrogradi sztrájk, moszkvai lázadás, palotabotrány vagy dráma lesz, mindegy,

akármi!... De a forradalom nem a leggonoszabb ellenség, ami Oroszországot fenyegeti. A szó szoros értelmében mi is a forradalom? Valamely kormányrendszer föllállítása egy másik helyébe, erőszakos úton. Valamely forradalom nagy jótétemény lehet egy nép számára, ha, miután rombolt, építeni tud. Véleményem szerint ebből a szempontból az angol és francia forradalmak nagyobbbrészt jótékonyak voltak. Nálunk a forradalom csak romboló lehet, mert az értelmiségi osztály az országnak csupán elenyésző kisebbségét képviseli, nincs politikai szervezettsége és tapasztalata, nincs kapcsolata a tömegekkel. Szerintem a cárizmus legnagyobb bűne ez; a bürokráciáján kívül nem volt hajlandó semmiféle gócpontot engedélyezni a politikai életnek. És ez oly jól sikerült neki, hogy azon a napon, amelyen a *csinovnikok* eltűnnek, maga az orosz állam bomlik fel majd mindenestül ... Kétségtelenül a polgárok, az értelmiségek, a „kadettek” fogják megadni a jelt a forradalomra, abban a hiszemben, hogy megmentik Oroszországot. Csakhogy a polgári forradalomból azonnal behullunk a munkásforradalomba és mindjárt utána a parasztforradalomba. És ekkor irtózatoss anarchia, végeérhetetlen anarchia... tízéves anarchia kezdődik!... Újra megéljük Pugacsev korát vagy talán még annál is rosszabbat!

VÉGE AZ ELSŐ KÖTETNEK.